

Sociaal Historisch Centrum voor Limburg

Jaarboek 2016

Ad Knotter en Willibrord Rutten (redactie)

Redactie

Prof. dr. Ad Knotter (Sociaal Historisch Centrum voor Limburg), voorzitter

Dr. Willibrord Rutten (Sociaal Historisch Centrum voor Limburg), secretaris

Dr. Ben Gales (Rijksuniversiteit Groningen)

Prof. dr. Ernst Homburg (Universiteit Maastricht)

Prof. dr. Angélique Janssens (Universiteit Maastricht/Radboud Universiteit Nijmegen)

Dr. Jos Perry (Universiteit Maastricht)

Prof. dr. Leo Wessels (Open Universiteit)

Beeldredactie

Drs. Paul Arnold (Sociaal Historisch Centrum voor Limburg)

Uitgang van de Staatsmijn Emma in 1951. Het verschil tussen bazen en koempels wordt treffend geïllustreerd in de gebruikte vervoermiddelen. Bazen in de auto, koempels op de fiets. RHCL, fotocollectie Staatsmijnen/DSM.

J A A R B O E K V A N H E T S O C I A A L H I S T O R I S C H
C E N T R U M V O O R L I M B U R G 2 0 1 6

**STUDIES OVER DE SOCIAALECONOMISCHE
GESCHIEDENIS VAN LIMBURG LXI**

Onder redactie van Ad Knotter en Willibrord Rutten

WBOOKS/Sociaal Historisch Centrum voor Limburg
Zwolle/Maastricht 2016

INHOUD

Mieke Kessel 'Gekheid, mair neet boete de schraum! In hoeverre was de Maastrichtse carnavalsvereniging Momus (1840-1939) een burgerlijke vereniging?	6
Manuel Stoffers Fietsen in de Nederlandse bergen - revisited	32
Willibrord Rutten Kopstukken. Het topkader van de Nederlandse steenkolenmijnen, circa 1900-1974	60
Ad Knotter Zo dicht bij elkaar, maar toch heel anders Eigendomsverhoudingen, productie en werkgelegenheid in de vier mijnbouwgebieden in het Maas-Rijngebied	108
Leonie Cornips en Ad Knotter De uitvinding van Limburg: de territorialisering van geschiedenis, taal en identiteit	136
Dirk van de Leemput Ramen op rollen. Glazeniersarchieven in Nederland, België, de Verenigde Staten en Zwitserland	164
Fotokatern Haagen Chemie, 130 jaar industriële chemie in Roermond m.m.v. Paul Arnold	194
Over de auteurs	214
Colofon	216

Mieke Kessel

**‘GEKHEID, MAIR NEET BOETE DE SCHRAUM!’*
IN HOEVERRE WAS DE MAASTRICHTSE
CARNAVALSVERENIGING MOMUS EEN
BURGERLIJKE VERENIGING?*****

* Gekkgheid, maar niet over de schreef! Eén van de motto’s van de Maastrichtse sociëteit Momus.

** Mijn dank gaat uit naar Fia Rongen-Dieteren en de redactie van het Jaarboek voor hun waardevolle opmerkingen bij dit stuk.

Het Maastrichtse carnaval is een begrip in Nederland. Vrijwel elk jaar vertoont de televisie beelden van fantasievol uitgedoste en fraai geschminkte carnavalsvierders die door de binnenstad zwieren. Deze vorm van carnaval is karakteristiek voor Maastricht. Ze heeft haar wortels in de negentiende-eeuwse Maastrichtse burgerij, die ter organisatie van een fraai carnaval Sociëteit Momus oprichtte. Deze sociëteit was in de tweede helft van de negentiende eeuw de trots van de Maastrichtse burgers. Het lijkt een ongerijmde combinatie: negentiende-eeuwse burgerij en carnaval. Wat waren dat voor soort burgers?

In de afgelopen decennia is veel onderzoek verricht naar burgers en burgerverenigingen in de negentiende eeuw. Behoren tot de burgerij was toen voor velen in West-Europa iets om trots op te zijn, of om naar te streven. Burgers waren mensen die verantwoordelijkheid toonden en hard werkten om hun eigen geld te verdienen. Dit vertaalde zich voor 1795 echter niet in politieke invloed. De meeste burgers, hoe nijver, rijk of geleerd ook, hadden politiek vrijwel niets in de melk te brokken. In het bestuur maakte de adel of, in Nederland, een kleine, gesloten laag van patriciërsfamilies de dienst uit.

Burgers vonden eigen manieren om zich te organiseren. Vanaf ongeveer 1750 gingen ze zich verenigen in stedelijke genootschappen. Deze genootschappen hadden geen (openlijk) politiek doel. Men kwam er samen om in goede harmonie bijvoorbeeld wetenschappelijke of literaire kennis en vaardigheden te delen. In deze verenigingen creëerden burgers een omgeving waarin ze invloed konden uitoefenen op de gang van zaken en waar ze relatief vrij konden spreken. In de genootschappen konden eigenschappen in de praktijk worden gebracht die werden beschouwd als typisch burgerlijk, zoals rationaliteit, verantwoordelijkheidsgevoel, ijver en welsprekendheid. Burgers wilden zo laten zien waartoe ze in staat waren. Bijna elke gegoede burger was daarom lid van een of meer genootschappen. Dat gaf hem aanzien en een netwerk.¹

In hun boek *De stijl van de burger* analyseren de hoogleraren Nederlandse geschiedenis Aerts en Te Velde hoe burgers trachtten zich te onderscheiden en welke kenmerken de burgercultuur had die zo ontstond. Een heel corpus van normen en gedragingen maakte voor de tijdgenoten duidelijk wie tot de burgerij behoorden en wie niet. De burgercultuur droeg uit hoe de burgers zichzelf zagen en wilden presenteren: als de kern van de natie, zij die verantwoordelijkheid droegen en betrouwbaar waren. Daartoe moesten burgers ernst, deftigheid en fatsoen uitstra-

1 Boudien de Vries, 'Voluntary Societies in the Netherlands 1750-1900' in: Graeme Morton, Boudien de Vries en Robbert J. Morris (eds.), *Civil society, associations and urban places. Class, nation and culture in nineteenth-century Europe* (Edinburgh 2006) 103-116.

Groepsportret van het bestuur van Sociëteit Momus, gemaakt in 1909. Fotocollectie SHCL.

len. Een verlicht protestantisme werd hierbij in Nederland als vanzelfsprekend verondersteld. Fanatisme was uit den boze, want niet rationeel.²

De genootschappen die zo ontstonden, waren geen statische eenheden. In de loop van de negentiende eeuw veranderden de aard en de doelen van de verenigingen. De historici De Vries en Furnée beschrijven hoe omstreeks 1840 nieuwe groepen, zoals succesvolle industriëlen, winkeliers en kooplui, in toenemende mate aanspraak maakten op de kwalificatie 'burger'. De oude genootschappen sloten in veel gevallen voor hen de deuren. De nieuwe, ondernemende klasse reageerde hierop door zelf genootschappen op te richten. Het aantal genootschappen nam daardoor rond het midden van de negentiende eeuw snel toe. De Vries onderscheidt in Haarlem drie categorieën: charitatieve organisaties, verenigingen gericht op cultuur, ontspanning of zelfverheffing, en organisaties van beroepsbeoefenaren zoals artsen of advocaten. Sommige genootschappen combineerden meerdere doelen en/of activiteiten. De leden streefden, openlijk of meer verbor-

2 Henk te Velde, 'Herenstijl en Burgerzin. Nederlandse burgerlijke cultuur in de negentiende eeuw', in: Remieg Aerts en Henk te Velde (eds.), *De stijl van de burger. Over Nederlandse burgerlijke cultuur vanaf de middeleeuwen* (Kampen 1998) 157-185.

gen, naar maatschappelijke vooruitgang, vergroting van economische mogelijkheden en grotere invloed op de gang van zaken in hun stad. Daarnaast streefden ze naar harmonie en nationale eenheid.³

Omstreeks 1870 zien onderzoekers weer een verandering. De Vries beschrijft hoe confessionelen, en wat later ook socialisten, in een felle strijd verwickeld raakten met de liberale burgers, die vanaf de jaren 1840 de boventoon hadden gevoerd in de samenleving en de politiek. De zich emanciperende groepen gebruikten de verenigingsvorm om zich te formeren en presenteren. De oudere sociëteiten reageerden hierop door exclusiever te worden. Het ideaal van harmonie en nationale eenheid raakte op de achtergrond. Furnée wijst op toenemende welvaartsverschillen als oorzaak voor de aanscherping van de sociëteitsregels.⁴

Bovenstaande schets is gebaseerd op onderzoek dat in de afgelopen decennia is verricht naar burgergenootschappen en burgercultuur in Nederland. Wat opvalt, is dat de auteurs zich vrijwel geheel baseren op de situatie in het noordelijke, overwegend protestantse, gedeelte van Nederland.⁵ De vraag rijst in hoeverre Nederlandse burgerverenigingen in het overwegend katholieke zuiden vergelijkbaar waren met die in het noorden. Kwamen de burgerlijke idealen in het zuiden op vergelijkbare wijze tot uitdrukking als in noorden en maakten burgerverenigingen er vergelijkbare ontwikkelingen door?

Om een begin te maken met de beantwoording van deze vraag onderzoek ik in dit artikel de Maastrichtse carnavalsvereniging Momus als casus. Momus speelde als burgervereniging vanaf haar oprichting in 1839-1840 een sleutelrol in het Maastrichtse sociaal-culturele leven. Ze is al diverse malen onderwerp van onderzoek geweest. Momus wordt genoemd in tal van publicaties over politieke, culturele en sociale ontwikkelingen in Maastricht in de negentiende eeuw.⁶ In deze studies wordt Momus vooral benaderd als lokaal fenomeen. Dat geldt ook voor de doctoraalscriptie van H.F.L.M. Janssens over Momus uit 1981.⁷ Janssens hanteer-

3 De Vries, 'Voluntary Societies', 108.

4 Jan Hein Furnée, 'Beschaafd vertier. Standen, sekse en de ruimtelijke ontwikkeling van Den Haag, 1850-1890', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 27 (2001) 1-32, aldaar 11-15.

5 De Vries refereert in haar overzichtsartikel aan onderzoek over de situatie in Haarlem, Gouda, Rotterdam, Dordrecht, Leiden; Furnée onderzoekt de situatie in Den Haag; Aerts en Te Velde analyseren de stijl van de burger in verlicht-protestants Nederland.

6 Nick Bos, *Notabele ingezetenen. Historische studies over Nederlandse elites in de negentiende eeuw* (Utrecht 1995); W. Jappe Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburgen II* (Assen 1974) 192-194; A. J.F. Maenen, *Petrus Regout 1801-1878. Een bijdrage tot de sociaal-economische geschiedenis van Maastricht* (Nijmegen 1959) 48; M.C.A. Kessels-Van der Heijde, *Maastricht, Maestricht, Mestreech. De taalverhoudingen tussen Nederlands, Frans en Maastrichts in de negentiende eeuw* (Hilversum 2002); Piere Ubachs en Ingrid Evers, *Tweeduizend jaar Maastricht. Een stadsgeschiedenis* (Zutphen 2006).

7 H.F.L.M. Janssens, *Momus 1840-1878. Een aanzet tot plaatsbepaling van de Maastrichtse Sociëteit* (niet uitgegeven doctoraalscriptie Nijmegen 1981; aanwezig in Stadsbibliotheek Maastricht).

de in zijn scriptie geen expliciete vraagstelling. Zijn onderzoek is beschrijvend en wil de plaats van Momus in de stad verhelderen. Voor deze studie is dankbaar van zijn ongepubliceerde onderzoek gebruikgemaakt.

In het kader van de vraag naar burgerverenigingen in het zuiden wil ik onderzoeken of Momus geplaatst kan worden in een breder kader. Ik zal trachten na te gaan in hoeverre het oprichten van de sociëteit, haar activiteiten en haar ontwikkeling te vergelijken zijn met de tot nog toe onderzochte genootschappen in Noord-Nederland. Omdat de oprichters van Momus de Akense carnavalsvereniging Florresei als hun voorbeeld beschouwden,⁸ is het verhelderend voor dit onderzoek ook de blik te richten op het nabijgelegen Rijnland. Daar hadden burgers vanaf 1823 carnavalsverenigingen opgericht die zich als doel stelden het straatcarnaval te hervormen tot een fraai, goed georganiseerd feest. De burgers lieten hiermee zien wat ze vermochten op het gebied van organisatie, commercie, cultuur en liefdadigheid. Carnavalsverenigingen vormden het hart van het sociale leven in de Rijnlandse steden en genoten veel aanzien.⁹ In dit artikel zal worden nagegaan hoeveel invloed de Rijnlandse ontwikkelingen hebben gehad op Momus.

Voor het onderzoek naar Momus als negentiende-eeuwse burgervereniging zijn hoofdzakelijk bronnen beschikbaar uit twee perioden, namelijk de jaren 1840-1846 en 1870-1880. Deze worden bewaard in het Regionaal Historisch Centrum Limburg (het archief van de Sociëteit Momus) en de Stadsbibliotheek Maastricht (een collectie gedrukte publicaties). Dit stelt mij in de gelegenheid de door bovengenoemde Nederlandse auteurs beschreven cesuren in die jaren nader te bekijken. De bronnen voor de eerste periode bestaan uit de *Grondwet* van Momus, de namen van het eerste bestuur, een deelnemerslijst en programma van de eerste optocht in 1841, enkele bundels met liederen, en een jaargang (1844-1845) van de maandelijks periodiek *Momus Annalen*. Vanaf 1840 zijn verder uit elk jaar aankondigingen van feestprogramma's en teksten van operettes en toneelstukken bewaard gebleven. Deze teksten blijven in deze studie grotendeels buiten beschouwing. Vanaf 1845-1846 zijn er ledenlijsten. Met behulp van de gevonden bronnen kan worden nagegaan wie de oprichters en eerste leden van Momus waren, hoe de vereniging georganiseerd was, wat haar doelen waren en welke activiteiten ze ondernam. Uit de feestprogramma's en de publicaties kan worden gedestilleerd welk beeld Momus van zichzelf wilde uitdragen. Vanaf 1871 beschikken we ook over enkele jaargangen bestuursnotulen, over almanakken (vanaf 1880), een liedbundel en nieuwe reglementen. Daarnaast besteedde de lokale pers ruimhartig aandacht aan het reilen en zeilen van Momus. Voor dit onderdeel kon tevens gebruikgemaakt

8 *Ibidem*, 29.

9 Christina Frohn, *Der Organisierte Narr. Karneval in Aachen, Düsseldorf und Köln von 1823-1914* (Marburg 2000).

worden van de gedetailleerde gegevens die Janssens verzamelde voor zijn doctoraalscriptie over Momus in de jaren 1840-1878.

Om te onderzoeken in hoeverre Momus gekenschetst kan worden als een Nederlandse dan wel een Rijnlandse vereniging zal ik de oprichting, samenstelling, organisatievorm, doelen en activiteiten van de sociëteit vergelijken met die van de Nederlandse burgerlijke verenigingen en de Rijnlandse carnavalsverenigingen.

Oprichting en samenstelling

In de jaren 1830-1839 was Maastricht als gevolg van de Belgische Opstand en de daaropvolgende onderhandelingen een Nederlandse enclave in Belgisch gebied. In de stad was de belegstaat van kracht. Dit waren jaren van economische en sociale isolatie en achteruitgang. Een aantal vooraanstaande families verliet de stad om zich in het liberalere en katholieke België te vestigen.¹⁰ Het verenigingsleven, dat sterk gericht was geweest op het zuiden, leed onder de belegstaat. Vele activiteiten, waaronder het openbare carnaval, vielen stil. Nadat in 1839 het Verdrag van Londen was getekend, waardoor Nederlands-Limburg zijn huidige vorm kreeg, werd de belegstaat opgeheven. In de winter van 1839-1840 werden weer openbare carnavalsfeesten gevierd. Vlak daarna stond er een oproep in de plaatselijke liberale krant *Journal du Limbourg*: omdat het voorafgaande carnaval zo'n succes was geweest, was besloten een sociëteit op te richten ter organisatie van een mooi carnavalsfeest. Wie lid wilde worden van deze sociëteit, Momus genaamd, kon zich de zondag erna aanmelden bij het theater. In december 1840 werd in het *Journal* gemeld dat de eerste Grondwet van Momus was opgesteld.¹¹ Maastrichtenaren werden zo vanaf het begin steeds via de krant ingelicht over Momus' activiteiten. Dat was ook bij verenigingen in de rest van Nederland, naar Engels voorbeeld, de gebruikelijke gang van zaken.¹²

Louis Polis (1801-1878), een wijnhandelaar uit een welgestelde familie die sinds ongeveer 1760 in Maastricht woonde, werd de eerste president.¹³ Het bestuur bestond uit de voor een carnavalsvereniging vereiste elf leden: negen handelaars en ondernemers, een kunstenaar en een notaris, allen katholiek. Vijf van hen waren niet in Maastricht geboren.¹⁴ Slechts drie familienamen komen voor op de lijst van hoogstaangeslagenen voor de belasting.¹⁵

10 Bos, *Notabele ingezetenen*, 230-234.

11 Janssens, *Momus*, 1-10.

12 De Vries, 'Voluntary societies', 110.

13 Janssens, *Momus*, 6-8.

14 *Ibidem*, bijlage I.

15 Bos, *Notabele ingezetenen*, 213.

Het feit dat Sociëteit Momus door een groep ondernemers en handelaren werd opgericht, past in het patroon dat historica De Vries van het verenigingsleven in de rest van Nederland schetst. In deze periode werden veel nieuwe verenigingen gevormd door de opkomende middenklasse aan wie geen toegang werd verleend tot de oudere sociëteiten. Deze waren in naam egalitair en open, maar in de praktijk verhinderden hoge contributies en ballottage het toetreden van nieuwe groepen.¹⁶ Zo ook in Maastricht. Momusleden klaagden dat ze geen toegang kregen tot de uit 1760 stammende Groote Sociëteit, waar leden van adel, hoge officieren en hoge bestuursambtenaren de dienst uitmaakten. Louis Polis vond dat 'de burgerstand ten onrechte door zekere personen veracht wordt, en dat de rang die een fatsoenlijke koopman in de maatschappij bekleedt, niet voor gering aanschouwd moet worden door grote mannen'.¹⁷ Want wat zou Holland zonder handel zijn, zo stelde hij in één van zijn jaarredes. Dit waren de woorden van een zelfbewuste burger. Hij was van mening dat de 'grote mannen', sommige uit families die pas kort geleden door de koning in de adelstand waren verheven (*aristocrats parvenus*), er beter aan deden hun positie rationeel, 'met verstand', te bekijken in plaats van met ontelijke trots. Een typisch burgerlijke terechtwijzing.

De inspiratie voor de carnavaleske organisatievorm kwam niet uit België of Frankrijk – zoals voorheen meestal het geval was bij culturele vernieuwingen in Maastricht – maar uit het Rijnland. Daar had in 1823 de hogere burgerstand van Keulen het initiatief genomen om het carnaval naar burgerlijke normen te hervormen. Dit voorbeeld kreeg snel navolging in tal van Rijnlandse steden, vaak via persoonlijke contacten.¹⁸ Momus had in zijn eerste bestuur twee Akenaren.¹⁹ De oprichters van de carnavalsverenigingen in de verschillende Rijnlandse steden kwamen uit de burgerij, een enkele keer uit de hoogste lagen daarvan (zoals in Keulen), maar meestal uit de lagen daar net onder, net zoals de oprichters van Momus.

Uit Momus' eerste jaren zijn geen ledenlijsten bewaard gebleven. Wel is er een lijst van 50 deelnemers aan de optocht in 1841 in Maastricht. De namen van deze 50 komen bijna allemaal ook voor op de oudst bekende ledenlijst uit 1845-1846. Momus had toen ongeveer 660 leden. Achter de meeste namen in de ledenlijst staat geen beroep vermeld, maar voor zover dat wel het geval was betrof het handelaren, hoedenmakers, caféhouders, artsen, advocaten, ambtenaren, kunstenaars en ruim 100 officieren van het in Maastricht gelegerde garnizoen. Het grote aantal

16 De Vries, 'Voluntary societies', 109.

17 'Extract oet het diskours van de president, uitgesproken op de damesvergadering 28 december 1832 en XI', *Momus Annalen* (Maastricht 1844) 37.

18 Frohn, *Der Organisierte Narr*, 43-113.

19 Janssens, *Momus*, 29.

In 1900 werd Jean Boosten lid van de Momus. Boven zijn 'Hoeghlustigheids Diploma' prijkt het motto van de vereniging. Collectie RHCL.

officiëren betekende dat Momus veel leden had die geen Maastrichts spraken en overwegend niet-katholiek waren.²⁰ Een aantal officieren was zowel lid van de Groote Sociëteit, omdat het 'goed [stond] op de conduitestaat', als van Momus, omdat het daar gezelliger was.²¹

Er stonden 89 leden van buiten de stad op de ledenlijst, de meeste uit omliggende dorpen, enkele uit steden in België en Noord-Nederland. Ook vrouwen konden lid worden. Op de ledenlijst van 1845-1846 staan 36 dames, sommigen met hun familie. Ze betaalden een lagere contributie dan de mannen. Waarschijnlijk waren vrouwen alleen bij bepaalde gebeurtenissen welkom, zoals bij bijna alle sociëteiten gebruikelijk, maar daarover zijn we niet expliciet geïnformeerd. De samenstelling van Momus in zijn eerste jaren is dus heterogeen. De Groote

20 Ibidem, 37.

21 Momus Annalen, 26.

Sociëteit, met 150 mannelijke leden, was exclusiever dan Momus.²² In de beginjaren zette Momus zich af tegen deze Sociëteit en vooral tegen de adellijke leden ervan.

Regels en organisatie

De sociëteit presenteerde zich als een rijk onder de bescherming van de god van spot en kritiek, Momus. Volgens de Grondwet (11 artikelen op rijm in het Maas-trichts) kende het 'Momusrijk', of 'Momezij', een bestuur van 11 leden, het Comité. De voorzitter heette President, de overige functies werden met carnavaleske namen aangeduid, zoals Plukvink (penningmeester) en Baron Kribbeler (secretaris). Daarnaast waren er ridderorden met ludieke namen voor leden van verdiensten en werden leden van buiten de stad aangeduid als consuls.²³ In 1844 kreeg Momus ook een eigen 'staatscourant', die een jaar lang maandelijks zou verschijnen: de Momus Annalen.²⁴ In tegenstelling tot de Groote Sociëteit, die in 1835 in navolging van de Nederlandse overheid officieel vastlegde dat voortaan alle geschriften in het Nederlands moesten worden opgesteld, waren de artikelen in de Annalen gesteld in het Maastrichts en Frans, maar ook in het Italiaans, Duits, Latijn en 'hoegdravend Hollands'. De carnavaleske organisatievorm, waarin overheidsinstanties en -gebruiken werden geparodieerd, was ontleend aan die van de carnavalsverenigingen in het Rijnland.

Het democratisch gehalte van het Momusrijk zouden wij nu beperkt noemen. In de eerste Grondwet (1840) werd vastgesteld dat het bestuur over alles beslissen mocht – anders kreeg men maar ruzie – met uitzondering van de organisatie van een cavalcade (optocht), waaraan grote kosten waren verbonden. Daarover mocht de 'assemblée général' stemmen. Ook over de samenstelling van het Comité mocht jaarlijks worden gestemd. In de ledenlijsten noch in de reglementen is aangegeven wie van de leden stemrecht hadden. Leden werden na ballotage en een 'examen' door het Comité met meerderheid van stemmen toegelaten of afgewezen. De reguliere contributie bedroeg vijf gulden, naast vijf gulden entreegeld. Introduceren stond vrij. Wie een 'diskoers' wilde houden, moest de tekst eerst voorleggen aan de president.

22 Bos, *Notabele ingezetenen*, 264.

23 RHCL, archief Sociëteit Momus, arch.nr. 21.131A, inv.nr. 65: 'Momus Grondwet'; Momus Annalen, 53.

24 *Ibidem*, 87.

In 1842 paste Momus de Grondwet aan. In de 11 artikelen werden meer regels opgenomen die aandrongen op respect voor de wet en de president en op fatsoen: wat men ook doet, 'neet boete de schraum goon, dat geyt boven aal' (niet over de schreef gaan, dat gaat boven alles). Momus wilde geacht worden en een goede naam hebben. Bovendien wilde ze interne en externe ruzies vermijden, want 'volgens accoord, of wet van Policie, bij us g'addopteerd, weurd niks, wat chokeere kaan, getollereerd' (want volgens akkoord, of politiewet zoals bij ons geadopteerd, wordt niets wat choqueren kan, getolereerd).²⁵ Dat controversiële onderwerpen moesten worden gemeden, was in die tijd een gebruikelijke regel bij veel sociëteiten in heel Nederland. Na alle strijd van de Bataafse en Franse Tijd was het burgerideaal de maatschappij te laten functioneren als een huisgezin, in harmonie en gehoorzaamend aan een wijze vader.²⁶ Genootschappen stelden 'wetten' op om te zorgen dat de vereniging goed functioneerde. Bij veel verenigingen in noordelijk Nederland waren die wetten echter nauwkeuriger en strenger dan bij Momus.²⁷

‘Amuzemint en echt fraoi gekkerij’

In de Grondwet staat als enige doel van Momus genoemd: ‘Amuzemint en echt fraoi gekkerij’. Het amusement bestond in de eerste jaren, toen er nog geen vast sociëteitsgebouw was, uit ‘zittingen’, vergaderingen in steeds wisselende zalen met toespraken, zang en muziek, en redoutes (gemaskerde bals). De ‘gekkerij’ behelsde naast de satirische toespraken, vooral de jaarlijkse cavalcade. De voorbereidingen hiervoor namen maanden in beslag: kosten noch moeite werden gespaard om een mooie stoet samen te stellen. Een vier pagina's tellend programma in het Maastrichts en in het Frans stelde de bevolking op de hoogte van wat men kon verwachten.²⁸ De eerste stoet in 1841 verbeeldde bijvoorbeeld de blijde intocht van Keizer Karel V in Maastricht in 1520. Deze vorst, uitgebeeld door president Polis, werd ten tonele gevoerd omdat hij eenheid had nagestreefd in zijn rijk.²⁹ De keizer en zijn hofhouding werden gevolgd door muziekkarren, karren met hofnarren en karren met ambachten.

25 Poëtische en prozaische werken van de Momus Sociëteit (z.n., z.j. [1842]) 5-9.

26 Aerts en Te Velde, *De stijl van de burger*, 162; Oscar Westers, *Welsprekende burgers. Rederijkers in de negentiende eeuw* (Nijmegen 2003) 358.

27 *Ibidem*, 52; De Vries, 'Onder ons? Vrouwen en verenigingen in de negentiende-eeuwse stad', in: Marga Altena (ed.), *Sekse en de city. Jaarboek voor vrouwengeschiedenis 22* (Amsterdam 2002) 97.

28 RHCL, archief Sociëteit Momus, arch. nr. 21.131A, inv. nr. 198: Programma voor de optocht op 21 en 23 februari 1841.

29 *Ibidem*, inv. nr. 333: *Discours, pronocé sur la tombe de Mr Louis Polis, président de la Société Momus, par Mr Franquinet, membre du Comité de la Société* (Maastricht 1878).

Elke nieuw lid van de Sociëteit Momus kreeg een 'Hoeghstijghheids Diplome' uitgereikt waarop deze afbeelding prijkte met het motto van de vereniging. Uit: 9 x 11 (+ 11/11) Momus-Jubilee 1839-1938 (Maastricht 1938).

De cavalcade gaf uiting aan het officiële doel – 'ech froai gekkerij' – door het opvoeren van de eerbiedwaardige keizer in vol ornaat, gevolgd door een stoet van minder serieuze elementen. De 'gekkigheid' diende volgens Momus een duidelijk doel:

Ik herhaal het: 't is gekheid naar wijsheid te streven,
 't is wijsheid maar altoos in gekheid te leven.
 Door gekheid vergeet men zijn pijn en zijn druk,
 In gekheid ontdekt men het ware geluk.³⁰

Lieden die voortdurend studeerden, gierig leefden of hun leven aan een hoger doel wijdden, waren 'gekker dan de gekken', omdat zij hun doel nooit zouden bereiken en zo hun leven verspilden. Nog een ongewenst gevolg van al dat streven was de hoogmoed; in hetzelfde gedicht staat:

30 'Wijsheid? - Gekheid!', Momus Annalen, 7.

Bij gelegenheid van carnaval 1841, organiseerde de nog jonge Sociëteit Momus een historische optocht die de 'Blijde Inkomste' van keizer Karel V in Maastricht moest voorstellen. De schilder Théodore Schaepekens ontwierp de kostuums en Philippus van Gulpen maakte later deze tekening van de verzamelde deelnemers op het Vrijthof. Collectie RHCL.

dien wij onlangs nog als burgerman zagen,
 nu is hij verheven tot d'aadlijken stand
 [...]
 de dampen des hoogmoeds met d'adel verkregen,
 zijn jammerlijk in zijnen knikker gestegen.

In een ander artikel werd geklaagd dat de overheid ook al niet positief stond tegenover Momus' doel, want: 't Is een wonder dat er nog geen belasting op lagchen is geheven, zoals men nu ook voorstelt dronkenschap te willen straffen'.³¹

Deze uitspraken geven aanwijzingen over de aard van de burgerzin van Momus. Het belachelijk maken van hard werken aan abstracte doelen of van het vergaren van kapitaal, is in tegenspraak met wat Aerts en Ten Velde stellen over de burgeridealen in Nederland. In hun boek *De stijl van de burger* maken zij aannemelijk dat aan de negentiende-eeuwse burgerlijke deftigheid en fatsoenlijkheid angst ten grondslag lag.³² Burgers voelden zich kwetsbaar. Bij verlies van hun goede naam verloren zij hun sociale positie en vaak hun inkomen. Betrouwbaarheid,

31 'Wie zou niet willen lagchen', *Momus Annalen*, 76.

32 Aerts en Ten Velde, *De stijl van de burger*, 19-20 en 170.

onder andere blijkend uit ernst en fatsoen, was cruciaal om te blijven behoren tot de kring der gegoeden. Veel Nederlandse burgers gingen het gevoel van kwetsbaarheid te lijf door met grote ijver aan de standsnormen te voldoen.

De oplossing die Momus aandroeg voor de onvermijdelijke onzekerheid van het bestaan, was van tegenovergestelde aard. Ze trachtte gevoelens van kwetsbaarheid en sociale druk draaglijk te maken door de ernst van de eisen die aan burgers werden gesteld af en toe te relativeren en te bespotten. Dat maakte ook dat Momus zich opener opstelde naar mensen op wie de hogere burgerij neerkeek, zoals kooplui, of zelfs dronkenlappen. Dronkenschap betekende ook plezier en moest dus niet worden veroordeeld. Deze levenshouding was niet per se gebonden aan het katholicisme. Met de officieren van het garnizoen had Momus een behoorlijk aantal niet-katholieken onder de leden, en de protestantse dialectschrijver Fons Olterdissen zou later (omstreeks 1900) vele kluchten en operettes voor Momus schrijven.³³ De losse stijl had Momus gemeen met verenigingen in het nabijgelegen Rijnland. In zijn lofdicht op het Keulse carnaval ('Der Kölner Mummen-schanz') stelde Goethe wel een voorwaarde aan het genieten: een 'Tolles streben' moest kort zijn en zin hebben. Het Keulse carnaval gaf het oude feest volgens hem een nieuwe zin, omdat het met zijn nieuwe burgerlijke organisatievorm excessen tegenging.³⁴ Het motto van de Maastrichtse burgers sloot hier goed bij aan: 'gekkigheid, maar niet over de schreef!'. Zelfbeheersing, een van de belangrijkste burgerwaarden, werd dus ook in Maastricht en het Rijnland niet vergeten.

Het katholicisme stond bij Momus niet op de voorgrond. De meeste Maastrichtse burgers waren in die tijd liberaal-katholiek; het geloof was een vanzelfsprekendheid op de achtergrond.³⁵ Deze ontspannen geloofshouding was onder andere een gevolg van rationalistische invloeden uit Frankrijk en België. In deze niet-fanatieke geloofshouding verschilden de Momussen niet veel van verlichte protestanten.

'Mestreech is noch neet doet'³⁶

In hun carnavalsgeschriften bespotten de Momusse hard werken en ambitie, in de praktijk echter toonden ze grote maatschappelijke verantwoordelijkheid en werklust. Momus wilde laten zien dat Maastricht 'nog niet dood' was, ondanks de doorgemaakte ellende en de achterstand die de stad op vele gebieden had opgelo-

33 Ubachs en Evers, *Tweeduizend jaar Maastricht*, 236-237.

34 Frohn, *Organisierte Narr*, 332.

35 Bos, *Notabele ingezetenen*, 251.

36 ('Maastricht is nog niet dood') 'Awwerwetsch leedchen', in *Poetische en prozaische werken* (niet gepagineerd).

pen door de scheiding van België en de belegstaat. De vereniging zette zich met vele middelen in om de lokale economie en de lokale cultuur leven in te blazen.

In Momus' Grondwet stond niets over commerciële doelen, maar deze intenties bleken wel uit krantenberichten en de correspondentie met de gemeente.³⁷ De ondernemers van Momus wilden door grote feesten veel mensen aantrekken, zoals ook de carnavalsverenigingen in het Rijnland sinds ruim een decennium met succes deden. Ook elders verdienden ondernemers geld aan dit soort activiteiten.³⁸ Momus was volgens de krantenberichten succesvol in dit streven: de hotels zaten vol. Verder verschaften de opdrachten voor kleding en wagens voor de optocht veel werk aan ambachtslieden. Onder de mensen die profiteerden van Momus' activiteiten waren waarschijnlijk de nodige Momusse.³⁹

Liefdadigheid of 'sjariteit' werd vrijwel vanaf het begin expliciet als doel van de vereniging genoemd. In bijna elke publicatie stonden oproepen om aan de armen te denken. Met de recettes van concerten en toneelvoorstellingen en de opbrengsten van collectes en loterijen vulde Momus een armenkas, zoals bij veel genootschappen in Nederland en het Rijnland gebruikelijk was. Bij feesten organiseerde de vereniging uitdelingen van brood, bier, koffie, soep en geld. Daarnaast ondersteunde ze de armen door de verdeling van kolen (bijvoorbeeld 20.000 kilo in 1840-1841), aardappelen en brood in de winter. Vanaf de winter 1846-1847 werd door de 'Momus Soepkokerij' jaarlijks 30.000-35.000 liter soep uitgedeeld.⁴⁰

Uit de tekst waarmee de tweede versie van de Grondwet in 1842 werd afgesloten – 'Wat doen tog de Momusse! Ze geeve d'erme broed en doen de rieke lagche'⁴¹ – blijkt geen enkele aanvechting om te trachten de armen structureel uit hun achterstandsituatie te halen. De kloof tussen arm en rijk werd door de Momusse gezien als een gegeven, zoals dat bij de meeste burgers in die tijd het geval was. De liefdadigheid kwam voort uit de christelijke traditie. In de jaren 1840 was er veel armoede en ellende in Maastricht door economische malaise en epidemieën.⁴² De burgerij realiseerde zich goed dat honger aanleiding kon geven tot oproer,⁴³ zoals voorbije revoluties in Europa hadden laten zien.

37 Janssens, *Momus*, 5-6.

38 Furnee, 'Beschaafd vertier', 1-2.

39 Janssens, *Momus*, 14.

40 *Ibidem*, 46-58.

41 ('Wat doen toch die Momus-leden! Ze geven de armen brood en laten de rijken lachen') Grondwet 1842, in: *Poetische en prozaische werken*.

42 J.C.G.M. Jansen, 'Maastricht tussen 1813 en 1850', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 101 (1986) 529-550.

43 Peter Nissen, "Geen aalmoezen maar liefdadigheid". Maastrichtse notabelen in de strijd tegen het pauperisme', in: Hans Evers en Hub Schwanen, *De Vincentiusvereniging in Maastricht. Een aspect van de stadsgeschiedenis* (Maastricht 1993) 160-174.

De 'Momus Soepkokerij' in het Heilige Geeststraatje bij de Markt, 1914. De soepkokerij was in bedrijf van 1846 tot 1919, toen de Gemeente Maastricht die taak overnam. Fotocollectie RHCL.

Kunst en cultuur

President Louis Polis was de overtuiging toegedaan dat de harmonie in de stad bevorderd zou worden door muziek- en toneelkunst. Kunst kon ook helpen de wraakgevoelens te verzachten die de jaren 1830-1839 hadden achtergelaten.⁴⁴ Bij stadsfeesten hielp Momus met de organisatie en de muziek. De sociëteit had een eigen orkest, dat soms werd gedirigeerd door de president zelf. Voor samenzang was er de 'Momusliër', later 'Momuszangaafdeling'. Daarnaast organiseerde de vereniging concerten met beroemde orkesten en artiesten, en toneeluitvoeringen met gezelschappen uit Brussel of Parijs. Het eigen toneelgezelschap 'De Kluchtspeulders' voerde meerdere kluchten en muzikale producties per jaar op. Veel van deze voorstellingen waren ook voor niet-leden toegankelijk.⁴⁵

Momus hechtte veel belang aan de eigen lokale cultuur. Artikel 1 van Momus' Grondwet spoorde de Momusse aan hun 'moajerstaol' (moederstaal: het Maas-trichts) te gebruiken. Cultuurhistorica Kessels betoogt in haar onderzoek naar de taalverhoudingen in negentiende-eeuws Maastricht, dat de activiteiten van

44 Discours prononcé sur la tombe de Mr Polis.

45 Janssens, Momus, 97-105; Kessels-Van der Heijde, Maastricht, Maastricht, Mestreech, 187.

Momus ertoe hebben bijgedragen dat het spreken en schrijven van dialect gewaardeerd werd en in alle lagen van de bevolking werd geaccepteerd.⁴⁶

De nadruk op de lokale cultuur kan worden gezien als een reactie op de centralisatie-politiek die vanuit Den Haag werd gevoerd. Dit is vergelijkbaar met de houding van de Rijnlandse carnavalsverenigingen die te maken hadden met Pruisische, protestantse overheidsregels. Ook zij maakten zich sterk om het dialect en de lokale cultuur te behouden. Momus verzette zich tegen de idee dat er maar één soort beschaving zou zijn, waarin alle burgers opgevoed en onderwezen moesten worden, ten voordele van de natie. Met haar inzet om cultuur te verspreiden en op een hoger peil te brengen voldeed Momus in zekere zin aan het burgerlijke beschavingsideaal van die tijd. De verspreiding van cultuur was echter in Momus' geval niet gericht op natievorming, zoals in het protestantse Noord-Nederland, maar op behoud van het eigene in de nieuwe natie.

Politiek

Momus had ook minder onschuldige doelen dan het organiseren van carnavalsfeesten en het helpen van de armen. Uit een geschrift van Baron Kribbeler (secretaris Stiel) blijkt dat men de gekkigheid ook gebruikte om zich onschuldig voor te doen: 'de vrijwillige gekke doen zich de mutz oan, wie de wouf het schoapsvel' (de vrijwillige gekken zetten de narrenkap op, zoals de wolf het schaapsvel).⁴⁷ In het oprichtingsjaar nam burgemeester Nierstrasz die dreiging serieus toen hij aan de Limburgse gouverneur des Konings schreef dat hij bang was voor een negatieve (liberale en/of separatistische) invloed van Momus op het kiezerscollege. De gouverneur rapporteerde op zijn beurt aan de koning dat er weliswaar enkele heethoofden '[overhellend] tot zeer liberale begrippen' onder de Momussen waren, maar dat er genoeg redelijke elementen (Hollandse ambtenaren en officieren) lid waren om de kalmte te bewaren. Bovendien leek het hem onverstandig om de weerstrevende Maastrichtenaren nog verder van het Nederlandse gezag te verwijderen door hun het carnaval vieren te bemoeilijken. De gouverneur wist het stadsbestuur te bewegen toestemming te geven voor de eerste optocht.⁴⁸

In 1842 bleken er opstandige sympathieën binnen Momus te bestaan. Sommige van de teksten die Momus uitbracht onder de onschuldige naam *Poëtische en Prozaïsche Werken* moesten worden gezongen op de melodie van de aria 'L'amour

46 *Ibidem*, 189, 194.

47 *Momus Annalen veur 1834 en XI, No XI min tien*, 1.

48 Janssens, *Momus*, 15-18.

de la patrie’ uit *La Muette de Portici* (de opera die aanleiding gaf tot de Belgische Opstand in 1830), op de melodieën van de *Marseillaise*, en *Avant tout, je suis Français*.⁴⁹ Maar tegelijk werden geheime doelen ontkend. De nieuwe Grondwet, gepubliceerd in dezelfde *Poëtische en Prozaïsche Werken*, bepaalde dat politieke onderwerpen gemeden moest worden, en in het daarin gepubliceerde gedicht ‘Ter gelegenheid ener Dames Vergadering’ stelde de dichter:

Men zegt dat onzen kring een heimlijk doel beoogd,
 Geloofd gij dit misschien – weet dan dat ge u bedroog,
 En is er een geheim, wij durven ’t u betrouwen,
 Wij huldigen de wijn [...]

 maar meer dan wijn en vreugd, vereeren wij de vrouwen [...]

 Zie daar ’t geheim der Momezij.

Het lijkt erop dat Momus dubbele signalen afgaf. Het gebruik van zulke controversiële melodieën in 1842 kan haast niets anders betekenen dan dat er binnen de sociëteit een groep met liberale sympathieën was,⁵⁰ maar dat werd niet openlijk toegegeven. Die onschuldige vermomming was nodig. Verenigen was in deze tijd in Nederland niet vrij en verenigingen werden bij verdenking van liberale ideeën door de politie in de gaten gehouden.⁵¹ Ook over Momus werd door de commissaris van politie aan de burgemeester gerapporteerd.⁵²

In Limburg bestonden in die tijd separatistische tendensen die veel te maken hadden met het liberalisme, een politieke stroming die de autoriteiten in héél Nederland zorgen baarde. De nieuwe Belgische staat, waar ten tijde van het Verenigd Koninkrijk het verzet tegen de autocratische regeerstijl van koning Willem I feller was geweest dan in het noorden, kende een liberalere grondwet dan de Nederlandse. Veel Limburgers waren goed bekend met dit liberale gedachtengoed en wensten dezelfde soort vrijheden als de Belgen.⁵³ In Maastricht vervulde het Franstalige dagblad *Journal du Limbourg* vanaf 1840 de rol van liberale aanjager van de publieke opinie. In 1843 liet de uitgever van het blad, prominent Momuslid Bury, zich door de gouverneur des Konings omkopen. De krant plaatste vanaf toen

49 *Poëtische en prozaïsche werken*.

50 Vgl. Alberts, *Beide Limburgen*, 192-195

51 J.H. von Santen ‘De Amstel sociëteit. Liberale organisatie in Nederland in de jaren 1846-1851’, in: *Figuren en Figuraties. Acht opstellen aangeboden aan J.C. Boogman* (Groningen 1979) 113-154.

52 Janssens, *Momus*, 15-16

53 Ad Knotter, ‘Limburg en andere buitenprovincies. Perifere oppositie en Nederlandse staatsvorming in de jaren 1840’, *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg/Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg LVII* (2012) 3-13.

meer regeringsgezinde berichten in plaats van de door de lezers gewenste liberale ideeën.⁵⁴ Momus was hiermee zijn spreekbuis kwijt.

In december 1843 kondigde de president van Momus in het *Journal du Limbourg* aan dat de sociëteit een eigen blad zou gaan uitgeven, de *Momus Annalen* (overigens ook gedrukt door Bury). Polis stelde: 'Dit blad zal de vuren van de tweedracht niet aanwakkeren [...]', want dat gaat ten koste van de meerderheid van de leden.⁵⁵ Inderdaad stonden in de *Momus Annalen* geen separatistische teksten of melodieën. Het separatisme, dat in die jaren om fiscale redenen vooral op het Limburgse platteland werd aangehangen en veel minder in Maastricht,⁵⁶ werd toen in de *Annalen* zelfs belachelijk gemaakt. Deze bespottung kostte wijnhandel Polis overigens een deel van zijn klanten buiten de stad en werd al snel weer gestaakt.⁵⁷

De pagina's van de maandelijks verschijnende *Annalen* werden gevuld met 'diskoersen', gedichten, raadseltjes en allerlei ('Momus Hutspot'), waarin elke gelegenheid werd aangegrepen om de traagheid en geslotenheid van de bestuurskringen te bespotten en te parodiëren. De anonieme auteurs verkondigden dat zonder de *Annalen*, 'die elke zich zelf respecterende wetenschappelijke vereniging moest hebben', de stad en de wereld geen 11 maanden meer zouden overleven, want de politieke en de financiële situatie werd steeds slechter. Een liedtekst, te zingen 'op de melodie van ja-en-amen', verkondigde dat de bestuurders het volk al 14 jaar de Polka lieten dansen: een stap vooruit, twee naar achter.⁵⁸ Deze neergang van stad en land moest aan het licht gebracht worden, maar dat zou niet lukken met de bestaande lantaarns in Maastricht.⁵⁹ Een motto op de voorpagina van de *Annalen* luidde: 'La publicité est la sauvegarde du peuple'.⁶⁰

Momus stelde zijn eigen praktijken, met verkiezingen en vergaderingen over de inkomsten en uitgaven, ten voorbeeld aan het stadsbestuur. Dat was heel wat anders dan onze 'stedelijke regeeringen die ad vitam eternam, tot ploeg van de burgery, beneumd zien'.⁶¹ Dat vergaderen verliep volgens Momus zonder strubelingen, want na de serieuze zaken werd er de hele avond feest gevierd in grote harmonie, en dat kon worden 'gecertificeerd [...] door ynige magistroate die oan de

54 Janssens, *Momus*, 61-62, gebaseerd op J.P. Janssen, *Maastrichtse pers 1839-1848: een bijdrage tot de persgeschiedenis van Nederland in de 19e eeuw* (niet uitgegeven doctoraalscriptie Nijmegen 1977) 24.

55 Janssens, *Momus*, 69.

56 *Ibidem*, 63-64, gebaseerd op Janssen, *Maastrichtse Pers*, 59; Alberts, *Beide Limburgen*, 194-200; Rob van der Heijden, *Maastricht en de separatistische dreiging: de reacties van de inwoners van Maastricht op het Nederlands gezag en het Limburgs separatisme in de jaren 1839-1848* (niet uitgegeven doctoraalscriptie Utrecht 1988).

57 *Ibidem*, 135-136.

58 *Momus Annalen veur 1833 en XI*, 83-84.

59 Sneer naar het stadsbestuur dat niets deed aan stadsverlichting.

60 Openbaarheid is de waarborg/bescherming voor het volk. Woorden gesproken door de president van de derde stand (Bailly) aan het begin van de Franse Revolutie in 1789, in de Parijse *Jeu de Paumes*.

61 'Diskoers van de president', *Momus Annalen veur 1833 en XI*, 41-42.

Titelvignet van *Momus Annalen* uit de beginjaren van de vereniging, met het ietwat omineuze motto. Uit: 9 x 11 (+ 11/11) Momus-Jubilee 1839-1938 (Maastricht 1938).

deur heubbe komme luusterre'.⁶² Het verzet was niet alleen politiek gemotiveerd, maar ook economisch. De opkomende groepen in Maastricht ergerden zich aan de stedelijke autoriteit, die ouderwets van mening bleef dat de hoekstenen van het economisch leven werden gevormd door dienstverlening voor het garnizoen en handel.⁶³ Het kritische Momus bleef in de eerste jaren bij verschillende gelegenheden tegenwerking ondervinden van het stadsbestuur.⁶⁴

Hoewel Bos in zijn onderzoek over de Maastrichtse elite vaststelt dat er in Maastricht geen sprake was van 'een standvastige oude elite en opdringende elites in spe',⁶⁵ roerde zich in het begin van de jaren 1840 wel een groep die behoorlijk kritisch was ten opzichte van de bestuurlijke elites. Een ietwat dreigend motto op de voorkant van de *Annalen* luidde: 'Beter is et met te goon, es heum in de weeg te stoon' (beter is het mee te gaan, dan hem [Momus] in de weg te staan). De begeleidende prent onderstreepte deze boodschap, hoewel ze was gezet in een carnavaleske omgeving met een windmolen en de maan, symbolen van gekte.

Een kolderiek gedicht in vier talen door elkaar gaf de volgende toelichting: Momus is op zijn fiere paard (het spreekgestoelte Pegasus uit het sociëteitslokaal) onderweg en valt niet te stoppen door twee deftige heren; na een trap van het

62 Ibidem.

63 Jansen, 'Maastricht tussen 1813 en 1850', 548.

64 Janssens, *Momus*, 17-19 en 61-62.

65 Bos, *Notabele ingezetenen*, 266.

paard rollen ze in de modder; een militair, met paraplu, bemoeit zich er verstandig genoeg niet mee: het is beter Momus niet in de weg te staan.⁶⁶

De laatste uitgave van de *Annalen* dateerde van januari 1845. Waarom de uitgaven stopten, blijft onduidelijk. Mogelijk heeft de door Momus verloren strijd over toepassing van het dagbladzegel ermee te maken.⁶⁷ Momus was er minder aan gelegen de autoriteiten aan te sporen tot openheid en efficiëntie. Het lijkt erop dat de leden van Momus zich deel gingen voelen van de lokale elite. Bos laat in zijn onderzoek zien dat de welstands- en bestuurselites in Maastricht na 1850 één maatschappelijke bovenlaag vormden.⁶⁸ Opmerkelijk is dat de vader van Louis Polis vanaf 1830 en na zijn dood, eind 1844, Louis' oudere broer Guillaume, lid waren van de door Momus zo bekritiseerde gemeenteraad.⁶⁹ Waarschijnlijk behoorden veel Momusleden tot de laag vlak onder de elite en was de stap naar werkelijk meedoen niet groot. Andersom werden leden van elitefamilies lid van de succesvolle en gezellige sociëteit, net zoals veel officieren en hogere ambtenaren, waardoor de kritische toon van de 'heethoofden' gedempt werd. De eerder genoemde rapporten van de Limburgse gouverneur aan de koning wijzen daar ook op.

In september 1846 betrok Momus een vaste ruimte aan het Vrijthof en werd een kastelein aangesteld.⁷⁰ Zo werd een geregeld sociëteitsleven mogelijk. Net als bij de andere Maastrichtse sociëteiten konden de heren dagelijks hun club bezoeken om te borrelen, een krantje te lezen en elkaar te spreken. Momus, met inmiddels ruim 600 leden, ging een steeds invloedrijkere rol vervullen in de lokale sociale en politieke netwerken. Oprichter Polis, die in tegenstelling tot sommige fellere Momusse steeds had benadrukt dat het streven naar vernieuwing niet ten koste mocht gaan van de harmonie, werd in 1846 door koning Willem II benoemd tot ridder in de orde van de Eikenkroon.⁷¹

De belangstelling en waardering van Willem II voor de carnavalsvereniging contrasteren met de tegenwerking die de Rijnlandse carnavalsverenigingen van de Pruisische vorst ondervonden. Hij trachtte de katholieke, overwegend liberale gezelschappen om politieke en godsdienstige redenen te verbieden. Vanaf 1828 waren optochten nog slechts toegestaan in Keulen, Düsseldorf en Koblenz. De tegenwerking van de overheid bevestigde de meeste Rijnlandse burgers in hun vermoeden dat hun belangen niet meetelden voor de Pruisische overheid en dat men

66 'Explicatio bellissima gravura', *Momus Annalen veur 1833 en XI, No XI min tien*.

67 Janssens, *Momus*, 73.

68 Bos, *Notabele ingezetenen*, 266.

69 J.L. Blonden, *Naamlijst der leden van de Maastrichtse vroedschap van 1796 tot 1927* (Maastricht 1931).

70 Janssens, *Momus*, 13.

71 *Discours prononcé sur la tombe de Mr Louis Polis*; C.P. Mulder en P.A. Christiaans, *Onderscheidingen van de Koning-Groothertog: de orde van de Eikenkroon 1841-1891* (Den Haag 1999).

hen niet begreep. Dit wakkerde politieke oppositie aan. Veel Rijnlandse carnavalsverenigingen gingen, anders dan Momus, een politieke rol vervullen. Dit leidde binnen de verenigingen tot meningsverschillen over de te volgen koers (liberaal of radicaal democratisch) en afscheidingen. Het gevolg was politieke diversificatie van de carnavalsverenigingen.⁷² Ook andere groeperingen in het Rijnland, zoals conservatieven en katholieken, richtten verenigingen op met politieke oogmerken.⁷³

In Nederland was oppositie vanuit verenigingen in die tijd nog goeddeels onbekend, hoewel de jaren 1840 een voorzichtige terugkeer lieten zien van de politisering van de late achttiende eeuw. Dit uitte zich vooral in veel losse brochures en verder enkele periodieken, waarin soms redevoeringen van liberale voormannen werden gepubliceerd. Er was nog geen sprake van een landelijke organisatie of partijen, her en der waren clubjes liberalen.⁷⁴ De Amstelsociëteit in Amsterdam was de enige sociëteit die werd opgericht (1846) met als specifiek doel het organiseren en uitdragen van het liberale gedachtengoed.⁷⁵

Ontwikkelingen na 1870

In haar overzichtsartikel over burgerverenigingen beschrijft De Vries hoe de aard van verenigingen in Nederland na 1870 veranderde. Men had het gevoel dat nationale eenheid bereikt was. Verenigingen werden steeds meer een middel voor zich emanciperende groepen, zoals katholieken, orthodoxe protestanten of socialisten, om zich te profileren tegenover de dominante liberale burgerij. De oude liberale sociëteiten trachtten de rangen te sluiten door exclusiever en duurder te worden. Voor veel van deze sociëteiten betekende de toenemende exclusiviteit dat het ledental en de activiteiten na 1870 afnamen. Veel sociëteiten verdwenen of fuseerden.

De Duitse historica Christina Frohn beschrijft in haar dissertatie met welke ontwikkelingen de burgerlijke carnavalsverenigingen in het Rijnland te maken kregen. Na de mislukte revolutie van 1848, waarin een aantal bestuurders van carnavalsverenigingen een leidende rollen hadden gespeeld, verloren de carnavalsgenootschappen hun politieke rol. Gedurende de jaren 1850 waren de verenigingen minder actief bij het organiseren van het openbare carnaval als gevolg van het verlies van hun gevluchte leiders en de strenge politiecontrole. In de daaropvolgende decennia werden de Rijnlandse verenigingen steeds nationalistischer

72 Frohn, *Organisierte Narr*, 185-265, 333.

73 Helene Klauser, *Kölner Karneval zwischen Uniform und Lebensform* (Münster 2007) 78-79.

74 Aerts en Te Velde, *Land van kleine gebaren*, 107-108.

75 Von Santen, 'De Amstelsociëteit', 113-154.

onder invloed van Franse aanspraken op het Rijnland en Bismarcks succesvolle streven naar Duitse eenheid. Na het uitroepen van het Duitse Keizerrijk in 1871 kwam in Keulen zelfs een ware keizerverering tot bloei, die zich onder andere uitte in de historisch-patriottische thema's van de optochten. De toon was ook ernstiger geworden. Ondanks kritiek uit bijvoorbeeld kerkelijke of radicaal-politieke hoek, bloeide het georganiseerde carnaval als nooit tevoren. Er werden carnavalsverenigingen opgericht in elke laag van de bevolking.⁷⁶

De vraag is in hoeverre de door De Vries en Frohn beschreven Nederlandse, respectievelijk Rijnlandse ontwikkelingen ook zijn aan te wijzen bij Momus. In de jaren 1850, 1860 en 1870 bleef de sociëteit niet onberoerd in de strijd om de politieke hegemonie in Maastricht tussen liberalen en katholieken (vertegenwoordigd door de tegenpolen burgemeester Pyls en industrieel Regout). Vooral in verkiezingsjaren fluctueerden de ledenaantallen flink.⁷⁷ Informatie uit de bestuursnotulen, die vanaf 1872 voor sommige jaren beschikbaar zijn, wijst op een verheving van de interne strijd tussen katholieken en liberalen. In dat jaar struikelde het bestuur, waarvan enkele leden al sinds de oprichting zitting hadden, bijna over een poging tot afschaffing van de katholieke kranten op de leestafel.⁷⁸ Het bestuur mocht uiteindelijk blijven, en de katholieke kranten ook, maar in de erop volgende jaren bleef er verzet van jongeren en van de katholieken tegen het beleid van bestuur.⁷⁹ Het bestuur bleef een liberale koers uitdragen, zoals blijkt uit de keuze voor cavalcade-thema's: in 1873 bijvoorbeeld het thema 'Cosmopoliet' met op de wagens boegbeelden van de Verlichting en de klassieke oudheid.⁸⁰

Pas na de dood van de president van het eerste uur Louis Polis, in maart 1878, kwam er verandering in de koers van Momus. Na afsplitsing van ongeveer 25 leden, koos de grote groep overgebleven leden een neef van de oude president, Laurent Polis, tot nieuwe voorzitter.⁸¹ Onder zijn leiding schreef men een nieuwe Grondwet, nog steeds 11 artikelen op rijm, maar formeler en nauwkeuriger dan de oude.⁸² Groot vertrouwen in het nieuwe bestuur bleek uit het feit dat in enkele weken tijd 12.000 gulden werd opgehaald voor de koop van het gebouw waarin de sociëteit huisde.⁸³ Verder werden er nieuwe afdelingen opgericht: de Momus Armenkleding in 1880 (met onder andere een zestal dames in het bestuur), de

76 Frohn, *Organisierte Narr*, 249-265.

77 Janssens, *Momus*, 84-86.

78 RHCL, arch. Momus, arch.nr. 21.131A, inv. nr. 66: bestuursnotulen, 4 maart 1872 – 1 mei 1873.

79 *Ibidem*, 1872-1875. Uit de notulen wordt niet duidelijk of dit dezelfde mensen waren.

80 *Ibidem*, 7 april 1872.

81 *Momusalmanak veur het jaor 1882*; Pierre Ubachs en Ingrid Evers, *Historische Encyclopedie van Maastricht* (Zutphen 2006) 120.

82 *Momusalmanak veur het jaor 1882*.

83 RHCL, arch. Momus, arch.nr. 21.131A, inv. nr. 66: bestuursnotulen juli 1878.

Maastrichtse Vélodipèdeclub in 1885 en het Momus Oudemannenhuis in 1889, waarvoor door de vrouwen een grote bazaar werd georganiseerd.⁸⁴

De liedbundel *Momusklanken*, uitgegeven in 1882 om geld in te zamelen voor een grote verbouwing van de Sociëteit, laat zien dat de stijl en inhoud van Momus' gedachtengoed waren veranderd.⁸⁵ Zoals gebruikelijk stonden er gedichten in over de geneugten van het Momuslidmaatschap, met zijn vriendschap en vrolijkheid, en over 'de vreugde van liefdadigheid'. Maar daarnaast zijn er vele bijdragen waarin een heel andere toon te beluisteren valt, zoals 'Lijkkranse, aan eene moeder bij het afsterven van haar dochertje'. De moeder werd getroost met de overweging: 'bij den Heer [...] juicht zij blijde en smaakt een vreugde, waar dees aardsche niet bij haalt'. In de bundel is veel minder sprake van gekkigheid en helemaal niet meer van spot, zoals ooit in 1844. Momus was vromer en katholieker geworden, hetgeen ook kan blijken uit samenwerking tussen de sociëteit en de katholieke Vincentiusvereniging.⁸⁶

Uit meerdere activiteiten in deze periode blijkt dat Momus zich meer ging richten op Nederland. Momus dong succesvol mee naar nationale prijzen voor liefdadigheid.⁸⁷ En op cultureel gebied kreeg de afdeling toneel, voorheen de Kluchtspeuldere – ter bevordering van het Maastrichts en Frans toneel – in 1883 een concurrent in de succesvolle Nederlandsche Toneelafdeeling.⁸⁸ De Grondwet van de Nederlandsche Toneelafdeeling telde 67 nauwkeurig geformuleerde en strenge artikelen in plaats van de gebruikelijke 11 losse aanwijzingen op rijm. Deze artikelen doen wat betreft de inhoud en formulering sterk denken aan negentiende-eeuwse Rederijkersverenigingen in Noord-Nederland.⁸⁹ Het succes van de Nederlandse Toneelafdeeling liet overigens onverlet dat rond de eeuwwisseling ook het Maastrichtse toneel hoogtij vierde, toen de dialectschrijver Olterdissen toneelstukken schreef voor Momus.⁹⁰

Volgens de Vries werden burgersociëteiten in Nederland na 1870 exclusiever in een poging zich te onderscheiden van nieuwe verenigingen opgericht door bijvoorbeeld socialisten of katholieken. Ook in het Rijnland werden oude burgercarnavalsverenigingen leden uit nieuwe opkomende groepen.⁹¹ Ook bij Momus is

84 *Momusalmanak veur het jaor 1882; ibidem 1885 en 1889; Groote feest-bazar met [...] georganiseerd door de Dames-Momezinnes op 9, 10 en 11 September 1888, ten voordeele van een door de Sociëteit Momus op te richten oude-mannenhuis.*

85 *Momusklanken, Gedichten in 't Mestreechs, Nederlandsch en Fransch door Momusleden. Oetgegeven bij gelegenheid van de 4x11-jaorige momusjubilee en ten veurdeile van de herbouwing van Momustempel.*

86 Evers en Schwanen, *Vincentius in Maastricht* (illustratie op het schutblad: Dames van Momus die deelnemen aan een liefdadigheidsactiviteit van Vincentius, 1900).

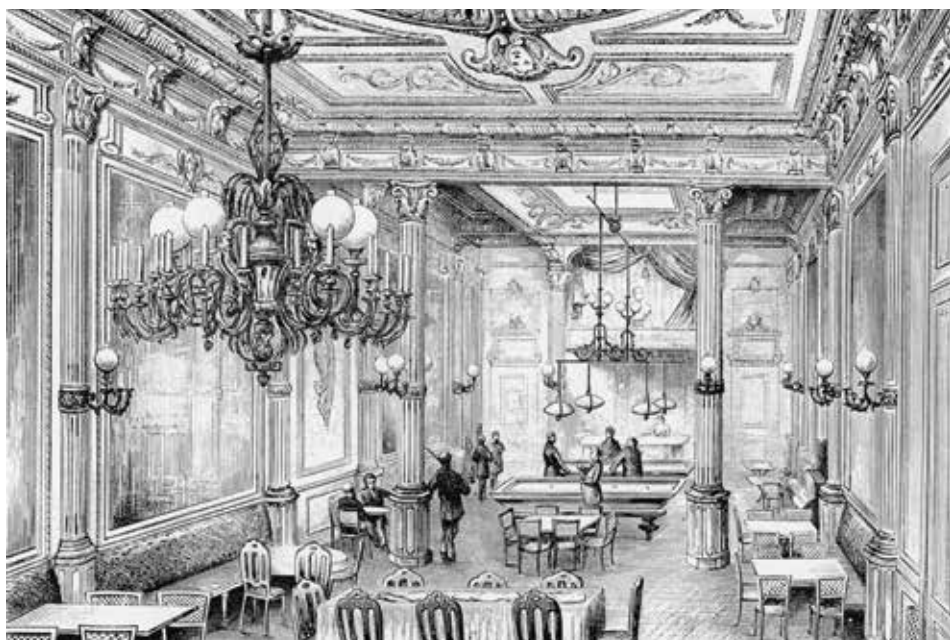
87 Janssens, *Momus*, 51.

88 RHCL, archief Momus, arch.nr. 21.131A, inv.nr. 286: Reglement voor de leden der Tooneelafdeeling 1853 en 1883.

89 Westers, *Welsprekende burgers*, 49-52.

90 Ubachs en Evers, *Tweeduizend jaar Maastricht*, 236-237.

91 Frohn, *Organisierte Narr*, 265.

De statige benedenzaal van de Momus aan het Vrijthof, vlak na de opknapbeurt van 1883. Uit: 9 x 11 (+ 11/11)

Momus-Jubilei 1839-1938 (Maastricht 1938).

dat zichtbaar. De sociëteit verhoogde in 1879 de contributie naar 11 gulden en de regels voor de verschillende soorten leden en afdelingen werden aangescherpt en veel nauwkeuriger omschreven. Het aantal leden nam hierdoor echter tot 1900 niet af, zoals in veel steden in het noorden wel het geval was. De andere elitesociëteiten in Maastricht, l'Émulation en de Groote Sociëteit, overwogen in deze tijd juist een fusie om het afnemende ledenaantal het hoofd te bieden.⁹²

Het aantal damesleden bij Momus, dat vanaf het begin had geschommeld tussen de 30 en 40, nam vanaf 1882 toe tot 75 in 1895. Het aantal officieren in het ledenbestand was toen, met de inkrimping van het garnizoen vanaf 1867, geslonken tot 23. Buitenleden waren er al sinds 1865 niet meer. Het overgrote deel der leden was liberaal-katholiek en Maastrichts.⁹³ De jaren 1880-1900 worden door velen gezien als de bloeiperiode van een eensgezind Momus, met een mooi eigen gebouw en volop charitatieve en culturele activiteiten, waarvan sommige ook nationaal werden gewaardeerd.⁹⁴

92 Charles Thewissen, *Twee eeuwen Groote Sociëteit van Maastricht: schets van haar geschiedenis van 1760 tot 1960* (Maastricht 1960) 89.

93 RHCL, archief Momus, arch.nr. 21.131A, inv.nrs 31-57: Lijsten van leden der sociëteit Momus 1845-1916; Janssens, *Momus*, 41.

94 *Ibidem*, 109-110.

Net zoals veel exclusieve liberale sociëteiten in Nederland kwam Momus uiteindelijk door de sociale, godsdienstige en politieke ontwikkelingen toch in de problemen, zij het niet al in 1870 maar pas na 1900. Binnen Momus ontstond gemor over het 'autocratische artikel VI der Momus-Statuten [...] waardoor slechts 11 personen vele honderden leden willekeurig kunnen regeeren'.⁹⁵ Met zo'n archaïsche wet zou de 'Momezij' lijken op het achtergebleven 'Russisch Rijk'. Het ledental en het aantal activiteiten van Momus namen af. De organisatie van het carnaval kwam steeds meer in handen van voorlopers van de VVV. De liefdadigheid door burgers werd minder belangrijk door wetgeving, emancipatie van de arbeiders en opkomst van vakbonden. Armen die nog soep aannamen van de soepkokerijen werden door meer geëmancipeerde lotgenoten uitgemaakt voor 'soppevreter' (soepvreter). Ultramontaans-katholieke organisaties gingen de boventoon voeren in de stad.

Momus wist zijn voortbestaan nog een tijd te rekken, maar werd in 1939 opgeheven. De tijd dat allerlei groepen tot de burgerij wilden behoren was voorbij. Het ooit zo trotse begrip 'burgerlijk' had voor velen inmiddels zijn glans verloren en was langzaam synoniem geworden met passieloos, voorzichtig opportunisme.

Conclusie

Wie uitgaat van Nederlands onderzoek naar burgergenootschappen zal niet snel op het idee komen een carnavalsvereniging te nemen als voorbeeld van een typische burgervereniging uit de negentiende eeuw. Nederlandse burgers worden beschreven als degelijk, ernstig en verlicht protestants. Maar burgergenootschappen waren geen typisch Nederlands verschijnsel. Overal in West-Europa werden gedurende de achttiende en negentiende eeuw burgerverenigingen opgericht en die verenigingen bezaten naast algemene ook lokale kenmerken.

De oprichting van sociëteit Momus in 1840 sloot aan bij een trend in Noord-Nederland. Daar werden in die tijd in veel steden nieuwe verenigingen opgericht door ondernemers en kooplieden, die zich buitengesloten voelden uit de oudere sociëteiten. De nieuwe burgerverenigingen waren meer extern gericht dan de oude en hadden vaak een andere visie op de ontwikkeling van de stad. Bij beide typen verenigingen stonden echter algemene burgerwaarden hoog in het vaandel, zoals verantwoordelijkheidsgevoel, betrouwbaarheid, economische zelfstandigheid en rationaliteit. Ook bij Momus was dit het geval. Met haar inzet voor de economische, politieke en culturele ontwikkeling van de stad en haar zorg voor de

95 RHCL, archief Momus, arch.nr. 21.131A, inv.nr. 334: krantenknipsels, december 1907 (zonder naam).

armen, past ze in het beeld dat we ook van Noord-Nederlandse verenigingen na 1840 hebben: burgers organiseerden zichzelf en namen vele verantwoordelijkheden op zich. Anders is dat Momus dat op carnavaleske wijze deed.

De combinatie van burgeridealen met carnaval vond zijn oorsprong in het Rijnland. In een poging zich te onttrekken aan de centraliseringsdwang van de Pruisische regering waren daar vanaf 1823 burgerlijke carnavalsverenigingen opgericht, die bij het uitdragen van hun burgeridealen veel nadruk legden op het streekeigene – het belang van humor en genieten, het gebruik van dialect –, en die een liberaal-katholicisme aanhingen. Bij deze ludieke vorm verloochenden ze hun burgerlijke inborst niet. Ze lieten zien dat ze economisch, sociaal en cultureel gebied veel in hun mars hadden. Deze 'rebelse' burgerverenigingen verwierven door deze karakteristieke combinatie van eigenschappen en activiteiten veel aanzien in de regio. Momus verging het in Maastricht net zo. Door de Rijnlandse invloed vertoont de sociëteit flinke verschillen met de noordelijke burgerverenigingen.

De felle liberaal-oppositionele toon die Momus aansloeg in de vroege jaren 1840 kan gezien worden als een voortzetting van de Zuid-Nederlandse ('Belgische') oppositie. Ook bij de Rijnlandse carnavalsverenigingen vond Momus hiervoor inspiratie. De kritiek en satire richtten zich tegen de conservatieve kring der stadsbestuurders en tegen de autocratische opstelling van de overheid. Al na enkele jaren echter was Momus zelf onderdeel van de stedelijke elite. In tegenstelling tot de Rijnlandse verenigingen publiceerde Momus na 1845 geen politiek gevoelige teksten meer. Een echte politieke oppositiepartij, zoals diverse Rijnlandse carnavalsverenigingen vóór 1848 waren, is ze nooit geweest.

Vanaf ongeveer 1860 werden liberaal-katholieken steeds feller gekapitteld door 'ultramontaanse' katholieken. Het liberale Momusbestuur trok zich hier tot aan de dood van voorzitter Polis in 1878 weinig van aan. Na 1878 veranderde de koers. Met de nieuwe president kwam een eensgezinde groep aan het roer die strengere regels en een hogere contributie doorvoerde en vele activiteiten ontplooid. Dit homogene en elitaire Momus richtte zich meer dan tevoren op de rest van (katholiek) Nederland, in plaats van alleen op de regio, en was een zeer aanwezige factor in Maastricht. Deze late bloei komt overeen met het succes van het georganiseerde carnaval in het Rijnland, maar niet met de ontwikkeling van een aantal noordelijke liberale burgerverenigingen. De gerichtheid op de natie bij deze sociëteiten nam in die periode juist af. Verder raakten vele vanaf 1870 door een toenemende exclusiviteit in de problemen. De teruggang bij Momus trad later op, pas vanaf ongeveer 1900. De sociëteit kon tussen 1880 en 1900 deels meeliften met de opleving van het katholieke verenigingsleven in Maastricht.

Manuel Stoffers

FIETSEN IN DE NEDERLANDSE BERGEN
- REVISITED

In 2001 publiceerde dit *Jaarboek* een studie over fietsgeschiedenis in Zuid-Limburg van de hand van Frank Veraart en Adri Albert de la Bruhèze, getiteld *Fietsen in de Nederlandse bergen*.¹ Het jaarboekartikel ging terug op een breder vergelijkend historisch onderzoek naar de ontwikkeling van het fietsgebruik in vier Nederlandse en vijf buitenlandse steden of regio's in de twintigste eeuw, waarvan de voormalige Oostelijke Mijnstreek er één was.² Ten behoeve van een Engelstalige *update* van dit vergelijkend onderzoek, die in april 2016 is uitgekomen, werd het Mijnstreekhoofdstuk door ondergetekende aan een herziening onderworpen.³ De revisie betrof een aantal aspecten. Allereerst werd de behandelde periode uitgebreid met de laatste twee decennia (1995-2015). Hiervoor werden zowel lokale verkeersstatistieken geraadpleegd als beleidsdocumenten en onderzoeksrapporten over het lokale fietsgebruik. Voor de oudere periode kon geen uitgebreid nieuw archiefonderzoek worden verricht. Wel werden de digitale krantenarchieven van het *Limburgs Dagblad* en de *Limburger Koerier* doorgenomen op berichtgeving over fietsen en fietspaden, zodat over de hele periode meer gezegd kan worden over de publieke opinie ten aanzien van het fietsen. De uitkomst van de herziening zijn nieuwe inzichten en accenten, maar vooral het formuleren van nieuwe vragen voor nader onderzoek.

In één opzicht volgt mijn bijdrage de eerdere jaarboekbijdrage niet: daarin werd Zuidoost-Limburg stilzwijgend uitgebreid tot Zuid-Limburg. De context van het fietsen in de stedelijke agglomeratie van Zuidoost-Limburg is echter zo verschillend van die van het agrarische deel van het Limburgse heuvelland en van het oude centrum en jonge universiteitsstad Maastricht, dat deze drie gebieden niet zonder misvattingen of nadere onderscheidingen onder één gezamenlijke noemer kunnen worden gebracht. Het Heuvelland en Maastricht verdienen een eigen behandeling, waarbij voor het Heuvelland het fietstoerisme een opvallend aspect zal zijn en voor Maastricht de ontwikkeling tot universiteitsstad met veel jonge, hoogopgeleide inwoners. Alleen waar geen specifieke gegevens voor Zuidoost-Limburg beschikbaar zijn, zullen in het navolgende gegevens over (Zuid-)Limburg – met de nodige voorzichtigheid – worden aangevoerd.

- 1 F. Veraart en A. Albert de la Bruhèze, 'Fietsen in de Nederlandse bergen. Achterblijvend fietsgebruik in het zuiden van Limburg in historisch perspectief', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg/Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg XLVI* (2001) 133-157.
- 2 A. Albert de la Bruhèze en F.C.A. Veraart, *Fietsverkeer in praktijk en beleid in de twintigste eeuw. Overeenkomsten en verschillen in fietsgebruik in Amsterdam, Eindhoven, Enschede, Zuidoost-Limburg, Antwerpen, Manchester, Kopenhagen, Hannover en Basel* (Eindhoven/Enschede 1999). Zie over de betekenis van dit onderzoek: M. Stoffers en H. Oosterhuis, "'Ons populairste vervoermiddel". De Nederlandse fietshistoriografie in internationaal perspectief', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 124 (2009) 390-418, aldaar 398-400.
- 3 F. Veraart en M. Stoffers, 'Southeast Limburg: Cycling goes downhill', in: R. Oldenziel, M. Emanuel, A. Albert de la Bruhèze en F. Veraart (eds.), *Cycling cities: the European experience* (Eindhoven 2016) 65-75.

Om duidelijk te maken welke nieuwe accenten, inzichten en vragen de herziening heeft opgeleverd, deel ik dit hoofdstuk in drie perioden in en presenteer ik per periode de belangrijkste conclusies uit het jaarboekartikel van 2001, om vervolgens aan te geven wat de herziening hieraan heeft toegevoegd of gewijzigd. De drie onderscheiden perioden zijn het hoogtij van fietsgebruik in de jaren 1930 tot 1950, de afname van het fietsgebruik van de jaren 1950 tot 1975, en het blijvend lage fietsgebruik vanaf 1975 tot op heden. Want één belangrijke uitkomst van het onderzoek moge vooraf duidelijk zijn: de laatste 20 jaar hebben nog altijd niet geleid tot een substantiële opleving in het fietsgebruik in Parkstad.

Ten grondslag aan de opname van Zuidoost-Limburg in het oorspronkelijke historisch-comparatieve boekproject lag de vraag waarom er in Heerlen en Kerkrade zo weinig gefietst werd vergeleken met andere steden in Nederland. In de jaren 1970 stelden onderzoekers voor het eerst vast dat er sprake was van een regionale afwijking van het algemeen Nederlands patroon van fietsgebruik. In 1995 bedroeg het aandeel van fietsers in het totaal aantal verplaatsingen nog altijd slechts 10-13 procent, tegenover 28 procent voor heel Nederland.⁴ Lag dat eenvoudig aan de aanwezigheid van de enige ‘Nederlandse bergen’, zoals een voor de hand liggende redenering zou kunnen luiden, of spelen andere factoren een rol? Een eerste, sociaalwetenschappelijk onderzoek naar het achterblijvend fietsgebruik in Zuid-Limburg uit 1993 suggereerde onder andere dat een vermeende ‘Bourgondische mentaliteit’, wellicht gekoppeld aan de dominantie van het katholicisme een rol speelde.⁵ Die suggestie werd door Veraart en De la Bruhèze met klem bestreden. In plaats daarvan legden zij, geheel in lijn met het grote fietsstimuleringsprogramma Masterplan Fiets waarbinnen zij hun historisch onderzoek uitvoerden, vooral de nadruk op het gevoerde en met name het niet-gevoerde fietsbeleid in de regio, naast de zwakke lokale belangenbehartiging voor fietsers.

In de enige grote studie die sindsdien naar de Nederlandse fietsgeschiedenis is ondernomen, wordt erop gewezen dat juist de sterke nationale beeldvorming rond de fiets, als een respectabel vervoermiddel voor alle Nederlandse burgers, ongeacht rang of stand, belangrijk is geweest in de aanhoudende populariteit van de fiets in Nederland.⁶ Een van de vragen die het onderzoek naar de fietsgeschiedenis van de voormalige Oostelijke Mijnstreek oproept, is of daar mogelijk sprake is geweest van een sterkere sociale profilering van het fietsen, waarbij de fiets meer dan ge-

4 De la Bruhèze en Veraart, *Fietsverkeer in praktijk en beleid*, 112.

5 H. Katteler, *Achterblijvend fietsgebruik in Zuid-Limburg* (Nijmegen 1993).

6 A.-K. Ebert, *Radelnde Nationen. Die Geschichte des Fahrrads in Deutschland und den Niederlanden bis 1940* (Frankfurt/New York 2010). Zie ook: *idem*, “‘Het paard der democratie’”. *Fatsoenlijk fietsen in Nederland 1900-1920*, in: Chr. Smit (ed.), *Fatsoenlijk vertier. Deugdzame ontspanning voor arbeiders na 1870* (Amsterdam 2008) 209-238.

Mijnwerkers bij het postkantoor aan de Akerstraat te Heerlen, omstreeks 1950. Fotocollectie Rijkzucht Heerlen.

middeld in Nederland geassocieerd werd met arbeidersvervoer, en vervolgens zijn aantrekkingskracht verloor toen vervoermiddelen met een hogere sociale status binnen bereik kwamen.

Steeds meer fietsende mijnwerkers

Het fietsgebruik in Zuidoost-Limburg was niet altijd zo laag als tegenwoordig. Veraart en De la Bruhèze concludeerden juist dat het fietsgebruik in de Oostelijke Mijnstreek lange tijd erg hoog moet zijn geweest. Uit een beperkt aantal verkeersstellingen en uit gegevens over mijnwerkersvervoer leidden zij af dat er in de Mijnstreek vanaf de jaren 1920 tot in de jaren 1950 steeds meer werd gefietst (met een tijdelijke teruggang in de oorlogsjaren). Volgens hun schattingen werd aan het eind van de jaren 1930 zelfs meer dan 80 procent van alle verplaatsingen (voetgangers uitgesloten) ondernomen per fiets.⁷ En dat terwijl in het begin van de twintigste eeuw Limburg nog tot de provincies behoorde met het laagste fietsbezit per hoofd van de bevolking.⁸

7 De la Bruhèze en Veraart, *Fietsverkeer in praktijk en beleid*, 135 (figuur 1).

8 F.C.A. Veraart, *Geschiedenis van de fiets in Nederland 1870-1940* (niet-uitgegeven scriptie Technische Universiteit Eindhoven, 1995) 59.

De heuvels vormden dus geen absolute hinderpaal voor een hoog fietsgebruik (zoals omgekeerd de afwezigheid van heuvels ook geen garantie vormt voor hoog fietsgebruik): een verwijzing naar de heuvelachtigheid van de regio schiet op zichzelf tekort als verklaring voor het achterblijvend fietsgebruik in de regio.⁹ Opvallend genoeg lijken ook andere ongunstige factoren het fietsgebruik aanvankelijk niet sterk te hebben belemmerd. Zo werden mijnwerkerswoningen aanvankelijk zó dicht bij de mijnschachten gebouwd dat veel mijnwerkers konden lopen naar hun werk. Midden in de oorlog, toen het fietsgebruik beperkt was, ging meer dan 40 procent van de mijnwerkers te voet naar de mijnen.¹⁰ Zoals Serge Langeweg heeft berekend, kwam kort na de oorlog in een enkele mijn alleen al van de forenzen een kwart te voet naar de mijn.¹¹ Tegelijk werd voor mijnwerkers die verder van de mijn woonden al vroeg een uitgebreid stelsel van tram- en, later, buslijnen in het leven geroepen die direct of indirect financieel ondersteund werden door de mijnen. Dit stelsel vormde een geduchte concurrentie voor het fietsgebruik, althans voor de verder weg wonende mijnwerkers (mijnwerkers die minder dan 4 kilometer van de mijn woonden betaalden een hogere ritprijs dan verder weg wonende mijnwerkers).¹²

Typerend is in dit verband het verhaal van de geboren Drent Jan Reinders, een medewerker van de Staatsmijnen die enige bekendheid kreeg omdat hij tussen 1928 en 1946 elke werkdag circa 20 km heen en weer van Nieuwenhagerheide naar Geleen fietste, in totaal 'zeven maal de wereld rond', zoals het *Nieuws van de Staatsmijnen* ruimhartig berekende.¹³ Reinders hield daarmee op toen er in 1946 een busverbinding tussen Geleen en de staatsmijn Emma werd geopend, zodat hij vanaf Hoensbroek de bus kon nemen. Terwijl het openbaar vervoer werd ondersteund, zagen de mijndirecties niets in het subsidiëren van fietsende werknemers, zoals een bericht uit hetzelfde bedrijfsblad in 1955 duidelijk maakte: hun kosten waren niet hoger dan die van de mijnwerkers die per gesubsidieerd busvervoer reisden.¹⁴

Ook de andere omstandigheden waaronder in de Oostelijke Mijnstreek in de hoogtijdagen van het fietsgebruik gefietst moest worden waren niet ideaal. Volgens Veraart en De la Bruhèze liep de Mijnstreek wat betreft de aanleg van fiets-

9 Dat gezegd zijnde is het goed om op te merken dat een recente statistische analyse van mogelijk relevante factoren die de verschillen in fietsgebruik tussen Nederlandse gemeenten kunnen verklaren, ook de aan- of afwezigheid van reliëf als significante verklaringsfactor aanmerkt: R. Ververs en A. Ziegelaar, *Verklaringsmodel voor fietsgebruik gemeenten. Eindrapport. Een onderzoek in opdracht van Fietsberaad* (Leiden 2006).

10 Veraart en De la Bruhèze, 'Fietsen in de Nederlandse bergen', 144 (tabel 1).

11 S. Langeweg, *Mijnbouw en arbeidsmarkt in Nederlands-Limburg. Herkomst, werving, mobiliteit en binding van mijnwerkers tussen 1900 en 1965* (Hilversum 2011) 66 (tabel 3.9).

12 Veraart en De la Bruhèze, 'Fietsen in de Nederlandse bergen', 144 (tabel 3).

13 *Nieuws van de Staatsmijnen* 5 december 1953: 'Zeven maal de wereld rond' en 26 april 1957: 'Vijf fietsen'.

14 *Ibidem* 11 februari 1955: 'Geen aanleiding voor fietsengeld'.

paden achter ten opzichte van andere delen van het land – maar veel systematisch vergelijkende gegevens zijn er feitelijk niet. Bekend is wel dat Provinciale Staten in 1924 een verzoek van de ANWB afwezen om fietspaden langs provinciale wegen aan te leggen.

Onderzoek in lokale kranten bracht meer gegevens over de aanleg van fietspaden in de regio aan het licht, maar het blijft lastig op grond van deze incidentele vermeldingen te bepalen hoe algemeen of vaak deze aanleg plaatsvond.¹⁵ Wel kunnen we uit de berichtgeving afleiden dat de aanleg van fietspaden in de jaren 1930 algemeen werd gezien als een onderdeel van de modernisering van het wegennet, bijvoorbeeld toen het *Limburgsch Dagblad* in 1933 en 1934 trots rapporteerde over de aanleg van de moderne asfaltweg tussen Heerlen en Brunssum, met 2 meter brede fietspaden aan beide zijden.¹⁶

Uit de kranten wordt duidelijk dat de aanleg van fietspaden naar de mening van delen van het publiek bij lange na niet voldoende opschoot. Lokale kranten publiceerden in de jaren 1930 regelmatig artikelen en ingezonden brieven waarin geklaagd werd over de verkeersveiligheid, waarin automobilisten als boosdoeners werden aangerekend, en waarin een energieker aanleg van fietspaden werd bepleit. ‘Wat ‘n langzaam geleuter!’, mopperde een krantenlezer in 1938, ‘er zijn toch werklozen genoeg [om fietspaden aan te leggen]!’.¹⁷ De suggestie om werklozen in te zetten voor de aanleg van fietspaden was ook al door de ANWB gedaan en viel in de jaren 1930 regelmatig te beluisteren in de lokale kranten. In 1938 berichtte de *Limburger Koerier* bijvoorbeeld over lokale details van het sociaaldemocratische Plan van de Arbeid, dat voorzag in de aanleg van fietspaden in Heerlen en Brunssum.¹⁸ Verschillende aansporingen in de lokale kranten tot de aanleg en het gebruik van fietspaden kwamen ook van de Heerlense ondernemer H.J.H.L. Hennen, lokaal ANWB-consul en voorzitter van de in 1932 opgerichte vereniging ‘Veilig Verkeer Heerlen’ (een plaatselijke afdeling van Veilig Verkeer Nederland uit hetzelfde jaar).¹⁹

15 Zie bijvoorbeeld *Limburgsch Dagblad* 18 mei 1936 en 15 juni 1938, en voor een opsomming van provinciale fietspaden *Limburger Koerier* 18 augustus 1933.

16 *Limburgsch Dagblad* 18 september 1933: ‘Heerlens “Metamorphose”’; *ibidem* 5 juni 1934: ‘De Verkeersweek te Heerlen’. Vergelijk ook *ibidem* 21 mei 1938.

17 *Ibidem* 15 januari 1938: ‘Het weggevaar’.

18 *Limburger Koerier* 20 en 22 april 1938: ‘Stormloop tegen de werkloosheid’.

19 Zie *ibidem* 9 oktober 1934; *Limburgsch Dagblad* 5 juni 1934 en 22 november 1938: ‘Vergadering Afd. Limburg A.N.W.B.’.

Een speciale fiets- en motorbijlage in de *Limburger Koerier* van 30 juni 1932 bevatte verschillende artikelen waarin de verdiensten van de ANWB voor de fietsers werden uitgelicht. Bron: www.delpher.nl.

De ANWB – in 1883 als fietsersbond opgericht, maar inmiddels tot een algemene toeristen- en verkeersorganisatie uitgegroeid – deed in de jaren 1930 uitdrukkelijk moeite om niet alleen de Provinciale Staten maar ook de lokale bevolking te overtuigen van het nut en de noodzaak van fietspaden – iets wat klaarblijkelijk nodig was. Een advertentie die de ANWB in 1936 in de *Limburger Koerier* plaatste, luidde:

Meer dan f 7.500.000,- betalen Neêrlands fietsers elk jaar aan rijwielbelasting. Daarvoor krijgen zij o.m. hun veilige rijwielpaden – speciaal voor hen aangelegd. Maar ... waarom gebruiken zij ze dan niet? Ieder op zijn eigen weg! Voor den fietser is 't fietspad de veilige weg.

De Bond organiseerde propaganda-avonden in de Mijnstreek alsmede in 1933 een Gouden Jubileum Propaganda Tocht door Zuid-Limburg.²⁰ Een speciale fiets- en

20 Zie *Limburger Koerier* 5 augustus 1933: 'Voor den A.N.W.B.'.

motorbijlage in de *Limburger Koerier* van 30 juni 1932 bevatte verschillende artikelen waarin de verdiensten van de ANWB voor de fietsers werden uitgelicht.

Hier werd onder andere opgemerkt: 'Rijwielpaden zijn er nog weinig in ons gewest; het streven van den A. N. W. B. is erop gericht, die onmisbare paden ook langs onze wegen in het zuiden te brengen'.²¹ Een ander artikel in dezelfde bijlage van de *Limburger Koerier* legde uit dat de Toeristenbond weliswaar speciaal geïnteresseerd was in vrijliggende toeristische fietspaden, maar zich daarnaast al vroeg had ingezet voor de aanleg van fietsverbindingen tussen dorpen en buurtschappen en voor de aanleg van 'rijwielpaden die langs de verharde wegen liggen en daarvan een deel uitmaken'.²²

De rol van de ANWB in het Nederlandse fietsbeleid vóór de Tweede Wereldoorlog heeft de afgelopen jaren uitgebreid aandacht gekregen in het proefschrift van de Duitse historica Anne-Katrin Ebert.²³ Volgens haar was de rol van de uitstekend georganiseerde, liberale, goed-burgerlijke en non-confessionele ANWB tot 1940 cruciaal in de nationale promotie van het fietsen en de aanleg van fietspaden in Nederland. Een intrigerende vraag is in dit verband of de positie van de ANWB in de Mijnstreek (en katholiek Limburg in het algemeen) wellicht minder sterk is geweest dan elders in Nederland, maar bij gebrek aan nader vergelijkend regionaal onderzoek valt deze vraag nog niet goed te beantwoorden. Bekend is wel dat de afdeling Limburg van de ANWB lange tijd minder ANWB-leden per hoofd van de bevolking kende dan andere provincies. In 1915 was slechts 0,17 procent van de Limburgse bevolking (oftewel 615 personen) lid van de ANWB, bij verre het laagste percentage van alle provincies en minder dan een derde van het nationale gemiddelde van 0,55 procent.²⁴ In de jaarverslagen van de afdeling Limburg werd tot in 1939 herhaald geoordeeld dat het aantal ANWB-leden van de afdeling 'nog steeds te klein' was, al kunnen we berekenen dat hun aantal sinds 1915 veel sneller gestegen was dan het nationale ledental, tot boven de 4.000.²⁵ Hoe het ANWB-ledenaantal en de lokale activiteiten van de ANWB in de Mijnstreek zich specifiek hebben ontwikkeld, is, als gezegd, echter niet bekend.

21 *Ibidem* 30 juni 1932: 'De taak van den A.N.W.B in Limburg'.

22 *Ibidem* 30 juni 1932: 'De A.N.W.B. Toeristenbond voor Nederland. Zijn beduidend werk voor den wielrijder'.

23 Ebert, *Radelnde Nationen*.

24 M.F.A. Linders-Rooijendijk, *Gebaande wegen voor mobiliteit en vrijetijdsbesteding*, I, De ANWB als vrijwillige associatie 1883-1937 (Heeswijk 1989) 116.

25 Citaat uit *De Kampioen* 6 januari 1940 (15): 'Kort verslag van den vergadering van Afd. VI (Limburg), gehouden op 28 October 1939, te Roermond'; ledenaantal 1938 ontleend aan *Limburgsch Dagblad* 22 november 1938: 'Vergadering Afd. Limburg A.N.W.B.'.

Tabel 1. Dagelijkse aantallen auto's en fietsers in enkele Heerlense straten, 1932

Straat in Heerlen	Gemiddeld aantal auto's op één dag	Gemiddeld aantal fietsers op één dag
Akerstraat	1.240	1.133
Valkenburgerweg	990	1.437
Esschenderweg	352	1.329
Sittarderweg	1.395	962
Heerenweg	318	786
Schaesbergerweg	943	1.336
Kerkraderweg	417	1.293

Bron: Limburgsch Dagblad, 5 juni 1934: 'De Verkeersweek te Heerlen'.

Overigens is het ook de vraag in hoeverre de ANWB zich in deze periode daadwerkelijk liet leiden door zorgen over de veiligheid van fietsers. Sommige historici suggereren dat de ANWB al vóór 1940 een automobilistenclub was geworden die het gebruik van fietspaden hooguit propageerde om de wegen vrij te maken voor de auto's van de gegoede elite.²⁶ De koppeling tussen 'verkeersveiligheid' en fietspaden was in deze visie een schijnargument – een interpretatie die wordt onderbouwd door te wijzen op de vóór 1940 nog zeer kleine groep automobilisten ten opzichte van de juist enorme aantallen fietsers. Voor de Mijnstreek lijken de zorgen over de veiligheid van fietsers, zoals die ook in lokale kranten al in de jaren 1930 werden geuit, echter wel degelijk reëel. Uit een lokale verkeerstelling blijkt dat op sommige Heerlense wegen – bijvoorbeeld de Akerstraat en de Sittarderweg – het autoverkeer al in 1932 het aantal dagelijkse fietsers overtrof (zie tabel 1). De verklaring daarvoor ligt ongetwijfeld in de sterke opkomst van het gemotoriseerd vrachtverkeer en busverkeer als gevolg van de uitbreidende mijnindustrie, en niet in het gebruik van privéauto's door een lokale elite.²⁷

In de lokale krantenberichten werd een enkele keer wel geduïd op het verschil in sociale status tussen autobezitters en fietsers en de gevolgen daarvan voor de fietsers. Zo klaagde het Limburgsch Dagblad in 1950 over de verwaarlozing van

26 A. Albert de la Bruhèze en R. Oldenziel, 'Contested Spaces: Bicycle Lanes in Urban Europe, 1900-1995', *Transfers* 1 (2011) 29-49; R. Oldenziel en A. Albert de la Bruhèze, 'Who pays, who benefits? Bicycle taxes as policy tool, 1890-2012', in: R. Oldenziel en H. Trischler (eds.), *Cycling and Recycling. Histories of Sustainable Practices* (New York/Oxford 2016) 73-100.

27 Vgl. de toename van het aantal vrachtauto's naar en van Heerlen tussen 1908 en 1938 volgens H.C. Kuiler, *Verkeer en vervoer in Nederland, zoals deze in hun recente ontwikkeling zijn bepaald door economisch-geografische factoren* (Utrecht 1946) 255.

In het eerste decennium na de Tweede Wereldoorlog nam het vervoer per fiets naar de mijn aanvankelijk nog toe. Bij de Laura in Eygelshoven werd in 1957 deze nieuwe rijwielstalling gebouwd. Fotocollectie Continium Kerkrade.

de provinciale wegen in Heerlen, waardoor automobilisten, zoals de krant het formuleerde, een plaag werden ‘voor allen, die niet het “voorrecht” hebben een auto te bezitten en het daarom moeten doen met een doodgewone fiets’. Onder verwijzing naar de recente aanleg van fietspaden langs de provinciale weg van Heerlen naar de staatsmijn Emma, die plaats kon vinden dankzij de ontmanteling van de onrendabele tramlijnen na de oorlog, merkte de krant sarcastisch op dat de Provincie nu eindelijk had ‘ontdekt, dat er ook fietspaden langs deze drukke route dienen te komen. Die waren er 25 jaar geleden ook wel nodig, maar enfin, ’t schijnt dan toch, dat de mijnwerkers, die per fiets naar hun werk op de Emma moesten, nu lang genoeg hun hachje hebben gewaagd [...]’.²⁸

Na de tijdelijke teruggang van het fietsgebruik in de oorlog als gevolg van rubbertekorten en dreigende rijwielvorderingen, groeide het aantal fietsers in het decennium na de oorlog nog – ongetwijfeld door de toename van het aantal mijnwerkers.²⁹ Bij verschillende staatsmijnen moesten begin jaren 1950 de fietsenstal-

28 Limburgsch Dagblad 28 september 1950: ‘Wegen en straten van Heerlen vragen dringend om revisie’.

29 Langeweg, *Mijnbouw en arbeidsmarkt*, 44 (grafiek 2.2).

lingen nog flink worden uitgebreid.³⁰ In 1954 fietste bijna de helft van alle 38.000 mijnwerkers in de Oostelijke Mijnstreek naar hun werk.³¹

De slotsom over deze periode moet luiden dat het fietsgebruik in de Mijnstreek tot in de jaren 1950 toenam ondanks veel ongunstige factoren: de heuvelachtigheid, de concurrentie van gesubsidieerd tram- en busvervoer, de woonwijken dichtbij de mijnen, de klachten over onveiligheid en ontbrekende fietspaden, het sterke lokale vrachtverkeer, en, wellicht, de zwakkere positie van de ANWB. Het lijkt erop dat voor mijnwerkers de keuze voor de fiets uit nood geboren was: als het werk te ver weg was om te lopen en trein-, tram- of busvervoer afwezig of te duur, dan bood de fiets een alternatief waarmee de relatief uitgestrekte, meer kernige stedelijke structuur van de Mijnstreek goed te bestrijken viel. Het lijkt aannemelijk dat de sterke toename van het fietsgebruik in de Mijnstreek tot in de jaren 1930 en direct na de Tweede Wereldoorlog vooral op het conto is te schrijven van de toename van het aantal mijnwerkers. Tegelijk moeten we vaststellen dat we erg weinig weten over het fietsgebruik van niet-mijnwerkers in de regio. Een intrigerende vraag blijft of er in de Mijnstreek in de periode van hoog fietsgebruik wellicht een sterkere sociale profilering van het fietsen heeft plaatsgevonden dan elders in Nederland: in hoeverre was de fiets in deze periode bij uitstek het vervoermiddel van mijnwerkers en minder van de lokale middenklassen?

Bergafwaarts met de fiets

Vanaf de jaren 1950 ging het snel bergafwaarts met het dagelijkse fietsgebruik in de Oostelijke Mijnstreek. Volgens cijfers van historicus Serge Langeweg was tussen 1947 en 1960 het aandeel fietsers onder de forenzende mijnwerkers (inclusief voetgangers) werkzaam in Heerlen al afgenomen van 42 tot 30 procent, en in Kerkrade zelfs van circa 50 tot 26 procent.³² In 1973 stelde een Heerlens onderzoek vast dat het aandeel fietsers in alle verplaatsingen verder was teruggelopen tot 14 procent (voetgangers dit keer niet meegerekend), en daarmee gelijkkwam met het aandeel van de bromfietsers, terwijl de auto inmiddels voor 49 procent van alle ver-

30 De staatsmijn Hendrik (Brunssum) breidde de fietsenstalling uit van 1.500 tot 2.000 plaatsen, zie *Nieuws van de Staatsmijnen* 12 september 1952: 'Staatsmijn Hendrik bouwt nieuwe rijwielloods'. Zie ook *ibidem* 18 januari 1952: 'Meer Maurits fietsers'; *ibidem* 5 december 1952: 'Rijwielcontrole op onze bedrijven ontdekte ruim 4800 defecten'.

31 Veraart en De la Bruhèze, 'Fietsen in de Nederlandse bergen', 144 (tabel 2, ontleend aan M.W.E.E. Reinards, 'Mijnwerkersvervoer', *Mijnen-Nummer* (1954) 25-31).

32 S. Langeweg, 'De geografische spreiding van de mijnwerkersbevolking', in: A. Knotter (ed.), *Mijnwerkers in Limburg. Een sociale geschiedenis* (Nijmegen 2012) 100-138, aldaar 122.

Zaterdagse drukte in de Heerlense Saroleastraat, anno 1959. De brommer heeft het hier al duidelijk gewonnen van de fiets. Fotocollectie Rijkzucht Heerlen.

plaatsingen werd gebruikt.³³ Toen het CBS in 1985 voor het eerst vervoersstatistiek voor alle gemeenten ging bijhouden, bleek het fietsgebruik in Zuidoost-Limburg op de helft van het landelijke gemiddelde te liggen. De vraag waarom het fietsgebruik in Zuidoost-Limburg vanaf de jaren 1950 tot in de jaren 1970 sterker dan elders in Nederland afnam, werd door Veraart en De la Bruhèze beantwoord door te wijzen op de sterke populariteit van de bromfiets, het tekortschietend fietspadenbeleid en de profilering van fietsen als een vorm van vrijetijdsbesteding. Elk van deze factoren verdient een nadere beschouwing.

Allereerst het bromfietsgebruik. In veel Europese steden was de introductie van de bromfiets aan het eind van de jaren 1940 een *stepping stone* naar de auto als dagelijks vervoermiddel. Voor de Mijnstreek zijn er gegevens die er op wijzen dat het bromfietsgebruik in de jaren 1950 en 1960 sterker toenam dan elders in Nederland: in Kerkrade daalde tussen 1950 en 1970 het aandeel fietsers in het totaal van fietsers en bromfietsers tot 40 procent, terwijl het fietsersaandeel in andere Nederlandse steden altijd boven de 60 procent bleef.³⁴ De verklaring voor de sterkere lokale aantrekkingskracht van de brommer kan ten dele worden gezocht in de combinatie van de heuvelachtigheid, de dominantie van het logge Nederlandse

33 De la Bruhèze en Veraart, *Fietsverkeer in praktijk en beleid*, 105.

34 *Ibidem*, 38 (figuur 5).

fietsmodel,³⁵ dat minder geschikt was voor de heuvels, en het zware lichamelijke werk van de mijnwerkers. Op het moment dat een comfortabeler alternatief voor individueel vervoer beschikbaar kwam in de vorm van de bromfiets, was dit ongetwijfeld voor sommigen een aantrekkelijke optie. Maar de snelle en wijdverbreide populariteit van de bromfiets onder mijnwerkers had ook te maken met het ‘moderne’ consumptiegedrag van de relatief goed verdienende mijnwerkers, zoals historicus Willibrord Rutten stelt: hij karakteriseert de Limburgse mijnwerkers als *big spenders* die zich in de jaren 1950 in de voorhoede van de consumptiemaatschappij bevonden en eerder dan arbeiders elders geld besteedden aan duurzame consumptiegoederen zoals de TV, dure huishoudelijke apparaten, de bromfiets en, na 1960, de auto.³⁶ Dit zou erop kunnen wijzen dat de fiets hier inderdaad minder sterk haar status als fatsoenlijk vervoermiddel voor de Nederlandse burger heeft weten te handhaven dan elders.

De snelle verspreiding van de bromfiets beïnvloedde het fietsgebruik direct (als vervanging van de fiets), maar ook indirect op negatieve wijze. De berichtgeving in lokale kranten laat zien dat de opmars van de bromfiets bijdroeg aan een devaluatie van het fietspad, een devaluatie die vervolgens mede leidde tot de opheffing van fietspaden in de Mijnstreek en daarmee de verdere achteruitgang van het fietsgebruik in de hand werkte.

Lokale kranten berichtten in de jaren 1960 regelmatig over de slechte toestand van fietspaden, die steeds minder goed in staat waren de toenemende stroom bromfietzers te verwerken.³⁷ Dat leidde tot overlast en gevaarlijke toestanden. Een sprekende getuige van deze ontwikkeling is een lokale advertentie uit 1962 waarin klanten voor een motoropleiding werden geworven met het dringende advies: ‘Ontvlucht het gevaarlijke fietspad’.³⁸ In de lokale publieke opinie werd het fietspad van een oplossing voor de verkeersonveiligheid zelf tot een veiligheidsprobleem. Gecombineerd met een nieuw en in brede kring levend geloof in de toekomstige massale automobiliteit, leidde de door de bromfiets veroorzaakte devaluatie van het fietspad tot terughoudendheid bij gemeenten in de Mijnstreek om te investeren in onderhoud en vernieuwing van de fietsinfrastructuur. Het meest evident blijkt deze houding uit de onderuitputting van het in 1956 ingesteld

35 M. Stoffers, ‘Cycling as heritage. Representing the history of cycling in the Netherlands’, *Journal of Transport History* 33 (2012) 92-114, aldaar 109.

36 W. Rutten, ‘Het thuisfront van de mijnwerker’, in: Knotter (ed.), *Mijnwerkers in Limburg*, 388-424, aldaar 401-403.

37 Werkzaamheden aan fietspaden worden o.a. gemeld voor de Schaesbergerweg tussen Heerlen en Schaesberg (*Limburgsch Dagblad* 4 februari 1956: ‘Verbetering en aanleg van wegen’); vergelijkbare berichten verschenen over Kerkrade in 1962, over Puth in 1965, en over Eijgelshoven in 1965.

38 *Ibidem* 11 augustus 1962: ‘Bromfietser, vlieg tegen elke storm in!’ [advertentie].

Provinciaal Rijkswielpadenfonds (voor bijdragen aan de kosten van lokaal fietspadenaanleg): van de 375.000 gulden die in de loop der jaren in dit fonds gestort was, werd slechts 95.000 gebruikt. Per 1 januari 1968 werd het fonds zelfs opgeheven.³⁹ Wellicht nog sprekender was de opheffing van bestaande fietspaden ten gunste van parkeerplaatsen voor auto's en de doorstroming van het gemotoriseerd verkeer in de jaren 1960. Behalve de door Veraart en De la Bruhèze al genoemde voorbeelden uit 1963 en 1965, werden in 1970 ook de fietspaden op de drukke route Heerlen-Brunssum weggehaald.⁴⁰ Experimenten daarmee waren 'bevredigend' verlopen, aldus het *Limburgs Dagblad*, dat in dit geval noch in andere gevallen blijk gaf van kritiek of protesten tegen dergelijke maatregelen en zich schaarde achter de argumentatie van de lokale autoriteiten dat de fietspaden niet langer voldeden en er ruimte geschapen moest worden voor de doorstroming en het parkeren van auto's. Pas halverwege de jaren 1970 werd in de krant beteuterd vastgesteld dat 'vooral in Heerlen [...] de laatste jaren veel voorzieningen voor veilig naar en in de binnenstad fietsen [zijn] verdwenen, terwijl er geen nieuwe voor in de plaats kwamen'.⁴¹

Tegenover het afnemend dagelijkse utilitaire fietsgebruik in de jaren 1950 en 1960 stond – onder beleidsmakers en andere delen van de bevolking – een toenemende profilering van fietsen als een vorm van vrijetijdsbesteding. Typerend was in dit verband dat het in 1968 opgeheven Provinciaal Rijkswielpadenfonds werd vervangen door een fonds voor recreatieve en toeristische voorzieningen.⁴² Het is zinvol om in dit verband een onderscheid te maken tussen wielersport en (andere) vormen van fietsrecreatie, zoals fietstoerisme, dagtochtjes en uitstapjes op de fiets in vakantie of vrije tijd. Over deze laatste vormen van fietsrecreatie in de Mijnsreek in de jaren 1950 en 1960 weten we welbeschouwd weinig, en afgaande op latere gegevens zou het zo kunnen zijn dat niet alleen het utilitaire maar ook het recreatieve fietsen in deze regio al in de jaren 1950 en 1960 minder populair was dan elders in het land. Opmerkelijk genoeg was juist het recreatieve fietsen (en zeker niet het wielrennen) een onderdeel van de burgerlijke en nationale opvatting van het fietsen die de ANWB van oudsher en met veel succes uitdroeg: fatsoenlijke burgers verkenden rustig en beheerst op de fiets het eigen vaderland.

Over de regionale profilering van fietsen als sport valt meer te zeggen. Volgens een bijschrift in Veraarts en De la Bruhèze's jaarboekbijdrage bij een foto van een zegening van wielrenfietsen in de jaren 1950 werd 'door de meeste Limburgers [...] fietsen vooral geassocieerd met het recreatieve fietsen. Dit was diep ingebed in de

39 Veraart en De la Bruhèze, 'Fietsen in de Nederlandse bergen', 147-148.

40 *Limburgs Dagblad* 2 februari 1970: 'Rigoureuze wijziging van Akerstraat in Brunssum'.

41 *Ibidem* 29 oktober 1976: 'Straks méér en bétère fietspaden!'

42 Veraart en De la Bruhèze, 'Fietsen in de Nederlandse bergen', 147.

Eind november 1952 organiseerde de Diocesane Limburgse Sportbond de eerste van een serie wielbedevaarten. Einddoel dat jaar was de Sterre der Zee-kapel naast de O.L.V.-kerk in Maastricht, waar bisschop Lemmens na de hoogmis de fietsen van de verzamelde wielrenners zegende. Fotocollectie SHCL.

Limburgse samenleving, getuige de wijding van deze wielrenfietsen'. Bij deze uitspraak zijn de nodige kanttekeningen te plaatsen. Het zegenen van wielrenfietsen had weinig met algemeen recreatief gebruik van fietsen te maken, maar alles met sport. Bovendien liet de foto helemaal geen 'diep-ingebod' fenomeen zien, maar juist een relatief nieuw verschijnsel. Het ging hier om het zegenen van de fietsen van wielrenners tijdens de jaarlijkse provinciale 'wielbedevaart', die in 1952 naar Belgisch voorbeeld op initiatief van het bisdom voor het eerst in Limburg (en meteen ook voor de eerste keer in Nederland) werd georganiseerd.⁴³ Daarbij verzamelden zich de provinciale amateur- en profwielrenners met hun wielrenfietsen in 'nette' kleding voor het bijwonen van een mis, waarna de bisschop de wielrenfietsen van de sporters in de buitenlucht zegende. Later op de dag volgden dan wedstrijden.

De Limburgse wielbedevaarten vonden in ieder geval tot het eind van de jaren 1960 jaarlijks plaats, telkens in een andere gemeente, en verschillende keren in de

43 Zie *Limburgsch Dagblad* 29 november 1952: 'Bedevaart van wielrenners naar "Sterre der Zee"'; *ibidem* 1 december 1952: 'Eerste Nederlandse wielbedevaart imposante plechtigheid'. Ook twee andere foto's in Veraart en De la Bruhèze, 'Fietsen in de Nederlandse bergen', 134 en 147, laten wielrenners in gewone kleren vergezeld door een priester zien; het gaat daarbij dus niet om alledaagse fietsers, zoals het bijschrift op pagina 147 suggereert.

Mijnstreek (Hoensbroek 1954, Nieuwenhagen 1961, Eijgelshoven 1963, Spekholzerheide 1964, Bleijerheide 1965, Nieuwenhagen 1968). Het initiatief ervoor lag bij de in 1946 opgerichte Diocesane Limburgse Sportbond, die onder leiding van rector P.J. Boymans een gevaar zag in de ‘neutrale’ (niet-confessionele) sportbeoefening en derhalve een actief katholiseringbeleid voerde ten aanzien van de Limburgse sportverenigingen.⁴⁴ De Limburgse wielervedevaarten lijken te zijn ontstaan als een instrument in dit beleid. Het ligt voor de hand dat wielerverenigingen die wilden deelnemen aan de provinciale wielervedevaart zich dienden aan te sluiten bij de DLS en dan ook, volgens voorschrift van de DLS, een priester moesten opnemen als ‘geestelijk adviseur’ van de vereniging die het katholieke karakter ervan moest waarborgen. De eerste uitdrukkelijk ‘RK’ wielervereniging in Nederland werd in 1950 de wielervereniging van Ubach over Worms, aan de rand van de Mijnstreek, die als zodanig de eer kreeg van het bisdom om voorop te mogen lopen in de allereerste Limburgse wielervedevaart.⁴⁵ Een paar jaar later kondigde ook de Heerlense wielervereniging ‘Joris van den Bergh’ – genoemd naar de sportjournalist en initiatiefnemer van de eerste Nederlandse Tourploeg in 1936 – aan dat ze zich had aangesloten bij de DLS, dat er een kapelaan als geestelijk adviseur was aangesteld, en dat ze zich voortaan ‘R.K. Tour- en Wielervereniging Heerlen’ zou noemen.⁴⁶ Er zullen ongetwijfeld veel andere gevallen van deze katholisering van de Limburgse wielerverenigingen zijn te vinden, maar nader onderzoek hiernaar ontbreekt vooralsnog.

Van belang is hier dat de katholieke kerk in Nederland – net als in België, Frankrijk en Italië,⁴⁷ maar anders dan de protestantse kerken in Nederland – het wielrennen op deze manier omarmde en het houden van wedstrijden op zondag (mits in de middag, ná de mis) niet afkeurde. Dit zal mede de verklaring zijn voor het feit dat Limburg (na het eveneens katholieke Brabant) van alle provincies in de jaren 1950 en 1960 het hoogste aantal wielervedevaarten kende – wedstrijden die niet konden plaatsvinden zonder toestemming van het plaatselijk gezag.⁴⁸ Ook een andere machtige autoriteit werkte mee aan de regionale populariteit van het wielrennen: de mijndirecties ondersteunden althans de talloze rond 1950 populai-

44 J. Hoorens, *Monseigneur P.J. Boymans (1914-1984). De priester in de sport* (Den Bosch 2002) m.n. 14-25, 58-79.

45 Zie *Limburgsch Dagblad* 29 november 1952: ‘Bedevaart van wielrenners naar “Sterre der Zee”’; *ibidem* 12 juli 1950: ‘Eerste R.K. Wielervereniging te Ubach over Worms’.

46 *Ibidem* 13 november 1954: ‘R.K. Tour- en Wielervereniging “Heerlen”’.

47 Zie o.a. P. Rocher, ‘Valeurs du sport catholique, valeurs catholiques du sport. L’église catholique et le vélo’, *Le mouvement social* 192 (2000) 65-98; M. Lagrée, ‘Deux roues: la bicyclette’, in: *idem, La bénédiction de Prométhée. Religion et technologie, XIXe-XXe siècle* (Parijs 1999) 239-244 (over de relatie tussen lokale katholieke volksfeesten en bedevaarten en de wielersport).

48 Tj. Roosjen, *De geografie van de wielersport* (niet-uitgegeven doctoraalscriptie Regionale Geografie, Rijksuniversiteit Groningen 1995) 45, 50. Opvallend is dat volgens Roosjen het aantal Limburgse wielerverenigingen tussen 1954 en 1969 daalde van 11 procent tot 4 procent van het (gelijkblijvende) totaal aantal wielerverenigingen in Nederland.

Aan de start van de mijnwerkersronde van Puth-Schinnen, op 7 juli 1946. De deelnemers reden op gewone stadsfietsen, die, om het gewicht te reduceren, van alle niet strikt noodzakelijke onderdelen waren ontdaan. RHCL, fotocollectie Staatsmijnen/DSM.

re ‘mijnwerkersronden’, waarbij mijnwerkers in mijnploegen met elkaar wedijverden.⁴⁹ Ook grote wielerevenementen vonden plaats in de regio. In 1966 werd de eerste versie van de Amstel Gold Race verreden, die dankzij de finale in de Zuidlimburgse heuvels tot Nederlands enige wielerklassieker zou uitgroeien en tussen 1971 en 1997 vanuit Heerlen startte. Nadat in 1938 en 1948 het wereldkampioenschap wielrennen al in het naburige Valkenburg was georganiseerd, viel deze eer in 1967 nog eens te beurt aan Heerlen.⁵⁰ Als het waar is dat het bestendige succes van het fietsen als transport in Nederland mede bepaald werd door de zwakte van de concurrerende beeldvorming van fietsen als (arbeiders)sport, zoals onder andere Eberts onderzoek suggereert, dan is de sterkere publieke profilering van fietsen als

49 Zie o.a. *Steenkool* (1946) nr. 9, 264: ‘Mijnwerkersronde Puth’ en *Steenkool* (1948) nr. 12, 284: ‘Om de Dr. Groothoff-beker’. Lokale kranten berichtten tussen 1946 en 1950 regelmatig over deze mijnwerkersronden.

50 M.J.M. Put, ‘Hellingen en Heëlesje Wink. Het wereldkampioenschap wielrennen 1967 te Heerlen en Voerendaal’, *Het Land van Herle* (2012) 99-118.

sport in Limburg in de jaren 1950 en 1960 – waarbij de kerkelijke steun een belangrijke rol speelde – wellicht een bijkomende verklaring voor de snelle afname van het alledaagse fietsen in de regio. Opvallend is in ieder geval dat in landen met een sterke wielercultuur veelal geen sprake is van een sterke alledaagse fietscultuur.

Geen herstel van het alledaagse fietsen

Net als elders in Nederland kwam er in de Oostelijke Mijnstreek in het begin van de jaren 1970 een einde aan de verdere afname van het fietsgebruik. De fiets kreeg in deze jaren internationaal een nieuwe betekenis als ‘groen’ vervoermiddel en als attribuut van een gezonde en moderne levensstijl. In Nederland was deze internationale ontwikkeling een prille ent op een nog altijd stevige stam van massaal fietsgebruik. Protestgroepen tegen de toenemende verkeersonveiligheid voor fietsers werden actief en verenigden zich in 1975 in de ENWB (later ENFB, tegenwoordig Fietsersbond), die zich op landelijk en vaak ook op lokaal niveau tot een vaste gesprekspartner in het overheidsbeleid wist te ontwikkelen.⁵¹ Op landelijk niveau reageerde de overheid, om te beginnen met het kabinet Den Uyl, snel en adequaat met stimuleringsregelingen voor de aanleg van fietsinfrastructuur en de ontwikkeling van nationale normen voor het faciliteren van het fietsverkeer.⁵² Het fietsgebruik in Nederland, gemeten naar de gemiddeld per persoon op de fiets afgelegde afstand, nam vooral in het decennium na 1976 sterk toe, en bleef vervolgens op een aanhoudend hoog niveau.⁵³

Ondanks het veranderde nationale beleid herstelde het fietsgebruik in Zuidoost-Limburg zich echter niet of nauwelijks. In 1978 kwam voor het eerst uit een landelijk onderzoek naar voren dat er in Limburg (als geheel) significant minder gefietst werd dan elders in Nederland.⁵⁴ De onderzoekers stelden vast dat in Limburg minder mensen een fiets bezaten dan gemiddeld in Nederland, terwijl een hoger percentage nooit fietste, en een veel lager percentage dagelijks gebruikmaakte van de fiets of regelmatig naar het werk fietste. Opvallend was dat er ook significant minder Limburgers dan Nederlanders waren die recreatieve fietstochten maakten en minder Limburgers die fietsen ontspannend vonden. Er waren

51 B. Duizer, ‘In het nut van actie moet je geloven’: dertig jaar actievoeren door de Fietsersbond (Utrecht 2005).

52 De la Bruhèze en Veraart, *Fietsverkeer in praktijk en beleid*, 55-59.

53 *Ibidem*, 55 en statline.cbs.nl: ‘Mobiliteit per regio, vervoerwijzen, persoonskenmerken, 1985-2007’, alsmede J. Pucher en R. Buehler, ‘Making Cycling Irresistible: Lessons from The Netherlands, Denmark and Germany’, *Transport Reviews* 28 (2008) 495-528, aldaar 503 (fig. 7).

54 H.A. Katteler e.a., *Het gebruik van de fiets in Nederland. Een aanvullend onderzoek in de provincies Groningen, Friesland, Zuid Holland, Zeeland, Noord-Brabant en Limburg* (Nijmegen 1978).

meer Limburgers die gewoon niet graag fietsten, meer die vonden dat de fiets een negatief imago had, meer die klaagden over de drukte op de fietspaden, en meer die de overlast door bromfietzers problematisch vonden voor het fietsen. De meest opmerkelijke uitkomst was misschien wel dat er in Limburg, anders dan in de rest van het land, een negatieve correlatie bleek te bestaan tussen inkomen en fietsen: bijna de helft van de niet-fietsende Limburgers behoorde tot lage-inkomensgroepen, veel meer dan elders in Nederland.⁵⁵ Met andere woorden: opmerkelijk veel Limburgers uit de lagere inkomensgroepen hadden zich afgekeerd van het fietsen – een nieuwe indicatie dat hier toch meer dan elders sprake was van een sociale profilering van het alledaagse fietsen.

Veraart en De la Bruhèze typeerden de periode 1975-1995 als een van stabilisatie van het fietsgebruik op voor Nederlandse begrippen zeer laag niveau. CBS-cijfers uit de periode 1985-1995 lieten zien dat fietsers in Zuidoost-Limburg tussen 1985 en 1995 slechts 13-14 procent van alle verplaatsingen voor hun rekening namen (16-18 procent als we voetgangers niet meetellen) – slechts weinig meer dan lokaal Heerlens onderzoek voor 1973 had berekend, en de helft van het landelijk gemiddelde van 26 procent (32 procent exclusief de voetgangers). De CBS-statistieken bevestigden voor de voormalige Mijnstreek de bevindingen uit het onderzoek van 1978 dat het fietsen voor recreatieve doeleinden in de provincie als geheel niet bijzonder geliefd was: ook dat lag in Zuidoost-Limburg op hooguit de helft van het landelijk gemiddelde. Het gebruik van het openbaar vervoer was met 5 procent van de verplaatsingen gelijk aan het landelijk gemiddelde, maar was wel veel lager dan in het (mijn)verleden.

Als verklaring voor het gebrek aan herstel wezen Veraart en De la Bruhèze op de blijvende effecten van de ongekend sterke daling in de jaren 1960 (de fiets was voor lokale beleidsmakers onder de ‘relevantiegrens’ gezakt), op de gevolgen van de mijnsluitingen, met name de ‘verdunning’ van de stedelijke structuur, het verschuiven van werkgelegenheid naar buiten de regio of verder van de woonkernen, op het gebrek aan een krachtige regionale belangenbehartiging voor fietsers en het zwakke fietsbeleid door regionale en lokale bestuurders, dat, voor zover aanwezig, lange tijd gefocust bleef op de promotie van het recreatieve fietsen.

Op die verklaringen valt slechts weinig af te dingen. De opmerking van Veraart en De la Bruhèze dat de fiets als gebruikelijk vervoermiddel voor het woon-werkverkeer van mijnwerkers direct werd getroffen door de mijnsluitingen verdient in zoverre nuancering dat alles erop wijst dat het gebruik van de fiets onder mijnwerkers al vanaf de jaren 1950 sterk tanende was, zoals we gezien hebben in

55 Interpretatie van de data uit 1978 door Katteler, *Achterblijvend fietsgebruik*, 18.

de vorige paragraaf. De mijnsluitingen leidden overigens waarschijnlijk tot een algehele afname van het woonwerkverkeer en tot een lagere mobiliteit in de regio: CBS-cijfers beschikbaar vanaf 1985 laten voor de regio een iets lager totaal aantal verplaatsingen per persoon per dag zien dan gemiddeld in Nederland, alsook een aanmerkelijk geringere afgelegde afstand, maar dit gegeven zegt op zichzelf niets over de keuze voor bepaalde vervoermiddelen binnen die lagere mobiliteit. Wel moet worden vastgesteld dat de mijnsluitingen niet alleen tot een ruimtelijke spreiding van wonen en werken leidden, die minder gunstig was voor het fietsen, maar vooral ook een langdurige invloed hadden op de bevolkingskarakteristieken: de uittocht van jongeren, de ingezette vergrijzing van de bevolking, en de tot op heden hogere aantallen arbeidsongeschikten en werklozen in delen van de voormalige Mijnstreek, zijn stuk voor stuk factoren die het gebruik van de fiets ongunstig beïnvloedden en nog altijd beïnvloeden.⁵⁶

Bestudering van de lokale dagbladen bevestigt dat de fiets net als elders na 1975 terugkeerde als onderwerp in de regionale publieke opinie, maar toont ook de beperkingen van de lokale beeldvorming, van het lokale fietsactivisme en van het provinciale en lokale fietsbeleid. De vroege berichtgeving over de terugkeer van de fiets was vaak in de vrijetijdsbijlage te vinden – alsof het geen serieus beleidsvraagstuk betrof.⁵⁷ De in 1980 opgerichte lokale afdeling van de landelijke fietsersbelangenvereniging ENFB wist zelden in de publiciteit te treden.⁵⁸ Klachten over slechte fietsvoorzieningen kwamen vaker voor dan sporadische positieve berichten over nieuwe fietsbeleidsplannen of -maatregelen.⁵⁹ De lokale publieke profilering van fietsen als sport lijkt ondertussen na 1975 alleen maar sterker geworden. Limburg bleef in de jaren 1970 en 1980 veel wielersport organiseren, in aantal alleen voorbijgestreefd door Noord-Brabant.⁶⁰ De provinciale en lokale autoritei-

56 Zie W. Derks, 'De arbeidsmarkt in Limburg 1960-2005: is de sluiting van de mijnen verwerkt?', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg/Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 50 (2005) 173-198; J.D.P. Kasper e.a., *Na de mijnsluiting in Zuid-Limburg—35 jaar herstructurering en reconversie 1965-2000 en een doorkijk naar 2010* (Maastricht 2013) 19-34; voor een weging van deze factoren zie Ververs en Ziegelhaar, *Verklaringsmodel voor fietsgebruik gemeenten*, 35-36.

57 Zie bijvoorbeeld 'De glorieuze come-back van de fiets', *Limburgs Dagblad* 25 juli 1981; 'Op elke auto vier fietsers. Thei van Bergen zegt: accommodatie moet beter', *ibidem* 9 augustus 1980.

58 Tot de weinige voorbeelden uit de jaren 1980 en 1990 behoren: *ibidem* 10 december 1981: 'Fietsersbond wil aparte fietsring'; *ibidem* 15 december 1981: 'Ruimte voor fietsers in city Heerlen'; *ibidem* 19 mei 1993: 'Hemelvaartsdag: Groene golf dag'; *ibidem* 8 mei 1993: 'Kritiek van fietsersbond op voorstel mini-rotonde'.

59 Zo treedt in 1979 een lokale Kerkradse voetbalvereniging in de publiciteit met het verzoek aan de gemeente om eindelijk een veilige oversteekplek voor haar fietsende jeugdleden te creëren. Na een dodelijk ongeval twee jaar later komt de onveilige situatie opnieuw in de publiciteit, en moet de gemeente toegeven nooit te hebben geantwoord op het verzoek uit 1979. Zie *ibidem* 19 september 1979 en 2 oktober 1981.

60 Roosjen, *Geografie van de wielersport*, 45-48, 50.

Op elke auto vier fietsers

Thei van Bergen zegt: accommodatie moet beter

door vier fietsers

Als Thei van Bergen (51) zijn fietsroute op het strand schakelt, doet hij dat bewust niet om te laten zien dat hij niet mogelijk is voor iedereen. Hij kan hij niet met zijn fiets. Het is niet de bedoeling dat iedereen hierover bedenkt. Het is juist van de menselijke natuur om zijn fysieke en mentale beperkingen te overtuigen van de mogelijkheden van de menselijke natuur.

Verkeer

Dei van Bergen is een ervaren fietser. Hij heeft al vele jaren op zijn fiets de Nederlandse kust afgevoerd. Hij heeft al vele jaren op zijn fiets de Nederlandse kust afgevoerd. Hij heeft al vele jaren op zijn fiets de Nederlandse kust afgevoerd.

Dei van Bergen op zijn fiets op de Nederlandse kust.

Dei van Bergen is een ervaren fietser. Hij heeft al vele jaren op zijn fiets de Nederlandse kust afgevoerd. Hij heeft al vele jaren op zijn fiets de Nederlandse kust afgevoerd. Hij heeft al vele jaren op zijn fiets de Nederlandse kust afgevoerd.

Dei van Bergen op zijn fiets op de Nederlandse kust.

Gezond

Thei van Bergen heeft een goede gezondheid. Hij fietst regelmatig en voelt zich fit. Hij eet gezond en slaapt voldoende.

Gezond

Thei van Bergen heeft een goede gezondheid. Hij fietst regelmatig en voelt zich fit. Hij eet gezond en slaapt voldoende.

Dei van Bergen met zijn fiets op de Nederlandse kust.

Postzegel

De postzegel is een belangrijk onderdeel van de Nederlandse post. Het wordt gebruikt om de afzender te identificeren en de afzender te betalen.

Dei van Bergen op zijn fiets op de Nederlandse kust.

Dei van Bergen is een ervaren fietser. Hij heeft al vele jaren op zijn fiets de Nederlandse kust afgevoerd. Hij heeft al vele jaren op zijn fiets de Nederlandse kust afgevoerd.

Na 1975 keerde de fiets weer terug als onderwerp in de regionale publieke opinie. In de pers verschenen berichten over die terugkeer aanvankelijk nog vooral in de vrijetijdsbijlage, zoals dit interview met een fanatiek 'trimfietsend' oud CDA-raadslid uit Heerlen uit het Limburgs Dagblad van 9 augustus 1980. Bron: www.delpher.nl

ten haalden bovendien in 1979, 1998 en 2012 opnieuw het wereldkampioenschap wielrennen naar Zuid-Limburg, dat daarmee inmiddels vaker dan welke andere regio na de oorlog deze grote internationale wielervedstrijd heeft georganiseerd. Het publieke profiel van (Zuid-)Limburg als wieleregio is inmiddels zo sterk dat wielrennen in de lokale pers wordt voorgesteld als ‘een van de ankers van de Limburgse identiteit’.⁶¹

Gegevens over de periode 1995-2015 laten ondertussen zien dat er nog weinig ten goede veranderd is voor het dagelijkse fietsgebruik in de voormalige Oostelijke Mijnstreek. In de acht jaar van 1995 tot 2003 bleef het gemiddelde Nederlandse aandeel van fietsers in alle verplaatsingen gelijk (26 procent), maar nam het aandeel van de fietsers in Heerlen en Kerkrade verder af tot rond de 10 procent — in Kerkrade werd in 1997-1998 zelfs een fietsaandeel in alle verplaatsingen van minder dan 7 procent gemeten! In beide steden werd in deze jaren meer dan gemiddeld gelopen (6 procent meer) en meer gebruikgemaakt van bromfiets en auto (6-14 procent meer).

Ondanks nieuwe provinciale en regionale plannen, incidentele lokale maatregelen ten gunste van fietsers, en het opnemen van fietsparagrafen in lokale beleidsplannen, was er ook na 1995 van een systematisch en energiek fietsbeleid nog nauwelijks sprake. Dat bleek onder andere uit een rapport waarin de Fietsersbond in 2000 het fietsbeleid, het fietsgebruik en de fietsvoorzieningen in Heerlen aan een vergelijkend onderzoek onderwierp.⁶² Het onderzoek constateerde dat het stadsbestuur weliswaar een fietsplan had geformuleerd, maar dat daarin geen sprake was van concrete maatregelen, noch van een vastgesteld budget. Kwantificeerbare doelstellingen van het fietsbeleid ontbraken. Er was geen programma om bottlenecks op te lossen, geen plan voor het fietsparkeren in de stad, noch was er sprake van maatregelen om het autorijden minder aantrekkelijk te maken. De gemeente had zelfs geen fietssubsidies voor zijn eigen medewerkers. In al deze aspecten scoorde Heerlen ver onder het landelijk gemiddelde van vergelijkbare steden, en de effecten hiervan waren merkbaar in de analyse van de feitelijke fietservaring die de onderzoekers in Heerlen uitvoerden. In vergelijking met andere steden, werden Heerlense fietsers op de belangrijkste routes door de stad vaak gehinderd. Er was

61 Zie *Limburgs Dagblad* 14 mei 2016: ‘Tour de Limbourg: camera’s en wielen gaan rollen’.

62 Fietsersbond, *Eindrapport Fietsbalans Heerlen* (Utrecht 2001). Ook de Parkstadgemeente Landgraaf werd in 2000 aan een Fietsbalans-onderzoek onderworpen met een aantal (zeer) slechte scores tot gevolg: het fietsbeleid werd gekwalificeerd als slecht, er werd ‘extreem veel hinder’ van auto’s voor fietsers geconstateerd (gevolg van een zeer beperkte scheiding tussen fietsverkeer en gemotoriseerd verkeer en veelal te smalle fietsstroken), alsmede veel gedwongen langzaam rijden of afstappen door fietsers, en een zeer slechte concurrentiepositie van de fiets ten opzichte van de auto (gemeten in tijd over dezelfde korte ritten binnen de gemeente), zie: Fietsersbond, *Eindrapport Fietsbalans Landgraaf* (Utrecht 2001).

bijvoorbeeld een groot aantal passages waar gedwongen gewandeld of langzaam gereden moest worden. Bovendien was een zeer hoog percentage van de routes te smal voor fietsers om veilig en comfortabel te rijden. Tenslotte stelde het rapport ook nog eens vast dat Heerlen in vergelijking met andere steden een zeer hoog aantal ernstige verkeersslachtoffers onder fietsers kende.

Een uitgebreide statistische analyse uit 2006, waarin factoren werden onderzocht die invloed hebben op het fietsgebruik in Nederlandse gemeenten, bevestigde dat Heerlen een zeer zwak fietsbeleid voerde, zelfs indien rekening werd gehouden met omstandigheden die het fietsgebruik negatief beïnvloedden, maar buiten de invloed van de gemeente lagen, zoals de heuvelachtigheid en bepaalde bevolkingskarakteristieken.⁶³

De afgelopen tien jaar lijkt het aandeel van fietsen iets te herstellen. In 2013 was het fietsaandeel in beide steden weer gestegen tot 13-14 procent (of 17-18 procent zonder voetgangers), hetzelfde aandeel als in de jaren 1970 tot 1990. Over de grote linie is er dus nauwelijks sprake van een toename van het dagelijks fietsgebruik sinds de jaren 1970.⁶⁴ Het ledenaantal van de kleine lokale afdeling van de Fietsersbond nam toe van 105 in 2005 tot 160 in 2013, maar is nog steeds laag vergeleken met andere Nederlandse steden.⁶⁵ Hoewel de politieke verhoudingen met de opkomst van de SP in Heerlen inmiddels sterk zijn veranderd, is het nog de vraag of het beleid inmiddels veel is verbeterd. In januari 2009 nam de Parkstadraad een gedetailleerd Actieplan Fiets aan, vol met concrete voorstellen en verbeteringen die het fietsgebruik met 40 procent moesten doen toenemen.⁶⁶ Meer dan twee jaar na de formele goedkeuring van het plan had Heerlen slechts een paar fietsparkeervoorzieningen gecreëerd, terwijl in Kerkrade de uitvoering nog in de planfase was blijven steken.⁶⁷

Besluit

Het voor Nederlandse begrippen bijzonder lage fietsgebruik in Zuidoost-Limburg kan zeker niet alleen worden toegeschreven aan de aanwezigheid van heuvels. De voornaamste stelling van Veraart en De la Bruhère, dat er daarnaast sprake was

63 Ververs en Ziegelaar, *Verklaringsmodel voor fietsgebruik gemeenten*, 29, 39.

64 Samenvatting van de CBS-cijfers in: Oldenziel e.a. (ed.), *Cycling cities*, 213 (tabel SLIM 1).

65 Volgens de ledenaantallen van de Afdeling Parkstad Limburg 2005-2013, verstrekt door de Fietsersbond.

66 Grontmij Nederland, *Actieplan Fiets Parkstad Limburg* (Roermond 2009).

67 Parkstad Limburg, afd. Ruimte en mobiliteit, *RVVP 2011-2020. Actualisatie regionaal verkeers- en vervoersplan* (z.pl. 2011) 10-11.

van zwak lokaal fietsbeleid en van slechte voorzieningen voor fietsers, kon worden bevestigd voor alle perioden, en geldt ook nog voor de periode na 1995. Duidelijk is geworden dat er een verband kan worden gelegd tussen de snelle en sterke verspreiding van de bromfiets, de daardoor veroorzaakte devaluatie van het fietspad, en het beleid van lokale overheden in de jaren 1960 om fietspaden te verwijderen. Dat ook de georganiseerde belangenbehartiging voor fietsers in de regio zwak was, zoals Veraart en De la Bruhèze beweerden, is bevestigd voor de periode na 1975 op grond van krantenberichten en ledenaantallen van de lokale afdeling van de Fietzersbond. Bovendien is de vraag opgeworpen of vóór de oorlog niet ook de positie van de ANWB, als eerdere belangenbehartiger van de fietsers, minder sterk was dan elders in Nederland.

Veraart en De la Bruhèze keerden zich fel tegen de suggestie in een sociaal-wetenschappelijk onderzoek van Herman Katteler uit 1993 dat een vermeende cultureel bepaalde gemakzuchtigheid of 'bourgondische mentaliteit' als factor in het achterblijvend fietsgebruik moet worden beschouwd. Hun kritiek was gerechtvaardigd, vooral gezien het feit dat deze stelling vrijwel uitsluitend gebaseerd was op uitspraken van een twintigtal lokale 'informanten', leerkrachten en fietshandelaren uit Heerlen, Kerkrade, Sittard en Maastricht. Hun uitspraken werden door Katteler in verband gebracht met de dominantie van het katholieke geloof in de regio tegenover een meer ascetische levenshouding van de calvinisten elders in het land.⁶⁸ Hoewel een recente statistische analyse van het fietsgebruik in Nederlandse gemeenten inderdaad heeft laten zien dat het aandeel rooms-katholieken in een gemeente een negatieve correlatie heeft met het fietsgebruik, terwijl het aandeel protestanten juist positief uitpakt, is er naar de aard van dit verband nog nauwelijks onderzoek gedaan en was Kattelers stelling in deze nauwelijks gefundeerd.⁶⁹

In het voorgaande is wel een ander religieus aspect aan de orde gekomen dat van invloed was op het fietsgebruik in de regio: de manier waarop de katholieke kerk in Limburg in de jaren 1950 en 1960 het wielrennen omarmde. Het lijkt weinig twijfel dat dit heeft bijgedragen aan de sterkere publieke profilering van fietsen als sport in de regio, die in concreto tot uiting kwam in de organisatie van een groot aantal wielertoernooien. Als Ebert gelijk heeft met haar stelling dat de afwezigheid van een sterke publieke profilering van het wielrennen in Nederland heeft bijgedragen aan de blijvende status van het fietsen als 'fatsoenlijke' vorm van transport

68 Katteler, *Achterblijvend fietsgebruik*, 40-41.

69 Ververs en Ziegelaar, *Verklaringsmodel voor fietsgebruik gemeenten*, 16-19. Een startpunt is Th. Koolhof, *Een goed rentmeester fietst. Katholicisme, protestantisme en de fiets* (niet-uitgegeven bachelorscriptie Sociale Geografie, Radboud Universiteit Nijmegen, 2011), waarin wordt onderzocht in hoeverre hedendaagse protestanten op grond van hun religieuze overtuigingen meer aanleiding hebben om de fiets te gebruiken dan katholieken.

en recreatie, dan was er in Limburg – en ook in Zuidoost-Limburg – minder dan elders sprake van een dergelijke bijdrage. Duidelijk is in ieder geval geworden dat niet alleen het alledaagse fietsen, maar ook het recreatieve (maar niet-sportieve) fietsen minder populair waren en zijn dan gemiddeld in Nederland. Het zou kunnen dat de verspreiding van de elektrische fiets hier de komende tijd verandering in gaat brengen, maar gegevens over de regionale populariteit van elektrische fietsen, die iets kunnen zeggen over de ontwikkelingen in Zuidoost-Limburg, zijn vooralsnog niet beschikbaar.

Het onderzoek van Katteler uit 1993 noemde op grond van dezelfde informanten nog een andere verklarende factor, die bij Veraart en De la Bruhère niet aan de orde komt. Dat er in Limburg anders dan elders in het land in de jaren 1970 een verband bleek te bestaan tussen laag inkomen en laag fietsgebruik, zoals we hebben gezien, werd door de informanten uitgelegd als een statuskwesitie waar juist oud-mijnwerkers gevoelig voor waren: de fiets had in hun ogen klaarblijkelijk een lagere sociale status dan de auto of de bromfiets.⁷⁰ Op deze stelling is natuurlijk dezelfde kritiek van toepassing als op de veronderstelling van een gemakzuchtiger levenshouding van de Limburger: zij is onvoldoende gefundeerd. Maar deze bewering sluit wel aan bij de andere indicaties voor een sterkere sociale profilering van het fietsen die in de loop van dit stuk zijn genoemd. Nader onderzoek naar de beeldvorming over de fiets onder mijnwerkers, niet-mijnwerkers en oud-mijnwerkers in de regio zal nodig zijn om op dit punt meer duidelijkheid te krijgen.

Hoe dit ook zij, het is duidelijk dat de geschiedenis van het fietsgebruik in Zuidoost-Limburg nog op meer manieren met de geschiedenis van de mijnen is verbonden dan Veraart en De la Bruhère al vaststelden. Veel mijnwerkers woonden aanvankelijk niet alleen zo dicht bij hun werk dat ze daarvoor geen fiets nodig hadden, degenen voor wie dat niet gold, maakten als relatief goed betaalde *big spenders* in de jaren 1950 en 1960 gretiger dan andere Nederlandse arbeiders de overstap naar bromfiets en auto. De mijnen gaven niet alleen subsidies voor het collectief vervoer, dat zo zeker op de langere afstand goed kon concurreren met het vervoer per fiets, maar leidden ook tot een snelle groei van het gemotoriseerde (vracht)verkeer rond de mijnen die het fietsverkeer al vroeg onveilig maakte. Tenslotte leidden de mijnsluitingen niet alleen op korte termijn tot het wegvallen van nabije werkgelegenheid, maar ook op de lange termijn tot bevolkingskarakteristieken (zoals vergrijzing en tot op heden hogere aantallen arbeidsongeschikten en werklozen) die ongunstig waren - en zijn - voor een hoog fietsgebruik.

70 Katteler, *Achterblijvend fietsgebruik*, 47, 38.

Bijlage: Cijfers over het fiets- en autogebruik in Zuidoost-Limburg en Nederland, 1985-2013.

Hieronder zijn gegevens te vinden over het fietsgebruik in de voormalige Oostelijke Mijnstreek na 1985. De gegevens zijn ontleend aan verschillende databestanden voor de verschillende perioden en zijn daardoor niet volledig onderling vergelijkbaar.

Tabel 1. Fiets- en autogebruik in de voormalige Oostelijke Mijnstreek en Nederland, 1985-1995

Tabel 1 en 2 zijn gebaseerd op data van het CBS ten behoeve van het oorspronkelijke onderzoek van Adri Albert de la Bruhèze en Frank Veraart uit 1999. Voor de Oostelijke Mijnstreek zijn de gegevens van de gemeenten Heerlen, Kerkrade, Brunssum en Landgraaf samengevoegd. De eerste tabel gaat over alle verplaatsingen per fiets en auto; de tweede tabel gaat uitsluitend over verplaatsingen met het doel om te toeren, en zegt iets over de verschillen in populariteit van het recreatieve fietsen in Zuidoost-Limburg en in Nederland.

		1985/ 1986	1986/ 1988	1987/ 1989	1988/ 1990	1989/ 1991	1990/ 1992	1991/ 1993	1992/ 1994	1993/ 1994	1995
Gemiddelde, dagelijks per persoon gefietste afstand (km)	Oostelijke Mijnstreek	1,27	1,42	1,50	1,62	1,52	1,49	1,41	1,43	1,40	1,48
	Nederland	3,09	2,99	3,05	3,19	3,26	3,24	3,18	3,18	3,17	3,24
Aandeel van de verplaatsingen per fiets in alle verplaatsingen (%)	Oostelijke Mijnstreek	13	12	14	14	15	14	15	15	14	13
	Nederland	28	27	27	28	28	28	27	27	27	28
Aandeel van de verplaatsingen per auto (als bestuurder of passagier) in alle verplaatsingen (%)	Oostelijke Mijnstreek	55	56	57	57	57	55	55	55	56	59
	Nederland	47	48	49	48	47	47	48	48	48	48

Tabel 2. Fiets- en autogebruik ten behoeve van toertochten in de voormalige Oostelijke Mijnstreek en Nederland, 1985-1995

		1985/ 1986	1986/ 1988	1987/ 1989	1988/ 1990	1989/ 1991	1990/ 1992	1991/ 1993	1992/ 1994	1993/ 1994	1995
Toeren en wandelen: aandeel fietstochten in alle toer- en wandeltochten (%)	Oostelijke Mijnstreek	8	9	10	13	9	9	7	10	9	10
	Nederland	19	18	19	20	20	19	19	19	19	19
Toeren en wandelen: aandeel autotochten in alle toer- en wandeltochten (%)	Oostelijke Mijnstreek	19	15	21	19	21	12	15	15	20	21
	Nederland	20	19	19	17	16	16	16	16	16	15

Tabel 3. Fiets- en autogebruik in Heerlen, Kerkrade en Nederland, 1995-2003

De gegevens in deze tabel zijn berekend op grond van de gemeentelijke en nationale data die het CBS online presenteert in de rubriek 'Totale vervoersprestatie van de Nederlandse bevolking naar gemeente' (<http://statline.cbs.nl/>)

		1995/ 1996	1996/ 1997	1997/ 1998	1998/ 1999	1999/ 2000	2000/ 2001	2001/ 2002	2002/ 2003
Gemiddelde, dagelijks per persoon gefietste afstand (km)	Heerlen	1,13	1,10	0,94	0,83	1,09	1,16	0,91	0,78
	Kerkrade	0,83	0,65	0,57	0,72	0,65	0,73	0,70	0,58
	Nederland	2,47	2,49	2,48	2,39	2,39	2,35	2,32	2,37
Aandeel van de verplaatsingen per fiets in alle verplaatsingen (%)	Heerlen	11	12	12	10	11	11	10	10
	Kerkrade	7	8	7	8	8	7	7	10
	Nederland	26	26	26	25	26	26	25	26
Aandeel van de verplaatsingen per auto (als bestuurder of passagier) in alle verplaatsingen (%)	Heerlen	52	52	54	56	57	56	57	58
	Kerkrade	55	58	62	60	58	60	62	59
	Nederland	47	47	48	49	49	49	49	49

Tabel 4. Fiets- en autogebruik in Heerlen, Kerkrade en Nederland 2004-2013

De gegevens uit deze tabel zijn voor de lokale data overgenomen uit tabel SLIM 1 van Oldenziel e.a. (red), *Cycling Cities*, 213. De Nederlandse data zijn berekend op grond van de gegevens die het CBS online presenteert over 'Mobiliteit in Nederland, persoonskenmerken en vervoerwijzen, regio's' en 'Mobiliteit Nederlandse bevolking, motief, vervoerwijze 1985-2007' (<http://statline.cbs.nl/>).

		2005	2010	2013
Aandeel van de verplaatsingen per fiets in alle verplaatsingen (%)	Heerlen & Kerkrade	8	10	13
	Nederland	27	25	26
Aandeel van de verplaatsingen per auto (als bestuurder of passagier) in alle verplaatsingen (%)	Heerlen & Kerkrade	55	60	56
	Nederland	48	48	48

Willibrord Rutten

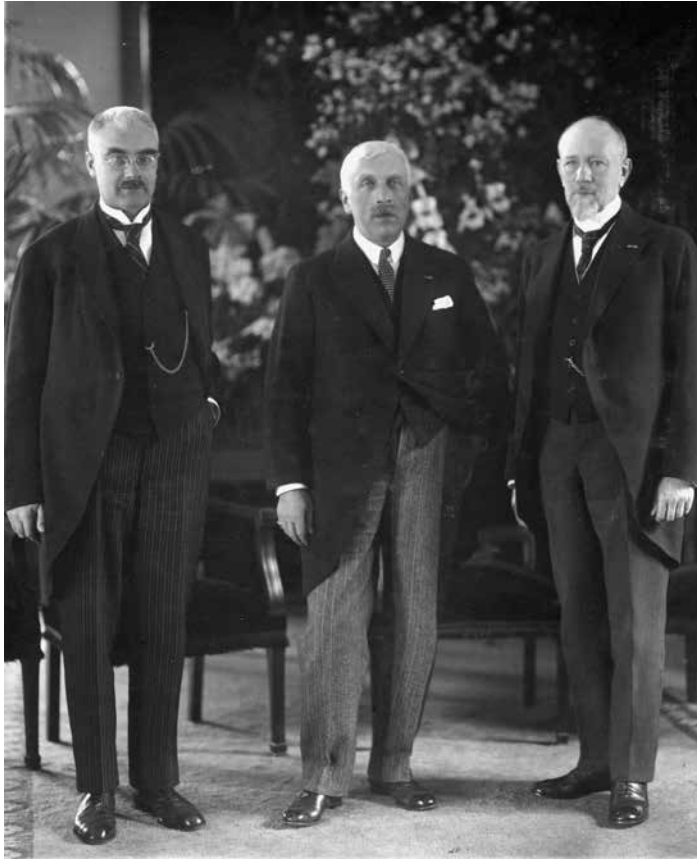
**KOPSTUKKEN. HET TOPKADER VAN DE
NEDERLANDSE STEENKOLENMIJNEN,
CIRCA 1900-1974***

* Met medewerking van SHCL-vrijwilliger Theo Dibbets. Zijn hulp bij de totstandkoming van het repertorium 'Wie-was-wie in de mijnindustrie?' was van onschatbare waarde. Het artikel is een uitgebreide bewerking van een lezing die door de auteur werd gehouden ter gelegenheid van de viering van 100 jaar Vereniging van Ingenieurs in Zuid-Limburg op 23 maart 2016 in de Statenzaal van het Gouvernement te Maastricht.

‘Mijnbouw en arbeidsmarkt’ is een centraal thema in het onderzoek naar de sociale geschiedenis van de steenkolenmijnen in de regio Maas-Rijn.¹ De vraag hoe de kolenmijnen aan hun arbeiders kwamen, is intussen afdoende beantwoord. Maar waar haalden de eigenaren de mensen vandaan die de onderneming leiding moesten geven? De moderne grootindustrie die in de tweede fase van de Industriële Revolutie (1890-1930) is ontstaan, kon niet meer zonder professionele managers. De schaalvergroting stelde hoge eisen aan de beheersing van complexe bedrijfsprocessen. Een onderneming moest kunnen inspelen op innovaties die elkaar snel opvolgden: mechanisering, elektrificatie et cetera.² Die uitdaging werd beantwoord door de bedrijfshiërarchie verder te ontwikkelen en te verfijnen.³ Zo ontstond de *managerial entreprise*. De scheiding van leiding en eigendom is daarin de essentie.⁴ Een complexe, bijna bureaucratische organisatiestructuur, gepaard aan rationeel bedrijfsbeheer is nog zo’n kenmerk. De managers en al die andere hoger opgeleide technici waren in loondienst van de onderneming. Zo kregen ook zij te maken met de tucht van de arbeidsmarkt.

De algemene tendens tot schaalvergroting noopte ook de kolenproducenten tot aanpassing van de commandostructuur. Vanzelfsprekend behielden de eigenaren-aandeelhouders via de Raad van Commissarissen volledige zeggenschap over de onderneming, maar de directeur-eigenaar werd afgelost door een team van directeuren en bedrijfsleiders die op afstand de controle hadden over de werkzaamheden van een paar duizend mijnarbeiders en mijnbeambten. De eigenaren bleven voortaan buiten beeld, de managers waren de nieuwe boegbeelden van de mijnindustrie. In Limburg werden zij met enige argwaan bekeken omdat zij niet uit de streek kwamen en een andere levensbeschouwing hadden dan de rooms-katholieke. Hadden de managers, die in het Zuiden ‘fortuin’ kwamen maken, wel genoeg respect voor het eigene van de streek, vroeg men zich in Limburg af? Een samenleving die altijd aan de leiband van autochtone notabelen had gelopen – patroon, burgemeester, pastoor, dokter, notaris en hoofd der school – moest nog wennen aan

- 1 Serge Langeweg, *Mijnbouw en arbeidsmarkt in Nederlands-Limburg. Herkomst, werving, mobiliteit en binding van mijnwerkers tussen 1900 en 1965*. Maaslandse Monografieën 75 (Hilversum 2011). Leen Roels, *Het tekort. Studies over de arbeidsmarkt voor mijnwerkers in het Luikse kolenbekken vanaf het einde van de negentiende eeuw tot 1974*. Maaslandse Monografieën 77 (Hilversum 2014). Bart Delbroek, *In de put. De arbeidsmarkt voor mijnwerkers in Belgisch-Limburg, 1900-1966*. Maaslandse Monografieën 79 (Hilversum 2016).
- 2 B. Gales, J. Smits en R. Bisscheroux, ‘Steenkolen’, in: H.W. Lintsen et al. (red.), *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw*, dl. II: Delfstoffen, energie, chemie (Zutphen 2000) 45-65.
- 3 Philippe Lefebvre, *L’invention de la grande entreprise. Travail, hiérarchie, marché (France, fin XVIIIe- début XXe siècles)* (Paris 2003) 172-179.
- 4 Sydney Pollard, *The genesis of modern management: a study of the Industrial Revolution in Great Britain* (Londen 1965). Alfred D. Chandler, *Scale and scope. The dynamics of industrial capitalism* (Cambridge, Mass. 1990). Idem, *The visible hand. The managerial revolution in American business* (Cambridge, Mass. 1977).

De directie van Staatsmijnen, bij gelegenheid van het 25-jarig jubileum van het bedrijf in 1927.

V.l.n.r.: prof. dr. ir. F.K.Th. van Iterson, mr. dr. W.F.J. Frowein, Dr.-Ing. J.C.F. Bunge. Fotocollectie SHCL.

allochtone managers die zich gedroegen als spelers op een arbeidsmarkt met alle dynamiek die daarbij hoort. Het idee botste met de katholieke ideologie van een harmonieuze Limburgse samenleving waarin de standen loyaal zijn aan de streek.

In grote lijnen is bekend hoe de bedrijfshiërarchie van de Limburgse kolonmijnen eruit zag. Serge Langeweg onderscheidt drie categorieën.⁵ Het hogere kader bestond uit academisch gevormd personeel, waaronder veel ingenieurs. Het middenkader werd gevormd door onder- en bovengrondse beampten, die meestal een vorm van middelbaar of hoger beroepsonderwijs hadden genoten, zoals hoofdopzichters, meester-opzichters, afdelingsopzichters en opzichters. De brede

5 Serge Langeweg, 'De bedrijfshiërarchie en de vakopleidingen' in: Ad Knotter (red.), *Mijnwerkers in Limburg, een sociale geschiedenis* (Nijmegen 2012) 178-188. Voor de beroepshiërarchie van de Kempische steenkolenmijnen zie Delbroek, *In de put*, 35-40.

basis van de piramide bestond uit het arbeiderspersoneel. Bart Delbroek nam al de opzichters onder de loep, althans die van de Belgische steenkolenmijnen.⁶ Het hogere kader van de gezamenlijke Nederlands-Limburgse steenkolenmijnen is evenwel als zodanig nog geen onderwerp geweest van systematisch historisch-wetenschappelijk onderzoek. Deze bijdrage richt de zoeker op het topkader: de directeuren en bedrijfsleiders.

Het is bekend dat er uitgekiende strategieën ten grondslag hebben gelegen aan de werving en selectie van het arbeiderspersoneel van de Limburgse kolenmijnen.⁷ Het was de bedoeling dat het personeel hoofdzakelijk uit de Mijnstreek zelf kwam of desnoods uit andere delen van Limburg. Daarmee was allereerst een bedrijfsbelang gemoeid. Onder de Limburgers was het personeelsverloop niet zo groot als onder arbeiders afkomstig uit de rest van Nederland en het buitenland. Maar er speelde ook een maatschappelijk-politiek belang mee.⁸ De politieke en kerkelijke leiders wensten de provincie Limburg te behoeden voor de zogenaamde uitwassen van de snelle industrialisering.⁹ Men was bang dat massale immigratie zou uitmonden in ontkerkelijking en teloorgang van ‘het Limburgs eigene’. De opzet om de arbeidsmarkt voor mijnarbeiders te regionaliseren is uiteindelijk gelukt, zij het dat de kolenproducenten de personeelsbehoefte nooit helemaal hebben kunnen dekken zonder de inzet van arbeiders van buiten Limburg.¹⁰ Herkomst was dus van belang bij de rekrutering van arbeiders. Zo ook hadden de Staatsmijnen een voorkeur voor Nederlands middenkader.¹¹ De kans dat een houer van bijvoorbeeld Poolse afkomst kon opklimmen tot opzichter was gering.¹² Sowieso was promotie tot beambte alleen mogelijk als iemand zich eerst tot Nederlander liet naturaliseren. Zo ging het althans bij Staatsmijnen.¹³ Het lijkt in strijd met rationeel bedrijfsbeheer om de werving van managers te beperken tot een klein land of zelfs tot één regio. In hoeverre was herkomst ook een issue bij benoeming van functionarissen in het hoogste echelon? Dit artikel laat zien dat van lieverlede ook het topkader een Limburgs stempel kreeg onder maatschappelijke druk.

6 Bart Delbroek, ‘*Porions and conducteurs*. Supervisory functions in the Belgian Limburg coal-mining industry (1917-1939)’, in: Patricia Van den Eeckhout (ed.), *Supervision and authority in industry. Western European Experiences, 1830-1939*. International Studies in Social History Vol. 15 (z.p. 2009) 191-216.

7 Langeweg, *Mijnbouw en arbeidsmarkt*, 261-263.

8 Knotter (red.), *Mijnwerkers in Limburg*, 42-44.

9 Remigius Dieteren, *De migratie in de mijnstreek, 1900-1935*. Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland IX (Nijmegen 1962).

10 Langeweg, *Mijnbouw en arbeidsmarkt*, 264-265; Knotter (red.), *Mijnwerkers in Limburg*, 88.

11 Langeweg, ‘De bedrijfshiërarchie en de vakopleidingen’, 188.

12 A.P. Versteegh, *De onvermijdelijke afkomst? De opname van Polen in het Duits, Belgisch en Nederlands mijnbedrijf in de periode 1920-1930*. N.W. Posthumus Reeks III (Hilversum 1994) 299.

13 Langeweg, *Mijnbouw en arbeidsmarkt*, 142.

Wie-was-wie in de mijnindustrie?

Helaas stond nergens op een rij welke mijndirecteuren en bedrijfsleiders er allemaal zijn geweest. In deze lacune heeft het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg voorzien met het inventarisatieproject *Wie-was-wie in de Limburgse mijnindustrie?* Er is een repertorium samengesteld van alle directeuren en bedrijfsleiders onder- en bovengronds die op kolenmijnen hebben gewerkt, zowel die bij Staatsmijnen als die in de particuliere sector. Gelukkig hoefden we niet helemaal bij nul te beginnen. Er bestond al een overzicht van het topkader van Staatsmijnen van de hand van Harry Strijkers, (oud-)archivaris Centraal Archief DSM.¹⁴ In lokaal-historische tijdschriften heeft hij veel over de directeuren en bedrijfsleiders van Staatsmijnen gepubliceerd.¹⁵ Verder konden we steeds een beroep doen op oud-Kerkradenaar Paul Geilenkirchen, publicist en kenner van de Domaniale Mijn en van de mijn Laura & Vereeniging.¹⁶

Het repertorium vermeldt in principe van elke functionaris voor- en achternaam, geboorteplaats en -datum, overlijdensplaats en -datum, burgerlijke staat, nationaliteit, levensbeschouwing, familieachtergrond, opleiding/ervaring, datum in/uit dienst van de onderneming, huidige functie, datum bevordering, vorige functies, woonadressen, maatschappelijke nevenfuncties. De informatie komt uit diverse bronnen: bedrijfsarchieven van de kolenmijnen,¹⁷ archieven van de beambtenpensioenkas (voorlopers van het Algemeen Mijnwerkers Fonds en het Beambtenpensioen Fonds voor de Mijnen), bevolkingsregisters en burgerlijke stand, ingenieurstijdschriften,¹⁸ personeelsbladen,¹⁹ jaarboeken voor het mijnwezen,²⁰

14 *Personen bij Staatsmijnen & DSM, 1902-2007*. Intern rapport Centraal Archief DSM (Heerlen 2007).

15 Harry Strijkers, 'De Staatsmijn Maurits en haar bedrijfsleiders', *Tijdschrift Heemkundevereniging Geleen* 32:3 (2011) 119-126; *idem*, 'Bedrijfsleiders op de Staatsmijn Wilhelmina', in: *Kerkrade Onderweg* dl. XVI (Kerkrade 2012) 56-64; *idem*, 'De Staatsmijn Emma en haar bedrijfsleiders', *Het Land van Herle* 62:4 (2012) 168-178; *idem*, 'De Staatsmijn Hendrik en haar bedrijfsleiders', *Het Land van Herle* 65:2 (2015) 86-90.

16 Paul Geilenkirchen, *De Domaniale Mijn in beeld: van mijnnota tot liquidatie* (Kerkrade 2014); *idem*, *De Domaniale Mijn in beeld: van Feierschicht tot vrije zaterdag* (Kerkrade 2016); *idem*, 'Wilhelm Husmann, grondlegger van Schacht Nulland', *Kerkrade onderweg* XV (2011) 13-32; *idem*, 'Twee generaties Nievelstein op de Domaniale Mijn', *Kerkrade onderweg* XVIII (2014) 64-74; *idem*, 'Van Prickoul tot Neuprick, een eeuw steenkoolwinning onder Bleijerheide', *Kerkrade onderweg* XVI (2012) 77-106; <http://www.domaniale-mijn.nl> en <http://laura.domaniale-mijn.nl> (geraadpleegd tot 2013; off-line sinds 2014).

17 RHCL, Archief Domaniale Mijn; Centraal Archief DSM, Archief N.V. Maatschappij tot Exploitatie van Limburgsche Steenkolenmijnen; SHCL, Archief N.V. Laura & Vereeniging; Archief N.V. Nederlandse Steenkolenmijnen Willem-Sophia.

18 *De Ingenieur, Geologie & Mijnbouw, Glückauf, Bergmännische Zeitschrift*.

19 *Steenkool, DSM-Nieuws, ON-Post, Anthraciet* via www.demijnen.nl.

20 *Jahrbuch des deutschen Bergbaus. Ein Führer durch die bergbaulichen Unternehmen der Bundesrepublik und die mit dem Bergbau verbundenen Behörden und Organisationen, ferner den Kohlenhandel, die Binnenschiffahrt, die Bergbauzulieferindustrie und die Europäische Gemeinschaft für Kohle und Stahl* 47 (1954)-63 (1971).

biografische woordenboeken,²¹ digitale repertoria,²² en historische publicaties.²³ Bij voorkeur zijn we uitgegaan van primaire bronnen. Hoe verder men teruggaat in de tijd, hoe lastiger het wordt te achterhalen welke ingenieur de verantwoordelijke bedrijfsleider was. Overzichtelijke organisatieschema's dateren pas vanaf ongeveer 1930.²⁴ Van de Oranje-Nassau Mijnen is een 'Stamboek van ambtenaren' overgeleverd uit circa 1918, maar dat bood niet altijd uitsluitel.²⁵ Er zijn lacunes gebleven in het overzicht van bedrijfsleiders vooral wat betreft de particuliere mijnen vóór de Eerste Wereldoorlog (zie bijlage 2). Het repertorium is nog niet compleet. Voorlopig blijven de bedrijfsleiders buiten beschouwing die verantwoordelijk waren voor bedrijfsonderdelen die niet tot de dienst van de koolwinning behoorden, zoals de chemische bedrijven van Staatsmijnen, de kolenelektriciteitscentrales, de bouwbedrijven en dergelijke.²⁶ De bestanden kan men downloaden via de website van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg.²⁷

Directeuren en bedrijfsleiders

Mijnondernemingen hadden veelal een meerhoofdige directie, bijvoorbeeld naast een technisch directeur, een commercieel directeur en/of een directeur voor alge-

- 21 Biografisch Woordenboek van Nederland dln. I-IV (Den Haag 1979-1994); J. Visser, M. Dicke en A. van der Zouwen (red.), *Nederlandse ondernemers 1850-1950. Noord-Brabant, Limburg, Zeeland (Zutphen 2009)*; W. Serlo, *Die preussischen Bergassessoren*, vierde druk (Essen 1933); idem, *Bergmannsfamilien in Rheinland und Westfalen. Rheinisch-Westfälische Wirtschaftsbiographien 3* (Münster 1936); idem, *Westdeutsche Berg- und Hüttenleute und ihre Familien: neue Folge der Bergmannsfamilien in Rheinland und Westfalen* (Essen 1938).
- 22 Koninklijke Bibliotheek Krantenbank Delpher, zie: <http://www.delpher.nl/nl/kranten>; Persoonlijkheden in het Koninkrijk der Nederlanden, zie: <http://resources.huygens.knaw.nl/retroboeken/persoonlijkheden>; www.biografischportaal.nl; *Système d'information patrons et patronat français XIXe-XXe siècles*, zie: www.patronsdefrance.fr; *Bibliothèque Centrale École Polytechnique*, zie: <https://bibli-aleph.polytechnique.fr>; *Biographies d'ingénieurs civils des mines (sortis des Écoles des mines de Paris, Saint-Etienne et Nancy)*, zie: <http://www.annales.org/archives/civils.html>; *Base de données Léonore (Légion d'honneur)* zie: <http://www.culture.gouv.fr/public/mistral/leonore>
- 23 Behalve de eerder genoemde publicaties van Harry Strijkers en Paul Geilenkirchen: Sjeff Maas, 'Posma: een belangrijke mijnbouwersfamilie in Limburg', *Limburgs Tijdschrift voor Genealogie* 33 (2005) 11-17; Wim Nolten, 'Ir. Raymond Pierre, Eerste directeur van Laura & Vereeniging en het ontstaan van de mijnen te Eygelshoven', *Het Land van Herle* 65:1 (2015) 13-18; Gerard Brouns, *Uit de geschiedenis van Laura en Vereeniging* (Eygelshoven 1975); Paul Arnold, 'Laura en Julia. Een kleine geschiedenis van de Naamloze Vennootschap Laura & Vereeniging', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg/Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg L* (2005) 139-172; Fr. Pilipiec, *Herinneringen aan de mijn Willem-Sophia* (z.p. 2007); J. Peet en W. Rutten, *Oranje-Nassau Mijnen. Een pionier in de Nederlandse steenkolenmijnbouw* (Amsterdam-Zwolle 2009).
- 24 RHCL, Archief Oranje-Nassau Mijnen, 17.05/01, inv.nr. A 15: organisatieschema's 1929-.
- 25 *Ibidem*, 17.05/10 inv.nr. J 35.1.
- 26 Dat is de reden waarom de namen van ingenieurs als Dinger, Sauter, Ex, Wichers, Van der Velden, Plusjé et cetera (nog) niet zijn opgenomen.
- 27 <http://www.shclimburg.nl>.

mene zaken. De directeur was het boegbeeld van de onderneming. De combinatie directeur-eigenaar kwam rond 1900 nog voor in de pionierstijd van de particuliere kolenmijnen. Zo waren de gebroeders Friedrich en Carl Honigmann eigenaar en tevens directeur van de Oranje-Nassau Mijnen totdat zij in 1908 al hun belangen in de vennootschap van de hand deden.²⁸ Met weemoed dachten mijnwerkers van de Oranje-Nassau terug aan de tijd dat ze door d'r Honigmann persoonlijk werden aangesproken.²⁹ Hij was een *Bergwerksbesitzer und -Direktor* oude stijl. Latere mijn-directeuren waren managers in dienst van de onderneming. *Directeur-gérant* werden ze genoemd bij de particuliere mijnen. Deze beheerders hadden de dagelijkse leiding, mochten beleidsadviezen uitbrengen, maar de eigenaren-commissarissen zetten de strategische koers uit.³⁰ In het geval van de particuliere mijnen kwam het kapitaal vaak uit het buitenland. De familie De Wendel, een Frans-Lotharings geslacht van kolen- en staalbaronnen, werd in 1908 de nieuwe eigenaar van de Oranje-Nassau Mijnen, de mijn Willem-Sophia was bezit van Waalse ondernemers uit het mijndistrict Centre.³¹ Boël, één van de rijkste families van België, was een grote, zo niet de grootste aandeelhouder van de mijn in Spekholzerheide.³² De *Banque d'Outremer* in Brussel was samen met de *Eschweiler Bergwerksverein* aandeelhouder van de mijn Laura & Vereeniging.³³ De directie van Staatsmijnen was meer autonoom. De Staat der Nederlanden was de enige aandeelhouder. Het toezicht geschiedde op afstand via het parlement dat de begroting van het Staatsmijnbedrijf vaststelde, maar de leden van de directie van Staatsmijnen zetten de strategische koers uit, als waren het ondernemers. De Domaniale Mijn is een apart geval: eigendom van de Staat der Nederlanden, maar de exploitatie werd aanvankelijk verpacht aan een spoorwegmaatschappij waarin kolenproducenten uit het Akense revier grote belangen hadden en sinds 1920 aan een naamloze vennootschap waar grootaandeelhouder Willem van der Vorm, een Rotterdamse havenbaron, de machtigste man was.

28 Peet en Rutten, *Oranje-Nassau Mijnen*, 25-55.

29 Willibrord Rutten, 'Egodocument: "Herinneringen van een ouden mijnwerkers"', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg/ Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* LIX (2014) 139-152, aldaar 144, 147.

30 Peet en Rutten, *Oranje-Nassau Mijnen*, 88.

31 C.E.P.M. Raedts, *De opkomst, bloei en neergang van de steenkolenmijnbouw in Limburg*. Maastrandse Monografieën 18 (Assen 1974) 132.

32 *Le recueil financier. Annuaire des valeurs cotées aux bourses de Belgique* 27 (1920) 911-913.

33 Arnold, *Laura en Julia*, 142. De *Banque d'Outremer* werd in 1928 opgeslokt door de investeringsmaatschappij *Société Générale de Belgique/ Generale Maatschappij van België*. René Brion en Jean Louis Moreau, *Banque d'Outremer (Compagnie Internationale pour le Commerce et l'Industrie) S.A.* (Brussel: Vereniging voor de Valoriatie van Bedrijfsarchieven vzw z.p. oktober 2008) VIII.

Detail van de voorkant van het Stamboek Ambtenaren van de Oranje-Nassau Mijnen in Heerlen. Collectie RHCL.

Meteen onder de directie ressorteerden de bedrijfsleiders.³⁴ Uit hun echelon werden niet zelden toekomstige directieleden gerekruteerd. Een bedrijfsleider was een functionaris – meestal een mijnbouwkundig ingenieur – die zelfstandig de leiding en volledige verantwoordelijkheid had voor één of meer mijnzetels, hetzij ondergronds hetzij bovengronds of allebei. Bij de Domaniale Mijnen spraken in plaats van ‘bedrijfsleider’ gewoonlijk van de ‘chef ondergronds’ of ‘chef bovengronds bedrijf’. In Duitsland werd hij *Betriebsführer* of *Betriebsdirektor* (*unter/über Tage*) genoemd, in België *conducteur des travaux* (*de fond/surface*).³⁵ Bedrijfsleiders hadden de rang van bedrijfsingenieur, hoofdingenieur of hoofdbedrijfsingenieur. Een bedrijfsleider die verantwoordelijk was voor meerdere mijnzetels werd hoofdbedrijfsleider genoemd. Na de technisch directeur was hij de hoogste technische leidinggever.³⁶ Hij kreeg assistentie van twee of meer bedrijfsleiders, al naar gelang het aantal mijnzetels. De moeilijkheidsgraad van het bedrijfsleiderschap was wis-

34 Bij de Domaniale Mij was oorspronkelijk de inspecteur voor het ondergronds bedrijf de hoogste in rang onder de directie; in een latere fase had hij als belangrijkste taakopdracht de veiligheid van het bedrijf in brede zin te bewaken en te bevorderen. Geilenkirchen, ‘Twee generaties Nievelstein’, 66.

35 Mijnbouwkundige nomenclator. Nederlands-Engels-Frans-Duits-Spaans. Omvattende de meest voorkomende begrippen uit de mijnbouw en de aardolietechniek (Groningen-Batavia 1949) 27-28.

36 Bijvoorbeeld Groothoff, Rüländ en Bergstein bij Staatsmijnen, Kremer en Bianchi bij de Oranje-Nassau Mijnen, Edixhoven en Deenen bij Laura & Vereeniging. De lange staat van dienst van hoofdbedrijfsleiders als Rüländ en Bergstein komen in de schema’s niet helemaal tot hun recht.

selend. Hoe omvangrijker de mijnzetel, des te groter de uitdaging. De geologische omstandigheden verschilden per mijnzetel. Op goede tijden volgden slechtere tijden, bijvoorbeeld de crisis van de jaren 1930, de bezetting en de sociale onrust die volgde op de bevrijding. Niet alle bedrijfsleiders werden even zwaar op de proef gesteld. De (hoofd-)bedrijfsingenieurs stonden over het algemeen in hoog aanzien, ook buiten het bedrijf. Zij bekleedden dikwijls tal van maatschappelijke en politieke nevenfuncties, evenals trouwens de leden van de directie.

Het topkader van directeuren en bedrijfsleiders viel niet samen met het ingenieurscorps. Ervan afgezien dat er ook directieleden waren die geen technische achtergrond hadden, was het aantal ingenieurs sowieso groter. Behalve mijnbouwkundig ingenieurs³⁷ waren in het ondergrondse en bovengrondse bedrijf ook technici werkzaam met het ingenieursdiploma werktuigbouwkunde, elektrotechniek, chemie, natuurkunde et cetera. Zij vervulden staffuncties in de cokes- en briketfabrieken, elektriciteitscentrales, laboratoria, constructiebureaus en dergelijke. Er bestaan geen kant-en-klare statistieken van de totale omvang van het ingenieurscorps bij de gezamenlijke kolennijnen. Aan het eind van de jaren 1930 was het hele corps naar schatting 110 man sterk.³⁸ De positie in de hiërarchie van al deze ingenieurs was echter niet in alle opzichten van bedrijfsleidersniveau. Doorgroeien naar de functie van bedrijfsleider was mogelijk, maar niet voor iedereen weggelegd. De koolwinning kon volstaan met 16 bedrijfsleiders.³⁹

De balans ziet er als volgt uit. Vanaf 1830, toen alleen de Domaniale en de Neuprick operationeel waren, tot de sluiting van de laatste kolennijnen in 1974 zijn er 63 mijndirecteuren geweest.⁴⁰ Gerekend vanaf 1893, het begin de grootschalige

37 In 1962 hadden de gezamenlijke Limburgse kolennijnen 69 mijnbouwkundig ingenieurs in dienst afkomstig van de Technische Hoogeschool Delft. *Eeuwboek van de Mijnbouwkundige Vereniging Delft* (1992) 311. Dit getal is inclusief mijnbouwkundigen bij de chemische bedrijven van Staatsmijnen, maar exclusief mijnbouwkundig ingenieurs met een buitenlands diploma.

38 Bij Staatsmijnen waren in 1937 66 ingenieurs werkzaam en in 1939 71. RHCL, Archief DSM, 27.06/6A, inv.nr. 20, brief Staatsmijnen aan de Mijnraad d.d. 29 sept. 1937 en 6 okt. 1939. In 1924 waren het er nog pas 25. Zie *Limburgsch Dagblad*, dinsdag 16 september 1926. Met de technisch directeur erbij telde het ingenieurscorps van de Oranje-Nassau Mijnen anno 1925 13 man, maar daarna liep het bestand op tot 20-25 in de periode 1930-55 en 25 à 30 ingenieurs 1955-75. RHCL, Archief Oranje-Nassau Mijnen, 17.05/01), inv.nr. A 15: organisatieschema's 1929, 1940-43, 1963, 1969. Laura & Vereniging had in 1924 bij het 25-jarig bestaan zeven ingenieurs in dienst, omstreeks 1950 18.

39 Buiten de koolwinning waren bij Staatsmijnen aan het eind van de jaren 1930 nog werkzaam één hoofdbedrijfsleider (dr. ir. D.P. Ross van Lennep) en drie bedrijfsleiders die verantwoordelijk waren voor de cokesfabriek Emma (Dipl.-Ing. L.A.H.M. Sauter), de cokesfabriek Maurits (ir. J.G.J.H. Ex) en het Stikstofbindingsbedrijf (ir. P.J. Wichers). Ernst Homburg, *Groeien door kunstmest. DSM Agro 1929-2004. Maaslandse Monografieën, Groot Formaat 10* (Hilversum 2004) bijlage 1-2. *Personen bij Staatsmijnen & DSM*, 35-39.

40 Van de mijn Neuprick kennen we alleen Carl Joseph Hilt, directeur van de Vereinigungsgesellschaft für Steinkohlenbergbau im Wurmrevier, de moedermaatschappij van de Neuprick.

Het ingenieurscorps van de Oranje-Nassau Mijnen in 1925. V.l.n.r.: C. Raedts, P. Corten, G. Groutars, L. Kremer, J. Dorren, G. Herrmann, F. van der Grinten, Ch. Riva, Fr. Sievers, H. Dresen, A. Tielens, F. Bianchi. De hoogste baas, technisch directeur Jean G. Delorthe, staat niet op de foto. Fotocollectie Rijkshygië.

mijnindustrie, tellen we 57 directeuren (bijlage 1).⁴¹ Daarnaast zijn (vanaf 1893) 85 bedrijfsleiders getraceerd die op enig moment werkzaam waren in de koolwinning (bijlage 2). In principe weten we van elke functionaris die in het repertorium is opgenomen waar hij vandaan kwam, wat zijn familiale achtergrond en levensbeschouwing was, welke opleiding hij had genoten, hoe lang zijn loopbaan heeft geduurd en of er wel eens een overstap werd gemaakt van Staatsmijnen naar de particuliere sector en andersom.

Een betwiste arbeidsmarkt: Limburgers en Delftenaren

In het licht van de vraag naar de regionalisering van de arbeidsmarkt voor het hogere personeel is niet alleen de geboorteplaats of nationaliteit van een directeur of bedrijfsleider van belang. Het is complexer. Ook de aspecten opleiding en levensbeschouwing speelden een rol bij de werving en selectie. De arbeidsmarkt voor

41 Meegerekend Carl Joseph Hilt, de laatste 'directeur' van de mijn Neupricker, die al in 1904 ging sluiten.

Op 9 mei 1911 leidde mijnningénieur Eduard Wintgens (geheel links) een gezelschap rond in de Staatsmijn Wilhelmina. Naast Wintgens zijn aanstaande echtgenote Alice Maielle; geheel rechts haar zus Jeanne. Fotocollectie RHCL.

mijnningieurs werd hevig betwist door de Technische Hoogeschool Delft aan de ene kant en Limburgse regionalisten aan de andere kant.

‘Delft’ volgde het benoemingsbeleid van Staatsmijnen met argusogen. Er was een actieve lobby van Delftse mijnningieurs die uit alle macht de benoeming van ingenieurs met een buitenlands diploma probeerde tegen te houden. In 1909 ontstond ophef over de aanstelling bij Staatmijnen van Eduard Wintgens (1883-1920), een veelbelovende ingenieur afkomstig uit Heerlen. Wintgens had echter een Duits ingenieursdiploma van de *Königliche Technische Hochschule Charlottenburg* in Berlijn, hetgeen de Delftse mijnningieurs moeilijk konden verteren.⁴² De Mijnbouwkundige Vereeniging, die opkwam voor de belangen van studenten van

42 Nieuwe Rotterdamsche Courant, 29 november 1911 blikt daarop terug.

de TH Delft, diende een protest in bij de minister van Landbouw, Nijverheid en Handel tegen de benoeming, maar tevergeefs.

In 1912 kreeg de Staatsmijn Hendrik een Duitse bedrijfsleider, Heinrich Ritz.⁴³ Hij was een jaar eerder in dienst gekomen van Staatsmijnen als adjunct-ingenieur bij de Emma. De Mijnbouwkundige Vereeniging in Delft kwam opnieuw in het geweer. Er verscheen een ingezonden brief in het blad *De Ingenieur* waarin het bestuur van de Vereeniging bezwaar maakte tegen de aanstelling van een Duitser met een Duits ingenieursdiploma.⁴⁴ Naar aanleiding van dit voorval kreeg de Technische Hoogeschool het gedaan dat de Staatsmijnen alleen na voorafgaande goedkeuring van de minister van Landbouw, Nijverheid en Handel een ingenieur met een buitenlands diploma konden benoemen.⁴⁵ De hoogleraren geologie en mijnbouwkunde, C.J. van Loon en M. Clément, vonden het normaal dat alleen ingenieurs met een Delfts diploma bij het bedrijf der Staatsmijnen konden worden benoemd. Zo ging het, beweerden ze, ook bij de Rijks- en Provinciale Waterstaat, bij de Spoorwegen en bij technische diensten in de Nederlandse overzeese koloniën. De directie van Staatsmijnen moest toch begrijpen: 'De Staat heeft in DELFT een inrichting tot opleiding van mijningenieur gesticht welke aan hoge eischen voldoet en onderhoudt deze inrichting met opoffering van groote kosten. Het zou in hooge mate onlogisch zijn, indien hij niet onder de afgestudeerden van deze inrichting het personeel zou zoeken waaraan hij in LIMBURG behoefte heeft'.⁴⁶ Het College van Curatoren van de Hoogeschool was het natuurlijk van harte eens met de hoogleraren mijnbouwkunde.⁴⁷

De directie van Staatsmijnen vond dat veel te ver gaan: een commercieel bedrijf is genoodzaakt eisen te stellen aan zijn personeel. Men mag Staatsmijnen niet verplichten 'om ten behoeve van belangen, die geheel vreemd zijn aan het bedrijf, het vaste en onbetwiste afzetgebied van een opleidingsinrichting te worden'.⁴⁸

43 Heinrich Ritz, geb. 26 december 1874 te Bremen (D.). Dipl.-Ing. Aken 1909. Hochschularchiv RWTH, Matrikelkarte Nr. 2713. In dienst van Staatsmijnen 1911-1922.

44 *De Ingenieur* 26 (1911) no. 49 (9 december 1911).

45 RHCL, Archief DSM, 17.26/06A, Personeel, inv.nr. 17, de Minister van Landbouw, Nijverheid en Handel, d.d. 29 november 1912.

46 *Ibidem*, de Afdeling der Mijnbouwkunde aan de Technische Hoogeschool te Delft (voorzitter Prof. Van Loon) aan de Minister van Landbouw, Nijverheid en Handel, d.d. Delft, 25 november 1912.

47 President van het College van Curatoren was van 1914 tot 1921 prof. dr. ir. Jacob L. Cluijsenaer. Hij was tevens (1900-1932) president-commissaris van de N.V. Maatschappij tot Exploitatie van Limburgsche Steenkolenmijnen, genaamd Oranje-Nassau Mijnen, de grootste particuliere mijnonderneming in Limburg. Doordat Staatsmijnen alleen ingenieurs met een diploma van Delft mocht aanstellen, beperkte Cluijsenaer de arbeidsmarkt voor Limburgse mijningenieurs met een Luiks of Akens diploma tot de particuliere mijnen.

48 *Ibidem*, Staatsmijnen in Limburg, directeur J. Bunge aan de Minister van Landbouw, Nijverheid en Handel, d.d. Heerlen, 9 februari 1915.

Bij gelijke geschiktheid nam men graag Delftse ingenieurs in dienst, maar niet altijd waren voldoende geschikte kandidaten met een Delfts diploma beschikbaar. Delft blies hoog van de toren, maar als het erop aankwam werd er niet geleverd. Civiel- en werktuigkundig ingenieurs waren er genoeg, maar mijnbouwkundigen te weinig.⁴⁹ De Staatsmijndirectie verlangde daarom meer vrijheid van handelen, in het belang van de bedrijfsvoering. Het probleem was dat pas aan de Technische Hoogeschool afgestudeerde mijnbouwkundigen zich meer aangetrokken voelden tot petroleum- en ertsondernemingen in het buitenland, die uitzicht boden op riantere aanvangssalarissen en een snelle carrière. Bovendien stonden studenten mijnbouwkunde erom bekend dat ze wel eens wat van de wereld wilden zien. De animo onder de pas gediplomeerden om zich naar Limburg te begeven was niet bijster groot.⁵⁰ In 1920 stonden elf mijnningenieurs op het punt van afstuderen, twee in januari en negen in juli. De meesten (zes) voelden echter bij voorbaat al niets voor een betrekking in de Limburgse mijnindustrie. Vijf waren ‘in beginsel niet ongenegen om naar Limburg te gaan’, wat een heel omzichtige formulering is.⁵¹ Men stond blijkbaar niet te trappelen. Het is niet eens gezegd dat de Limburgers die in Delft mijnbouwkunde studeerden vanzelfsprekend opteeden voor de Limburgse kolenmijnen. Eén daarvan was Cees Raedts uit Venray, de latere bedrijfsleider en directeur van de Oranje-Nassau Mijnen, die in 1921 afstudeerde. Eigenlijk was hij liever naar een mijnontginning in Roemenië gegaan, weten we uit de overlevering, maar omstandigheden – zijn vader kwam jong te overlijden – noopten hem in Limburg te blijven om zich als oudste zoon om familiezaken te bekommeren. Hij behartigde bijvoorbeeld de belangen van de schapenhandelscompagnie van wijlen zijn vader.⁵²

De Mijnraad kreeg het verzoek van de minister om de knoop door te hakken. Er kwam geen systeem dat de Staatsmijnen zou binden aan uitsluitende benoeming van te Delft gediplomeerden. Het belang van het bedrijf ging boven dat van de Hoogeschool. Bij gelijke geschiktheid verdienden de afgestudeerden van Delft evenwel de voorkeur, een gedragslijn die altijd al door Staatsmijnen werd gevolgd. De mijndirectie kreeg wel het advies de perspectieven voor jonge mijnningenieurs te verbeteren. Teveel jonge mijnningenieurs lieten het bedrijf links liggen. Een betere

49 *Ibidem*, directeur J. Bunge aan de Minister, Heerlen 13 december 1912, blad 10. *Idem*, Staatsmijnen in Limburg, directeur J. Bunge aan de Minister, Heerlen 9 febr. 1915, blad 3.

50 De Technische Hoogeschool gaf het zelf toe: zie *ibidem*, Afschrift brief Afdeling Mijnbouwkunde van de Technische Hoogeschool (prof. Van Loon) aan de Minister van Landbouw, Nijverheid en Handel, d.d. Delft 25 november 1912.

51 *Ibidem*, inv.nr. 20, Technische Hoogeschool Delft, subafd. mijnkunde (prof. W.A. Knol) aan Staatsmijnen (directeur J. Bunge) d.d. 4 dec. 1919.

52 Vriendelijke mededeling van de heer Ernest Raedts te Venray. C.E.P.M. Raedts, *Aantekeningen en overpeinzingen van 'n afstammeling van een der "Schaapsnikkers"* (Heerlen 1983).

Ir. C.E.P.M. Raedts, directeur Oranje-Nassau Mijnen, geportretteerd door Petran Vermeulen. Olieverf op doek, 1961.
Collectie Continuum Kerkrade.

salariëring, kortere aanloopprangen en een fraaiere titulatuur titel ('adspirant-adjunct-ingenieur') moesten een ingenieursbetrekking bij het bedrijf aantrekkelijker maken.⁵³

De Mijnraad greep de gelegenheid aan om op te komen voor het Nederlandse karakter van de Limburgse mijnen, wat altijd één van de hoofdmotieven is geweest voor staatsexploitatie. Mgr. Nolens, priester-politicus uit Venlo die de grondslag had gelegd voor staatsexploitatie, hechtte hieraan. Hij was voorzitter van de Mijnraad (1913-1931). Het streven was bij Staatsmijnen zoveel mogelijk personeel met de Nederlandse nationaliteit aan te nemen. Die regel impliceerde echter niet dat kandidaten met een buitenlands diploma geweerd moest worden. Zo legde de Technische Hoogeschool het graag uit, maar de Mijnraad zette de puntjes op de i: '... niet bedoeld wordt, dat de te DELFT gediplomeerden immer boven Nederlanders, die in het buitenland hebben gestudeerd, de voorkeur zouden verdienen. Over het algemeen zoeken men naar den bekwaamsten Nederlander, onverschillig waar hij zijnen studiën heeft afgelegd'.⁵⁴ Duidelijker kon Nolens het niet zeggen. Hoewel de monseigneur ook lid was van het College van Curatoren van de Technische Hoogeschool, liet hij het belang van Staatsmijnen prevaleren boven dat van Delft.

53 RHCL, Archief DSM, 27.06/6A, inv.nr. 17, Afschrift Advies Mijnraad aan de Minister, d.d. 7 febr. 1916, fol. 1-3.

54 *Ibidem*, fol. 4.

De uitspraak van de Mijnraad leek ook perspectieven te openen voor Limburgse kandidaten met een buitenlands diploma, maar er veranderde weinig. De nieuwe regeling werd in 1927 vastgelegd in een ministeriële beschikking,⁵⁵ die op zijn minst tot in de jaren 1950 en waarschijnlijk nog langer van kracht is gebleven. Alleen met toestemming van de minister en gehoord de Mijnraad, konden de Staatsmijnen een buitenlandse ingenieur of een Nederlander met een buitenlands ingenieursdiploma benoemen. Eind 1939 waren bij Staatsmijnen zeven ingenieurs werkzaam met een buitenlands diploma (J.P.A. Dresen, L.J. Rüländ, J.J. Posma in de koolwinning en bij de chemische bedrijven I.H.A.M. Sauter, H.W.J. Hundscheid, P.J. Niederer en H.G. Zelders). De rest (64 man) had een academisch diploma van de Technische Hoogeschool Delft of van een Nederlandse universiteit, dat was bijna het hele ingenieurscorps.⁵⁶

Terwijl 'Delft' bezig was zoveel mogelijk afgestudeerde ingenieurs van de Technische Hoogeschool een betrekking in de mijnindustrie te bezorgen, zo streefde 'Limburg' naar zoveel mogelijk benoemingen van streekgenoten op ingenieursposities. De Limburgse regionalisten hadden zich verenigd in de Limburgsche Liga, een pressiegroep opgericht in 1925 van zelfbewuste Limburgers die de toenemende Hollandse invloed op de Limburgse zeden en gewoonten aan de kaak stelden.⁵⁷ De Liga, die Limburgs en katholiek met elkaar vereenzelvigde, ageerde tegen al wat zagezegd Hollands en andersdenkend was. Met 'andersdenkenden' werden in deze context protestanten, socialisten en buitenkerkelijken bedoeld, alles wat niet-katholiek was.⁵⁸ Het was een enorme steen des aanstoets dat in de hoogste echelons van Staatsmijnen de katholieken/Limburgers in de minderheid waren. Zo had geen enkele katholiek zitting in de directie van het Staatsmijnbedrijf. De Liga verlangde dat ten minste één directielid katholiek moest zijn.⁵⁹ Onder andere *De Maasbode*, een katholiek dagblad dat in Rotterdam verscheen, verschafte de Liga een podium. In 1924 publiceerde een Limburgse correspondent van deze krant een

55 Steeds werd in verzoeken van Staatsmijnen om gemachtigd te worden een buitenlander te benoemen verwezen naar de Ministeriële Beschikking (Waterstaat), d.d. 5 september 1927, No. 431, afd. Vervoeren Mijnwezen. Zie ook Homburg, *Groeien door kunstmest*, 58.

56 RHCL, Archief DSM, 27.06/6A, inv.nr. 20, brief Staatsmijnen aan de Mijnraad d.d. 29 sept. 1937 en 6 okt. 1939.

57 P.J.A. Nissen, 'De ontplooiing van het regionaal zelfbewustzijn in de beide provincies Limburg na 1839', in: *Eenheid en scheiding van de beide Limburgen. Verslagbundel van het op 26 mei 1989 te Alden Biesen gehouden congres bij gelegenheid van de herdenking 150 jaar beide Limburgen*. Maaslandse Monografieën 47 (Leeuwarden-Maastricht 1989) 181-212, aldaar 201.

58 In bijvoorbeeld een gereformeerde context werden met 'andersdenkenden' niet-gereformeerden bedoeld. *Samenwerking met andersdenkenden: verslag van de door de Provinciale Gereformeerde Jeugdraad Gelderland belegde conferentie op 17 november 1962 te Arnhem* (Arnhem: Provinciale Gereformeerde Jeugd raad Gelderland, 1963).

59 Jos Goltstein, 'Het ontstaan het Limburgs chauvinisme in Sittard', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg/Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg XXXI* (1986) 1-74, aldaar 55-56.

opmerkelijke statistiek van de staf van Staatsmijnen.⁶⁰ Van de 25 ingenieurs die het bedrijf in dienst had, waren er drie van rooms-katholieken huize (12 procent). Van de overige hoofdamtbenaren (hoofdopzichters, afdelings- en bureauchefs) waren er 13 rooms-katholiek op een totaal van 43 (30 procent). Het contingent Limburgse hoofdamtbenaren (inclusief de ingenieurs) was nog kleiner, maar daar had de krant geen cijfers van.

De *Maasbode* zinspeelde zelfs op de politieke consequenties van het gewraakte personeelsbeleid: ‘Het opzettelijk invoeren en bevoorrechten van andersdenkende vreemdelingen, die alleen al om reden van godsdienstige overtuiging of wegens het ontbreken daarvan, nimmer één zullen worden met de bevolking (katholieken assimileeren zich na korter of langer tijd) stelt het saamhorigheidsgevoel dezer verongelijkte bevolking op een harde proef’. Als men zo doorgaat, zal het Limburgs separatisme herleven.⁶¹ Het *Limburgsch Dagblad*, dat in de Mijnstreek veel werd gelezen, sympathiseerde met de Liga. Het nam het bericht ongewijzigd over.⁶²

Volgens de Nederlandse grondwet hebben de belijders van de verschillende godsdiensten gelijke aanspraak op het bekleden van ambten.⁶³ Katholieken gaven aan dat grondwetsartikel een geheel eigen uitleg. Men claimde de toepassing van het zogenoemde evenredigheidsprincipe: het personeelsbestand van overheidsinstellingen en -bedrijven diende een afspiegeling te zijn van het aandeel van de katholieken in de bevolking.⁶⁴ De rechtmatigheid van de claim was zeer omstreden, maar het vraagstuk was in de context van de katholieke emancipatie hoogst actueel: hoe pakte het evenredigheidsprincipe uit indien toegepast op de dienst der Staatsmijnen? In verhouding tot hun aandeel in de Nederlandse bevolking (35,6 procent)⁶⁵ waren de katholieken met 13 (overige) hoofdamtbenaren licht ondervertegenwoordigd (30 procent), maar de katholieke ingenieurs waren pas echt onderbedeeld bij Staatsmijnen (12 procent). De regionalisten hanteerden echter een ander beginsel. Hun maatstaf was Limburg en daar was meer dan 95 procent van de bevolking rooms-katholiek. Zij legden de lat dus nog hoger. Zo werd het gevoel dat katholieken bij benoemingen door Staatsmijnen systematisch

60 ‘Staatsmijnen, katholieken en tevredenheid’, *De Maasbode*, 14 september 1924.

61 ‘De Staatsmijnen zouden, op de gewraakte wijze voortgaande, wel eens klaar spelen in de stemming der bevolking, waartoe geen Scherpenzeel in 1848 en geen O.P.N [?-W.R.] in 1919 bij machte bleek’. ‘Staatsmijnen, katholieken en tevredenheid’, *De Maasbode*, 14 september. 1924.

62 ‘Staatsmijnen, katholieken en tevredenheid’, *Limburgsch Dagblad*, 16 september. 1924, tweede blad.

63 ‘De belijders der onderscheidene godsdiensten genieten allen dezelfde burgerlijke en burgerschapsrechten, en hebben gelijke aanspraak op het bekleeden van waardigheden, ambten en bedieningen’, *Grondwet voor het Koninkrijk der Nederlanden*, 1922, art. 170.

64 Desiderius, *Uitsluiting van katholieken bij benoemingen* (Beek (L.) z.j. [april 1937]). Een uitgave van Boekhandel De Nieuwe Mijnstreek L. Hoppers & Zonen.

65 Hans Knippenberg, *De religieuze kaart van Nederland. Omvang en geografische spreiding van de godsdienstige gezindten vanaf de Reformatie tot heden* (Assen-Maastricht 1992) 170, figuur 5.1.

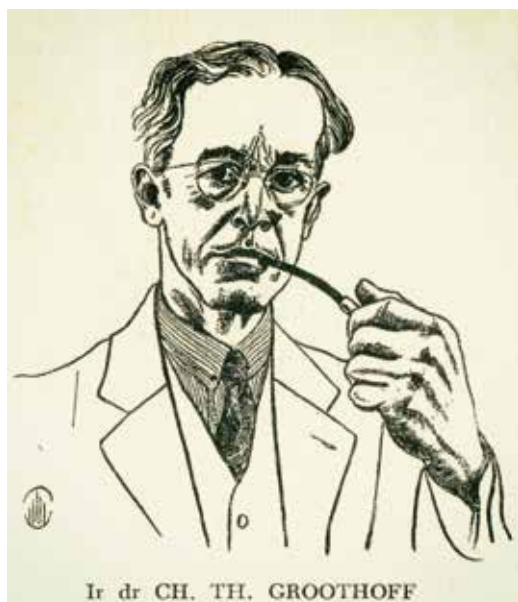
werden achtergesteld, nog meer aangewakkerd. Met zoveel vreemdelingen aan de top vreesden de regionalisten de teloorgang van Limburgse identiteit; 'andersdenkenden' zouden zich nimmer aanpassen aan de zeden en gewoonten van de streek. Daarom behoorden vacatures voor mijnningenieurs en overige hoofdamttenaren van Staatsmijnen in principe gereserveerd te worden voor Limburgse kandidaten. Dit uitgangspunt werd verder gerechtvaardigd door de gedachte dat elk bedrijf, dat zich in een bepaalde streek vestigde, ook verplichtingen had ten opzichte daarvan: 'Het mag niet noodeloos de er aanwezige intellectuele en andere krachten voorbijgaan om van verre, aan de bevolking vreemde andere elementen op massale wijze in te voeren. Het moet zooveel mogelijk op de eerste plaats de bevolking zelf in de voordelen die de bodem oplevert, laten delen. Lasten krijgt ze werkelijk ook genoeg', aldus het bericht in *De Maasbode*.

Zodra er een vacature ontstond voor een mijndirecteur, ongeacht of het bij de Staatsmijnen was of bij een van de particuliere ondernemingen, ontstond er reuring in de pers. Belangengroeperingen begonnen zich te weren, toen in 1928 de Oranje-Nassau Mijnen een opvolger zochten voor de vertrekkende directeur Wouter W. Hooreman.⁶⁶ De Limburgsche Liga was intussen ter ziele, maar het gedachtegoed leefde voort in rooms-katholieke organisaties, met name de Nederlandsche Rooms-Katholieke Mijnwerkersbond. In een van de katholieke dagbladen, *Het Centrum*, verscheen een oproep, gericht aan vooraanstaande katholieken in heel Nederland, om te verhinderen dat er weer een protestant op deze post werd benoemd: 'in de mijnstreek verwacht men [...] dat de heeren De Wendel, wier levensopvatting dezelfde is als die der overgrote meederheid der Limburgschen bevolking, in deze rekening zullen houden met wat deze bevolking met recht wenscht en inderdaad toekomt'.⁶⁷ Maar het liep anders. De familie De Wendel, eigenaar van de mijn, gaf de voorkeur aan Dirk J. Klink, een civiel ingenieur afkomstig van Rijkswaterstaat, waar hij belast was geweest met de aanleg van het Julianakanaal. Klink, zoon van een kandidaat-notaris, kwam uit Zuid-Holland. Evenals zijn voorganger Hooreman en net als de president-commissaris van de Oranje-Nassau, prof. Jacob Cluijsenaer was hij remonstrants – een ruimdenkende stroming binnen het Nederlands protestantisme.⁶⁸ De teleurstelling was groot in Limburg, maar een lichtpuntje was dat de nieuwe directeur het Frans als voertaal voor de administratie van de Oranje-Nassau Mijnen afschafte.

66 Ik ben drs. Fred. C. Vermeer, kleinzoon van W.W. Hooreman, erkentelijk voor de informatie die hij mij gaf over de familie Hooreman. Zie ook Peet en Rutten, *Oranje-Nassau Mijnen*, 151.

67 *Het Centrum*, 6 april 1928.

68 Mededeling van zijn dochter dr. Johanna Louise Klink (Roermond 1918- Vijlen 2008), remonstrants theologe en ook internationaal bekend als schrijfster van kinderbijbels. Zij publiceerde over haar Limburgse en de strubbelingen tussen katholieken en protestanten in haar autobiografie *Vroeger toen ik groot was: vergaande herinneringen van kinderen* (z.p. 1990).

Ir. dr. CH. TH. GROOTHOFF

J. MOUS

Portrettekeningen van de Staatsmijnendirecteuren Groothoff en Mous door Jul. Terlingen. Bron: Remigius Dieteren, *Mens en mijn. Een halve eeuw strijd, groei en bloei van de Nederlandse katholieke Mijnwerkersbond* (Heerlen 1953).

In de jaren 1930 was de religieuze achtergrond van functionarissen bij de overheid nog steeds een issue. In 1937 werd er opnieuw een ‘andersdenkende’ Hollandse ingenieur benoemd, deze keer in de directie van Staatsmijnen, waar een vacature was ontstaan door de pensionering van Dr.-Ing. Johann Bunge. Het betrof de 49-jarige dr.ir. Christiaan Theodoor Groothoff, die zijn sporen al ruimschoots had verdiend in het mijnbedrijf. Hij was de hoofdbedrijfsingenieur die in de jaren 1920 de ideeën van F.W. Taylor bij Staatsmijnen introduceerde, waardoor de arbeidsproductiviteit met sprongen vooruitging. Groothoff was in Nederlands-Indië geboren, zoon van een administrateur van de Billiton Maatschappij en van protestantse huize.⁶⁹ Andermaal was het ongenoegen groot. Althans de Nederlandsche Katholieke Mijnwerkersbond (NKMB) stak zijn teleurstelling niet onder stoelen of banken: ‘[...] voor de zoveelste keer [is] de gelegenheid om een katholiek in de hoogste leiding van het Staatsmijnbedrijf te benoemen [...] onbenut gelaten. [...] Het Staatsmijnbedrijf is gelegen in overwegend katholieke streek, maar een katholiek komt als directeur niet in aanmerking’.⁷⁰

69 W.J.M. Klaassen, ‘Groothoff, Christiaan Theodoor’, in: *Biografisch Woordenboek van Nederland I* (s-Gravenhage 1979) 218-220.

70 ‘Benoemingen bij Staatsmijnen’, *De Mijnwerker. Orgaan van den Ned. R.K. Mijnwerkersbond*, 8 mei 1937, 148.

Tegelijk werd bekendgemaakt dat ook de 54-jarige Jozef Mous, hoofd van de afdeling Sociale Zaken van Staatsmijnen, aan de directie was toegevoegd. Daar was een Koninklijk Besluit voor nodig, dat bepaalde dat de directie van Staatsmijnen zich kon laten bijstaan door een of meer adjunct-directeuren. Mous, zoon van de beheerder van een hulppostkantoor, kwam uit Friesland en was rooms-katholiek. In 1906 kwam hij naar Heerlen. Mous was de eerste katholiek die in de directie van Staatsmijnen werd opgenomen. De r.k. mijnwerkersbond vond het maar een schrale troost. De bond had liever gezien dat Mous directeur was geworden en Groothoff adjunct van technisch directeur Frederik van Itersen. De functies van technisch directeur ondergronds en technisch directeur bovengronds konden gerust in één hand worden verenigd.⁷¹ De *Maasbode* gaf de katholieke bond groot gelijk: 'Dat men de katholieken boven den Moerdijk uit allerlei functies weert, kan men nog goed praten: de vrijmoedigheid, die het overweldigend katholieke Zuiden ten toon wordt gesteld, is onverdragelijk'.⁷² De *Limburger Koerier*, een dagblad dat ook opkwam voor Limburgse belangen, oordeelde daarentegen veel milder. De krant vond de benoeming van Mous een goede zet: '... tegelijk zal zij misschien iets wegnemen van de bitterheid, die bij velen bestond, omdat de schijn was gewekt, dat katholieken voor leidende functies bij dit Staatsbedrijf geen gelijke kansen met anderen hadden. In dit opzicht moge met de benoeming van dhr. Mous een nieuw tijdperk worden ingeluid'.⁷³ De mijnwerkers op de linkervleugel van de arbeidsbeweging, die aangesloten waren bij de Algemeene Nederlandsche Mijnwerkersbond, was het allemaal om het even. Zij hadden geen probleem met de benoeming noch die van Groothoff, noch die van Mous. De *Werker* typeerde Groothoff als 'een humane chef' en ook voor Mous had het blad veel achting ondanks de meningsverschillen, die soms hoog opliepen.⁷⁴

De herkomst van de directeuren en bedrijfsleiders was een teer punt. Althans de regionalisten maakten er een kwestie van die nog lang heeft gespeeld. Nog in 1950 waarschuwde de Limburgse priester en filosoof prof. Jan Peters dat Limburg geen wingewest was en dat de Hollandse ingenieurs zich niet als kolonisten moesten gedragen.⁷⁵ De 'andersdenkenden', enkele gunstige uitzonderingen niet te na gesproken, pasten zich niet aan aan hun nieuwe woonstreek. Zij deden afbreuk aan het oorspronkelijke karakter van Limburg met zijn 'levenseenvoud en levenson-

71 *Ibidem*.

72 'Benoemingen van katholieken', *De Maasbode*, 13 mei 1937.

73 *Limburger Koerier* 92^e jrg. (1 mei 1937) no. 102, 1-2.

74 'Benoemingen bij de Staatsmijnen', *De Werker. Orgaan van den Alg. Ned. Mijnwerkersbond*, 13^e jrg., 10 mei 1937, no. 608, 1.

75 De redemptorist J.A.J. Peters (* Posterholt 1909-† Heiloo 1961) was hoogleraar aan de Katholieke Universiteit Nijmegen.

middellijkheid, die alle standen nog bindt en die zich uitdrukt in de gemoedelijkheid der omgangstaal'.⁷⁶ De nieuwe laag van leidinggevendenden, de managers uit den vreemde, werden met argwaan bejegend. Peters betichtte ze van 'de zonde-van den-bezetter', het najagen van het hoogste rendement voor de onderneming en een fortuin voor zichzelf. Het zijn lieden die komen om even hun capaciteiten te demonstreren in de hoop op een nog betere betrekking bij een onderneming in het centrum van het land. Ze zijn niet van plan zich te wortelen in de streek. Met hun gedachten zijn deze carrièremakers reeds bij een nieuwe baan, de volgende trede op de maatschappelijke ladder.⁷⁷ De Limburgse politieke en kerkelijke leiders hadden de *Freizügigkeit* van de kompels altijd veroordeeld, het *jobhoppen* van de managers was niet minder onwenselijk. De uitspraken van prof. Peters, gedaan in een rede ter gelegenheid van een lustrum van de Kath. Limburgse Studentenbeweging, deden nogal wat stof opwaaien: 'Niet-Limburgers gedragen zich als ware bezetters', kopte het *Limburgsch Dagblad*.⁷⁸ In kringen van de Volkshogeschool Geerlingshof en het Limburgsch Academisch Centrum te Rolduc was Peters een veelgevraagd spreker. Hij was een typische representant van wat Ad Knotter noemt 'het regionaal-katholieke exclusivisme' dat door de NKMB werd aangehangen.⁷⁹ Deze ideologie was in de jaren 1950 springlevend, in ieder geval nog ten tijde van de roemruchte langzaam-aan-actie in 1957 onder leiding van bondsvoorzitter Frans Dohmen.

Samenvattend: de arbeidsmarkt voor ingenieurs in de Limburgse mijnstreek was het toneel van een felle strijd met aan de ene kant de Technische Hoogeschool Delft en aan de andere kant de regionalisten, waarvan de katholieke mijnwerkersbond de belangrijkste vertegenwoordiger was. Ook de Mijnraad bemoeide zich met de zaak. Delft wilde alleen ingenieurs zien met een diploma van de Technische Hoogeschool, van de NKMB moesten ze uit Limburg komen of op z'n minst katholiek zijn, en de Mijnraad gedoogde alleen ingenieurs met de Nederlandse nationaliteit. Wat de directie Staatsmijnen betreft moest het bedrijfsbelang uiteindelijk het zwaarst wegen. De particuliere kolenmijnen hadden in principe meer vrijheid van handelen.

76 J.A.J. Peters, *De Limburgse academicus morgen. Rede gehouden bij gelegenheid van het eerste lustrum der Kath. Limburgse Studentenbeweging* 30 juli 1950 (Rolduc: Limburgs Academisch Centrum 1950) 28.

77 Peters, *De Limburgse academicus*, 14-15.

78 'Prof. Peters op studentendagen', *Limburgsch Dagblad* 33 (31 juli 1950) nr. 178; 'De Limburgse academicus', *De Tijd*, zaterdag 19 augustus 1950.

79 Ad Knotter, 'Grenzen aan de loonpolitiek. De langzaam-aan-actie van de Nederlandse Katholieke Mijnwerkers Bond (1957) tussen nationale integratie, grensligging en katholiek regionalisme', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg/Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* LIII (2008) 117-157, aldaar 139-145.

In de volgende paragrafen zullen we zien dat het topkader van de particuliere bedrijven anders was samengesteld dan dat van Staatsmijnen, qua nationaliteit, regionale herkomst, levensbeschouwing en opleiding. De strijd tussen 'Delft' en 'Limburg' ging nog een tijd door om na de bevrijding tot ontkenning te komen. Wie trok er aan het langste eind? Het repertoire van directeuren en bedrijfsleiders geeft het antwoord.

Buitenlanders

De Staatsmijnen hadden geen buitenlanders in de directie. Johann Bunge was weliswaar in Le Havre (Frankrijk) geboren en Christiaan Groothoff en Daan Ross van Lennep op Java (Nederlands-Indië), maar zij hadden de Nederlandse nationaliteit; daar ging het om. De Staatsmijnen hebben één (hoofd)bedrijfsleider gehad met een buitenlandse achtergrond: Leonhard Rüländ, een Duitser die in 1925 met speciale toestemming van de minister in dienst trad als adspirant-adjunct-ingenieur op voorwaarde hij zich liet naturaliseren. Een jaar later was hij Nederlander. In 1945 werd hij bedrijfsleider van de Wilhelmina en van 1946 tot 1963 was hij hoofdbedrijfsleider van de Staatsmijnen Wilhelmina, Emma en Hendrik. Het was staand beleid dat wat bevordering aangaat er geen onderscheid werd gemaakt tussen Nederlanders en (genaturaliseerde) buitenlanders als ze eenmaal in dienst waren genomen: 'Bevordering mag toch alleen geschieden op grond van gebleken bekwaamheid, geschiktheid en ijver'.⁸⁰ We stellen vast dat in het hoogste echelon van Staatsmijnen bijna geen buitenlanders zaten, zoals we konden verwachten. De Mijnraad vond dat het Nederlandse karakter van staatsexploitatie beschermd moest worden.

De particuliere mijnbedrijven laten een heel ander beeld zien (zie tabel 1). Ruim een kwart van de directieleden was van buitenlandse afkomst. Zij kwamen van net over de grens, met name de omgeving van Aken, of uit België en Frankrijk. Dat had te maken met de eigendomsverhoudingen. De buitenlandse eigenaarsaandeelhouders hadden het voor het zeggen bij benoemingen van topfunctionarissen. Nadat de familie Honigmann de Oranje-Nassau Mijnen in 1908 had verkocht aan de familie De Wendel, verschenen er Franse directeuren ten tonele. Technisch directeur Jean Gaston Delorthe kwam van een kolenmijn van De Wendel in Noeux-les-Mines (dep. Pas-de-Calais), Dipl.-Ing. Léon Kremer kwam van een kolenmijn van De Wendel in Petite-Rosselle (dep. Moselle) en commercieel

80 RHCL, 17.26/06 A Personeel, inv.nr. 55, Directie Staatsmijnen aan het Hoofdbestuur van de Vereniging van Staatsmijnbeambten in Limburg, d.d. Heerlen 12 april 1919.

directeur André Jeanniot kwam van het hoofdkantoor in Parijs. Het was ook geen toeval dat de eerste directeuren van de Willem-Sophia, Hector Michel en Jean Laureins, uit België kwamen vanwege de Waalse connectie. De Domaniale Mijn, die eerst afhankelijk was van Duits kapitaal, haalde zijn directeuren veelal uit het Wormbekken. Joseph Rütgers kwam uit Aken, Wilhelm Husmann uit Bardenberg. Nadat Van der Vorm de meerderheid van de aandelen in handen had gekregen, waren hun opvolgers allemaal Nederlanders, zij het dat Dr.-Ing. Alfred Husmann in Essen was geboren.

Tabel 1. Directeuren en bedrijfsleiders uit het buitenland

	directeuren	uit de grensregio*	overig buitenland	bedrijfsleiders	uit de grensregio	overig buitenland
Staatsmijnen	17 (100%)	-	-	26 (100%)	1 (4%)	1 (4%)
Particuliere	40 (100%)	7 (17%)	5 (12%)	59 (100%)	8 (13%)	13 (22%)
Gezamenlijke	57 (100%)	7 (12%)	5 (9%)	85 (100%)	8 (9%)	15 (18%)

* provincie Luik, Rijnland-Westfalen

Bron: Sociaal Historisch Centrum voor Limburg, *Wie-was-wie in de mijnindustrie?* Zie ook bijlage 2a-b.

Ook onder de bedrijfsleiders van de particuliere mijnen was het buitenlandse element sterk vertegenwoordigd (35 procent). De Duitsers kwamen veelal uit het nabije Akense kolenrevier (Jos. Fischer, Karl Naphausen, Nicolaas Nievelstein, Friedrich Platz, Heinrich en Leonard Vonhoegen) of uit het Ruhrgebied (Friedrich Beckmann, Otto Dopheide, Friedrich Sievers, Friedrich Zimmermann). Zij waren opgeleid aan de *Technische Hochschule* in Aken of een andere erkende Duitse opleiding. De Willem-Sophia stelde in de jaren 1920 drie bedrijfsleiders met een Belgische achtergrond aan (Raoul Debaille, Gustave Felix en Jules Liebin). De Oranje-Nassau Mijnen haalden ingenieurs uit alle hoeken van Frankrijk: Saint-Etienne (Marcel Luc), Bordeaux (Louis Collignon), Lotharingen (Léon Kremer), Rennes in Bretagne (Camille Etorre) en bedrijfsleider Charles Riva was afkomstig uit Nice aan de Côte-d’Azur. De Nederlandse directeuren van Oranje-Nassau Mijnen, Albert Haex en Wouter Hooreman, hebben nog wel geprobeerd om een Nederlander bedrijfsleider te maken van de mijnzetel Oranje-Nassau III. Voor het beschikbare salaris kon men ook een Delftse ingenieur krijgen, schatten zij in.⁸¹

81 RHCL, 17.05/2, Archief N.V. Maatschappij tot Exploitatie van Limburgsche Steenkolenmijnen, inv.nr. B 9, notulen directievergadering d.d. 9 mei 1913.

Op 13 april 1949 bezochten de Commissarissen van Oranje-Nassau het bedrijf voor het eerst sinds het einde van het overheidsbeheer. Op de voorgrond van linksaf: E. Comte de Mitry, M. de Wendel, J. Klopper, H. de Wendel en L. Kremer. Op de tweede rij de directie: P. Wirtz, A. Haex, F. Bianchi, geheel rechts: gedelegeerd commissaris A. Jeannot.

Waarschijnlijk hadden zij contact met president-commissaris Cluijsenaer, die ook president-curator was van de Technische Hogeschool. Parijs besliste echter anders; het werd de Fransman René Paschal, een 28-jarige ingenieur, geboren in Mouroux (dep. Seine-et-Marne) en afkomstig van de hoogovens van De Wendel in Joeuf (dep. Meurthe-et-Moselle).

Het verloop onder de Franse bedrijfsleiders van de Oranje-Nassau Mijnen was echter aanzienlijk (zie bijlage 2 b). Omdat ze geen Nederlands hoefden te leren – ingenieurs en (hoofd)opzichters van de Oranje-Nassau Mijnen werden geacht Frans te verstaan en te spreken, ongeacht waar ze vandaan kwamen – moeten zij hun verblijf in Heerlen hebben ervaren als een periode van ballingschap. Na tien jaar Oranje-Nassau Mijnen hield ingenieur Camille Etorre het voor gezien en diende zijn ontslag in (1921). Een paar jaar eerder was hij in Athene getrouwd met Héléne Golfinoupolos. In Heerlen kregen zij twee kinderen, maar het stel was er diep ongelukkig. Etorre maakte van zijn hart geen moordkuil. Hij schreef in zijn ontslagbrief: ‘Or la vie avait déjà bien peu d’attraits dans ce pays où tout nous est hostile (il y a ici trop de Boches ou au moins de gens à mentalité Boche), et où le titre de

Français est loin d'être une recommandation...'⁸² De Frans-Duitse vijandelijkheid speelde hem duidelijk parten, wat niet vreemd is zo kort na de Eerste Wereldoorlog. Ook zijn collega ingenieur Riva ging na vijf jaar terug naar zijn vaderland om zijn loopbaan te vervolgen in dienst van een Franse kolenmijn. Ingenieur René Paschal werd in 1919 door De Wendel overgeplaatst naar de mijnzetel Heinrich Robert in Hamm (D.).⁸³

Duitse ingenieurs pasten zich gemakkelijker aan. Niet zelden lieten zij zich naturaliseren. De Mijnraad verlangde dat de ingenieurs in dienst van Staatsmijnen de Nederlandse nationaliteit moesten hebben. Toch lieten ook ingenieurs en opzichters van de particuliere mijnen zich naturaliseren, zij het niet altijd. In ieder geval zijn Nederlander geworden de (latere) bedrijfsleiders Nicolaas Nievelstein (1918), Karl Naphausen (1921), Leonard Vonhoegen (1924) en Friedrich Sievers (1933) en Hein Jerzembki (1939).

Afgezien van persoonlijke motieven, waarnaar we moeten gissen, was daarmee evenwel ook een bedrijfsbelang gemoeid. Tijdens de Eerste Wereldoorlog ondergingen de Nederlandse kolenmijnen een personele aderlating doordat de buitenlanders gemobiliseerd werden voor de verdediging van hun land. Het was gewenst dat het hogere kader niet naar het front hoefde als er weer een oorlog uitbrak in Europa, waarbij men erop rekende dat Nederlandse ingenieurs vrijstelling kregen van mobilisatie in het belang van de nationale kolenvoorziening.

Ook de Lotharingse ingenieurs van Oranje-Nassau Mijnen, Léon Kremer en Lucien Fréling, zijn de onderneming lang trouw gebleven. Zij hadden het voordeel dat zij tweetalig waren, Frans én Duits. De families Kremer en Fréling hebben zich geworteld in Heerlen.⁸⁴ Hoofdingenieur Fréling was de langstzittende bedrijfsleider die de Limburgse kolenmijnen hebben gekend. Dipl.-Ing. Kremer liet zich uiteindelijk tot Nederlander naturaliseren, toen hij in 1934 werd opgenomen in de directie van Oranje-Nassau Mijnen.⁸⁵ In zijn geval noopten de statuten van de ven-

82 'In dit land, waar het leven weinig te bieden heeft, is iedereen ons vijandig gezind (er zitten hier veel moffen, althans mensen met zo'n mentaliteit). De Franse nationaliteit is hier beslist geen aanbeveling'. Vgl. Archief Oranje-Nassau, Amsterdam, Correspondentie De Wendel, Etorre aan de directeur, d.d. 23 maart 1921. Peet en Rutten, *Oranje-Nassau Mijnen*, 87. Ingenieur Etorre zette zijn loopbaan voort in de Ardèche (Frankrijk) als directeur (1936-1944) van de cementfabriek Lafarge et du Teil. Pierre Bonnaud, 'Le séquestre de l'entreprise Lafarge en Ardeche', *Cahier de Mémoire d'Ardèche et Temps Présent*, No. 100 (2008) 5-13.

83 RHCL, 17.05/10, Archief N.V. Maatschappij tot Exploitatie van Limburgsche Steenkolenmijnen, inv.nr. J 35.1, folio 119. Elektrotechnisch ingenieur René Paschal (1886-1962) bereikte uiteindelijk een topfunctie bij het concern van De Wendel; hij werd in 1940 algemeen directeur van de Société de Wendel et Cie.: <http://www.patronsdefrance>.

84 Fréling trouwde met Julienne Hustinx, een dochter van dr. Eduard Hustinx, hoofdchirurg van het St. Josephziekenhuis te Heerlen.

85 *Staatsblad Koninkrijk der Nederlanden* (1934), nr. 335, Wet d.d. 2 juli 1934 inzake naturalisatie Léon Kre-

nootschap tot deze ingreep. Die schreven voor dat de meerderheid van de directie Nederlands staatsburger moest zijn.⁸⁶ Lucien Fréling is Fransman gebleven.

Duitse bedrijfsleiders kwamen na de bevrijding echter in de problemen omdat zij de verkeerde nationaliteit hadden. Alle Duitse werknemers in dienst van de Limburgse kolenmijnen werden op bevel van het Militair Gezag per 17 september 1944 ontslagen of geschorst, ongeacht hun houding tijdens de bezetting.⁸⁷ Daarom moesten de bedrijfsleiders Friedrich Beckmann en Jos. Fischer van Domaniale Mijnen en Otto Dopheide van Willem-Sophia Nederland verlaten. Terug naar de *Heimat* was de enige optie, terwijl het daar nog oorlog was. De bedrijfsleider van de Staatsmijn Emma, Dipl.-Ing. Leonhard Rüländ, hoefde niet weg; hij had de Nederlandse nationaliteit. Begin jaren 1950 waren drie directeuren en bedrijfsleiders van buitenlandse afkomst overgebleven (alle mijnen gezamenlijk), terwijl zij eind jaren 1920 nog met negen waren (zie bijlage 2a-b).

Het lag voor hand dat de Limburgse steenkolenmijnen aanvankelijk niet zonder de inzet konden van ervaren ingenieurs uit de kolenbekkens in de buurlanden. Zo ging het in de opbouwfase ook met technici, hoofdopzichters en (schacht-) houwens. De Staatsmijnen hebben het echter altijd praktisch zonder buitenlandse ingenieurs gedaan. De Mijnsraad hield daar toezicht op. De particuliere mijnen hadden een grotere vrijheid van handelen. Daar bevonden zich in de hoogste echelons veel meer buitenlanders, maar door natuurlijk verloop, verandering van eigenaar en ten gevolge van anti-Duitse maatregelen na de Tweede Wereldoorlog raakte het contingent buitenlandse bedrijfsleiders flink uitgedund. Die ontwikkeling zette zich door. Aan de vooravond van de mijnsluitingen bestond het hele topkader uit personen die in Nederland waren geboren.

Limburgse ingenieurs maken hun entree

Monseigneur Nolens hechtte aan het Nederlandse karakter van Staatsmijnen, maar de Limburgsche Liga en de NKMB ging dat nog niet ver genoeg. Zij hechtten aan het Limburgse karakter niet alleen van de Staatsmijnen, maar ook van de particuliere. De directeuren van Staatsmijnen kwamen echter bijna allemaal van

mer, geb. 2 aug. 1882 te Forbach (Frankrijk), hoofdbedrijfsingenieur wonende te Heerlen.

86 Peet en Rutten, *Oranje-Nassau Mijnen*, 42.

87 *Overzicht der werkzaamheden van het militair gezag gedurende de bijzondere staat van beleg: 14 september 1944 - 4 maart 1946*, samengest. door het Afdelingsbureau Militair Gezag; [met voorw. door H.J. Kruls] (s-Gravenhage 1947) 370-373; C.E.P.M. Raedts, *De opkomst, de ontwikkeling en de neergang van de steenkolenmijnen in Limburg*. Maastrandse Monografieën 18 (Assen 1974) 195; Peet en Rutten, *Oranje-Nassau Mijnen*, 227; Langeweg, *Mijnbouw en arbeidsmarkt*.

buiten Limburg,⁸⁸ en van de bedrijfsleiders bijna twee derde deel (zie tabel 2). Bij de particuliere mijnen kwam ongeveer twee vijfde van de directeuren en een vijfde van de bedrijfsleiders niet uit Limburg ('van boven'). Het Limburgse element was bij de particuliere mijnen sterker vertegenwoordigd: 27 procent van de directieleden en 42 procent van de bedrijfsleiders ten opzichte van 18 procent respectievelijk 31 procent bij Staatsmijnen. Bij de particuliere mijnen was de verdeling minder 'scheef'.

Tabel 2. Directeuren en bedrijfsleiders naar geografische herkomst

	directeuren	uit Limburg	rest van Nederland	bedrijfsleiders	uit Limburg	rest van Nederland
Staatsmijnen	17 (100%)	3 (18%)	14 (82%)	26 (100%)	8 (31%)	16 (61%)
Particuliere	40 (100%)	11 (27%)	17 (42%)	59 (100%)	25 (42%)	13 (22%)
Gezamenlijke	57 (100%)	14 (25%)	31 (54%)	85 (100%)	33 (39%)	29 (34%)

Bron: zie bijlage 2a-b.

Het is beslist niet zo dat de hoogste echelons in de mijnindustrie altijd gesloten bleven voor Limburgse talenten, maar in de opbouwfase had het er wel de schijn van met al die 'Hollanders' en buitenlanders op de hoogste posten. De kolennood die tijdens de Eerste Wereldoorlog ontstond, zorgde echter voor meer dynamiek. Versneld zijn vijf mijnzetels in exploitatie gekomen:⁸⁹ de Staatsmijnen Hendrik en Maurits, de Oranje-Nassau III en IV, en de mijn Julia. In combinatie met het grotere verloop onder de buitenlandse ingenieurs ontstonden vacatures voor jonge ingenieurs. Er zaten bij deze lichting ook jonge Limburgse ingenieurs met capaciteiten en ambitie. Zo nam de Domaniale Mijn in 1920 Max Thijwissen in dienst, een jonge ingenieur uit Venlo.⁹⁰ Staatsmijnen contracteerden de werktuigbouwkundig ingenieur Henry Bauduin, die in 1928 zou overstappen naar Laura & Vereeniging. Hij was een zoon van de directeur van de dienst gemeentewerken van Maastricht. De Staatsmijnen namen in 1921 ir. Antoon Bergstein uit Kerkrade in dienst, zoon van een koopman in manufacturen, koloniale waren en huishoudelijke artikelen. De Oranje-Nassau Mijnen versterkten het ingenieurscorps in het

88 Uitzondering zijn Frederik van Iterson (Roermond), Wim Bogers (Venlo) en Leo Kretzers (Broeksittard).

89 Een mijnzetel is een zelfstandige productie-eenheid waar steenkool wordt gedolven. Een mijnonderneming exploiteert één of meer mijnzetels. 'Kolenmijn' kan slaan op de hele onderneming of op een mijnzetel.

90 Geilenkirchen, *Van Feierschicht tot vrije zaterdag*, 56.

Geschilderd portret van Ir. M.J.A. Bergstein, (hoofd)bedrijfsleider van Staatsmijnen, door George Tielens. Olieverf op doek, ca. 1946. Collectie Continuum Kerkrade.

begin van de jaren 1920 met zes Limburgse ingenieurs. Paul Corten, mijnningénieur, was zoon van een Maastrichtse wijnhandelaar. Cees Raedts, eveneens mijnningénieur, kwam uit Venray. Hij was de oudste zoon van een koopman in schapen. Georges Groutars, zoon van een koopman-handelsagent uit Maastricht, was werktuigkundig ingenieur. Dipl.-Ing. Jules Dorren, chemisch ingenieur, was de zoon van een banketbakker uit Valkenburg a/d Geul. Hij is 1927 gepromoveerd aan de RWTH in Aken.⁹¹ Elektrotechnisch ingenieur Frans L.H. van der Grinten was een telg van de bekende ondernemersfamilie uit Venlo.⁹² Zijn vader, apotheker, was de grondlegger van de boterkleurselfabriek waaruit Océ-Van der Grinten is voortgekomen. Ir. Amedé Tielens, ook een elektrotechnicus, was een zoon van een grote papierfabrikant uit Meerssen. Paul Corten en Cees Raedts klommen spoedig op tot bedrijfsleider. Met de Maastrichtse bakkerszoon ingenieur Henri Dresen erbij, die al veel eerder (1910) in dienst was gekomen, telden de Oranje-Nassau Mijnen

91 Jules Dorren, *Über die Einwirkung von Phosphorpentachlorid auf Camphersäurealkylimide und die Umsetzungsprodukte der dabei entstandenen Trichloride. Dissertation zur Erlangung der Würde eines Doktor-Ingenieurs an der Technischen Hochschule zu Aachen (Borna-Leipzig 1927)*. Hij ontwikkelde in het laboratorium van de Oranje-Nassau het prototype van een nieuwe kolenhaard, die men zowel met huisbrand als met vetkolen kon stoken: 'De revolutionaire ON-haard', *Limburgs Dagblad*, 3 april 1965.

92 G.C.P. Linssen, 'Familie Van der Grinten', in: Visser et al. (red.), *Nederlandse ondernemers*, 285-295.

aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog drie bedrijfsleiders van Limburgse afkomst (zie bijlage 2b). Ook de Willem-Sophia en Laura & Vereeniging hadden toen al minstens één Limburgse bedrijfsleider. De Staatsmijnen hadden al in 1910 een bedrijfsleider van Limburgse afkomst in dienst. Eduard Wintgens stond aan het begin van een prachtige carrière, maar kwam in 1920 plotseling te overlijden ten gevolge van de Spaanse griep. Hij was pas 37 jaar en reeds opgeklommen tot hoofdbedrijfsingenieur. Daarmee kwam vroegtijdig een einde aan de loopbaan van de enige Limburgse bedrijfsleider die de Staatsmijnen vóór de Tweede Wereldoorlog hebben gehad. Maar het was niet alleen toeval waardoor het topkader van Staatsmijnen nog lang een ‘Hollands’ karakter behield. Cruciaal was welk diploma men kon laten zien.

De macht van een Delfts diploma

Met een goed stel hersens, inzicht, ‘kolenervaring’ en een enorme werkkraft konden men het ver schoppen in de opkomende mijnindustrie. Dat ging eventueel ook zonder academische graad. Opzichters afkomstig van een Duitse mijnschool konden doordringen tot directieniveau. Dit kwam vooral voor bij de Domaniale Mijn (Otto von Pelsler Berensberg, Wilhelm Husmann). Zelfs zonder mijnbouwkundige opleiding kon je de top bereiken. Thei Dols, door Staatsmijnen gedetacheerd als directeur van de Domaniale Mijn (1966-1970) had een diploma van de kweekschool.⁹³ Wim Schweitzer, algemeen directeur van Laura & Vereeniging van 1910 tot 1947, had een diploma van het hoger handelsonderwijs. Nog zo’n voorbeeld was Staatsmijnendirecteur Hendrik Wemmers (1949-1962). Wemmers, zoon van een politieofficier, had na het behalen van zijn mulodiploma handelsavondonderwijs gevolgd. In 1916 kwam hij in dienst van Staatsmijnen en daarna doorliep hij alle rangen in de commerciële dienst om in 1949 toe te treden tot de directie. Na een tussentijds ministerschap – hij was minister van Verkeer en Waterstaat in het eerste kabinet-Drees – werd hij in 1953 benoemd tot president-directeur van het bedrijf. Commerciële directeuren, zoals Wemmers, en directeuren voor personele zaken hadden dikwijls niet meer dan een middelbare (handels)opleiding. Jozef Mous van Staatsmijnen was zo’n geval, evenals Hulsman, Van Essen en Fokker⁹⁴ bij de Domaniale, Smeets van de Willem-Sophia. Willem Dutilh, Wouter Hoorman en George Lieshout, commerciële directeuren bij Oranje-Nassau, waren in de

93 Geilenkirchen, *Van mijnmota tot liquidatie*, 46.

94 *Ibidem*.

praktijk gevormd.⁹⁵ Na 1945 zien we steeds vaker dat academisch gevormd juristen en economen dit soort functies gaan bekleden zoals mr. Franciscus Jansen, dr. Antoine Rottier en drs. Wim Bogers bij Staatsmijnen.

Tabel 3. Mijndirecteuren naar opleiding

	directeuren	TH Delft + Aken, Berlijn, Parijs, Luik, Leuven, Mons	Mijnschool, Bergschule, technische opleiding	economie, rechten, overige academici	administratief, handelsonderwijs	overige
Staatsmijnen	17 (100%)	8+1 (53%)	1	4	2	1
Particuliere	40 (100%)	12+9 (52%)	4	2	5	8
Gezamenlijke	57 (100%)	20+10 (53%)	5	6	7	9

Bron: zie bijlage 4a.

Voor de functie van technisch directeur was een ingenieursdiploma een *must*. Op directieniveau waren de academici met een ingenieursdiploma sterk vertegenwoordigd (tabel 3). Vaak hadden zij in Delft gestudeerd, maar bij de particuliere mijnen zien we aanvankelijk veel directeuren met een Duits, Belgisch of Frans ingenieursdiploma, wat te maken had met de voorkeuren van de buitenlandse eigenaren. Toen Staatsmijnen in de opbouwfase verkeerden, was het nog geen punt dat ingenieurs zonder een diploma van Delft werden toegelaten tot het topkader. Henri Wenckebach, de allereerste directeur, kwam van de Koninklijke Militaire Academie. Destijds was dat geen universitaire opleiding. Staatsmijnendirecteur dr.ir. Johann Bunge had een Duits ingenieursdiploma van de prestigieuze Bergakademie in Freiberg.

Op bedrijfsleidersniveau maakten gediplomeerde mijn ingenieurs de dienst uit (zie tabel 4). Incidenteel konden ook opzichters met een diploma van een mijnschool opklimmen tot de positie van bedrijfsleider. Bij de kleinere mijnondernemingen Domaniale en Willem-Sophia was het tamelijk gewoon dat leidinggevende functies werden bezet door mensen uit de praktijk of met een hogere mijnbouwkundige opleiding. Bij Staatsmijnen gebeurde dat bij hoge uitzondering. Voorbeelden daarvan zijn de opzichters Egidius Gerards uit Kerkrade en Jacob Posma (1882-1934) uit het Friese Beets. Na de Bergschule in Aken, dat wil zeggen de mijnschool niet te verwarren met de Technische Hochschule, begon Gerards in 1919

95 Peet en Rutten, *Oranje-Nassau Mijnen*, 47, 208.

als hulpopzichter bij de Staatsmijn Emma om uiteindelijk in 1960 als bedrijfsleider van de Emma met pensioen te gaan. Posma begon in 1905 als mijnwerker op de Staatsmijn Wilhelmina, haalde in 1909 met glans het eindexamen van de opzichterscursus van Staatsmijnen en doorliep alle rangen totdat hij in 1931 werd benoemd tot bedrijfsleider van de Staatsmijn Maurits in Geleen-Lutterade.

Tabel 4. Bedrijfsleiders naar opleiding

	Bedrijfsleiders	TH Delft	Dipl.-Ing.+ Ingénieur	Mijnschool + Bergschule	Onbekend
Staatsmijnen	26 (100%)	19 (73%)	4+1 (19%)	0+2 (8%)	-
Particuliere	59 (100%)	24 (41%)	11+8 (32%)	4+7 (19%)	5
Gezamenlijke	85 (100%)	43 (51%)	15+9 (28%)	4+9 (15%)	5

Bron: zie bijlage 4b.

De Staatsmijnen waren bij uitstek het domein van Nederlandse ingenieurs met een diploma van de Technische Hoogeschool. De lobby van Delft was heel effectief. Buitenlanders werden geweerd, maar ook Nederlanders met een buitenlands ingenieursdiploma. Nu wordt ook duidelijk waarom Limburgse ingenieurs moeilijk konden doordringen tot het topkader van het Staatsmijnbedrijf. Een feit is dat de provincie Limburg lang een achterstand heeft gehad wat betreft de deelname aan academisch onderwijs. Toch waren er wel degelijk Limburgse mijningenieurs beschikbaar; zij hadden echter niet altijd in Delft gestudeerd. Dit had te maken met de traditionele oriëntatie van Limburg op centra van hoger onderwijs in de buurlanden.⁹⁶ Aken, Luik en Leuven waren voor Limburgse HBS-ers met ingenieursaspiraties gemakkelijker bereikbaar dan Delft. Het scheelde ook in de kosten. Ingenieur Jacques Gadiot uit Maastricht, eerst bedrijfsleider van de Willem-Sophia en later de Julia, had gestudeerd in Leuven; de Maastrichtenaren Paul Corten en Henri Dresen, bedrijfsleiders van de Oranje-Nassau, kwamen van de *École des Mines* in Luik; de bedrijfsleiders Konrad Posma uit Schaesberg (Domaniale), Philippe Dirkse uit Meerssen (Oranje-Nassau), Zef Muller uit Heerlen (Oranje-Nassau) en de Kerkradenaren Hubert Nacken (Laura) en Lou Wiertz (Willem-Sophia) kwamen van de *Technische Hochschule* in Aken. Mijningenieurs uit Limburg met een buitenlands diploma kwamen meestal terecht bij de particuliere mijnen.

96 Pieter Caljé, 'Onderwijs in het tijdperk van de natiestaat', in: Louis Berkvens e.a. (red), *Limburg, een geschiedenis* (Maastricht 2015) dl. 3: *Vanaf 1800*, 323-354, aldaar 339, 346-347; Ernst Homburg, 'Wetenschapsbeoefening, 1750-1950', in: *ibidem*, 355-394, aldaar 390.

Wie wenste op te klimmen tot de hoogste functies bij Staatsmijnen, moest een diploma hebben van de Technische Hoogeschool Delft, maar Delft leverde nou eenmaal meer mijningenieurs af die van boven de grote rivieren kwamen. Vanaf de Eerste Wereldoorlog meldden meer Limburgse studenten zich aan bij de Technische Hoogeschool voor een studie mijnbouwkunde, werktuigbouwkunde of elektrotechniek. Het waren zonen van ondernemers uit Maastricht (Georges Groutars), Meerssen (Amedé Tielens), Venlo (Frans L.H. van der Grinten junior), Kerkrade (Antoon Bergstein) en Venray (Cees Raedts). Het zijn er nog niet veel en de Staatsmijnen konden ze niet allemaal voor zichzelf claimen. Bergstein kwam terecht bij Staatsmijnen, Raedts bij de Oranje-Nassau. Hij was de eerste Delftse mijningenieur die door de Oranje-Nassau Mijnen werd aangenomen. Aan die benoeming (1921) ging overigens enige subtiele pressie vooraf. Tijdens onderhandelingen in Den Haag over de kolentransporttarieven van de Nederlandse Spoorwegen bespeurde prof. Jacob Kraus, de commissaris die de Oranje-Nassau Mijnen vertegenwoordigde, dat het de minister van Landbouw, Nijverheid en Handel niet beviel dat nog geen enkele ingenieur uit Delft zijn opwachting had kunnen maken bij de N.V. Maatschappij tot Exploitatie van Limburgsche Kolenmijnen.⁹⁷ Blijkbaar had de minister zich voor het Delftse karretje laten spannen. De observatie dat Franse ingenieurs werden voorgetrokken door de Oranje-Nassau was niet onjuist. De maatschappij wilde de minister echter wel tegemoet komen. Haagse goodwill was De Wendel wel wat waard. Bovendien bleken die Fransen niet erg honkvast. In het kielzog van Cees Raedts volgden spoedig nog meer ingenieurs uit Delft die in de jaren 1920 bij de Oranje-Nassau Mijnen hun loopbaan zijn begonnen.

In afwachting van andere tijden

Aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog hadden de Limburgse regionalisten nog geen reden om tevreden te zijn met de situatie. Het topkader van de gezamenlijke kolenmijnen, in 1939 27 man sterk, telde pas zeven Limburgers (bijlage 2a-b). Het aandeel van de 'andersdenkenden' viel mee (anno 1939: 9 op 27). Trouwens over het hele tijdvak gerekend telden zowel Staatsmijnen als de particuliere mijnen meer katholieke directeuren en bedrijfsleiders (33 respectievelijk 62) dan men gezien het beperkte Limburgse aandeel zou verwachten: 14 respectievelijk 33 (zie tabel 5). De verklaring is eenvoudig: onder al die nieuwkomers uit het buitenland of uit eigen land bevonden zich ook rooms-katholieken. Bijvoorbeeld

97 Peet en Rutten, *Oranje-Nassau Mijnen*, 140.

de bedrijfsleiders Johannes van der Drift (Staatsmijnen), Felix Bianchi (Oranje-Nassau Mijnen), Carel de Groot (Willem-Sophie) en Gerard Edixhoven (Laura & Vereeniging) kwamen uit Zuid-Holland, maar zij waren allemaal rooms-katholiek (bijlage 5b). Het verschijnsel van de ‘andersdenkende’ leidinggevenden concentreerde zich bij Staatsmijnen. De regionalisten konden er maar niet aan wennen. Hun geduld werd behoorlijk op de proef gesteld, want er was weinig verloop in het topkader, zoals blijkt uit de volgende paragraaf.

Tabel 5. Directeuren en bedrijfsleiders naar levensbeschouwing

	directeuren	r.k.	‘andersdenkend’	bedrijfsleiders	r.k.	‘andersdenkend’
Staatsmijnen	17* (100%)	6 (35%)	10 (59%)	26 (100%)	13 (50%)	13 (50%)
Particuliere	40 (100%)	27 (67%)	13 (33%)	59 (100%)	49 (83%)	10 (17%)
Gezamenlijke	57 (100%)	33 (58%)	23 (40%)	85 (100%)	62 (73%)	23 (27%)

* 1 met levensbeschouwing onbekend

Bron: zie bijlage 5a-b.

Met de gevreesde Freizügigkeit van de managers, ook zo’n heikel punt, viel het allemaal erg mee. De hoogste echelons zijn ervan gevrijwaard gebleven. Het verloop onder de hoogste leidinggevende functionarissen was gering, wat eigenlijk wel logisch is. Hoger kon je niet stijgen, maar in het buitenland had men misschien nog meer kunnen verdienen. De echelons daaronder hebben we niet systematisch onderzocht, maar de jonge ingenieurs waren zeker niet altijd blijvertjes. Zij gebruikten de mijn als springplank naar een volgende stap in hun carrière. Zo verliet ingenieur Thijwissen twee jaar na zijn aanstelling de Domaniale om directeur te worden van een kunstmest- en graanhandel in Helmond.⁹⁸ Ir. Grouars van de Oranje-Nassau vervolgde zijn loopbaan vanaf 1930 bij de Zuid-Limburgse Waterleiding Maatschappij. Zijn collega Tielens, elektrotechnicus, ging in 1932 aan de slag bij het gemeentelijk elektriciteitsbedrijf te Hoensbroek en werd daarna adjunct-directeur bij de Provinciale Geldersche Electriciteits Maatschappij.

De bedrijfsleiders en mijn directeuren waren in ieder geval geen eendagsvliegen. Om te beginnen hadden ze vaak al een lange staat van dienst in het bedrijf achter de rug voordat ze in het topkader doordrongen. Externe werving van topfunctionarissen kwam bijna niet voor. Ir. Dirk J. Klink, directeur-generaal van

98 Geilenkirchen, *De Domaniale Mijn in beeld. Van Feierschicht tot vrije zaterdag*, 46.

Mr. Albert Clément Haex, directeur van Oranje-Nassau Mijnen van 1901 tot 1949. Fotocollectie SHCL.

Oranje-Nassau Mijnen, was een uitzondering op de regel. Hij werd in 1928 binnengehaald om het bedrijf te reorganiseren en te moderniseren met het oogmerk om de onderneming rijp te maken voor verkoop. Zes jaar later, de klus was intussen geklaard, viel hij uit de gratie bij De Wendel. De eigenaren wilden weer terug naar het stelsel met een meerhoofdige directie.⁹⁹ Eenmaal benoemd bleef men op zijn post zitten tot de datum van pensionering, tenzij iemand eerder gezondheidsproblemen kreeg of kwam te overlijden (Henri Sarolea, Aloijsius Hulsman, Jean Delorthe). Bijlage 1 (directeuren) en bijlage 2 (bedrijfsleiders) laten zien hoe lang men de functie bekleedde. Het was heel gewoon dat een directeur het 10 à 20 jaar volhield. De langstzittende was Mr. Albert Haex, die bijna 50 jaar lid was van de directie van de Oranje-Nassau Mijnen. Enkele directeuren kregen of namen

99 Peet en Rutten, *Oranje-Nassau Mijnen*, 187-188.

vroegtijdig ontslag wegens een geschil met de eigenaren (Willem C. Dutilh, Alfred J. Husmann), incompetentie (Alfred Neunerdt), valutafraude (Joseph Rütgers) of belangenverstrengeling (Dirk Klink). Eén directeur (Felix Bianchi) kreeg ontslag wegens deviezensmokkel, maar hij kon terugkeren naar zijn vorige functie van (hoofd-)bedrijfsleider.¹⁰⁰

Ook de bedrijfsleiders hielden het in het algemeen lang vol: 10 jaar tot 20 jaar was normaal. In principe was het een eindfunctie, tenzij men doorstroomde naar de directie. Drie ingenieurs van de Oranje-Nassau Mijnen zijn via het bedrijfsleiderschap doorgedrongen tot de hoofddirectie: Léon Kremer, Felix Bianchi en Cees Raedts. Zo ging het ook bij Staatsmijnen met de ingenieurs Christiaan Groothoff, Daan Ross van Lennep en Adriaan Hellemans, en bij de particuliere mijnen met Jacques Gadiot en Gerardus Edixhoven van Laura & Vereeniging, Geeuwke Bakker, Carel de Groot en Paul Wintgens van Willem-Sophia. Dit is één van de redenen waarom het verloop bij de bedrijfsleiders iets hoger is dan bij de directeuren, naast de omstandigheid dat de buitenlandse ingenieurs minder honkvast waren, zoals wij al hebben gezien.

De laatste lichte directeuren en bedrijfsleiders hadden uiteraard een betrekkelijk korte diensttijd (Geeuwke Bakker, Cor Trommelen, Theo Dols). Zij hadden de taak om als laatste het licht uit te doen. Staatsmijnen is een ander verhaal. De onderneming had zich intussen getransformeerd tot een conglomeraat van chemische bedrijven, dat bekend werd onder de naam DSM. De directeuren Wim Bogers, Leo Kretzers en Johan Schepers hebben na de sluiting van de kolonmijnen hun loopbaan voortgezet als hoogste leidinggevenden van het chemieconcern. Laatstgenoemde was pas het tweede voorbeeld van een topfunctionaris die via externe werving is aangetrokken. Schepers kwam van de Nederlandse Aardolie Maatschappij (NAM) en had eerder deel uitgemaakt van de directie van Shell.

Over het algemeen was het topkader loyaal aan het bedrijf. Het kwam zelden voor dat een zittende directeur of bedrijfsleider overstapte naar de concurrent. Het enige voorbeeld was ingenieur Jacques Gadiot, bedrijfsleider van de Willem-Sophia die in 1910 zijn carrière voortzette bij Laura en Vereeniging. Sommige ingenieurs hadden eerst praktijkervaring opgedaan bij Staatsmijnen om een paar jaar later te verhuizen naar één van de particuliere mijnen, maar zulke transfers waren geen schering en inslag (bijlage 3). Transfers in omgekeerde richting – van particuliere mijn naar Staatsmijnen – zijn zeer uitzonderlijk. Ir. Stephanus van Dorsser had ervaring opgedaan bij de Oranje-Nassau Mijnen en Egidius Gerards bij de Domaniale.

100 *Ibidem*, 47-48, 262.

Doorbraak

Consequentie van de beperkte doorstroming aan de top, was dat de *runner-ups*, de ingenieurs die in de jaren 1920 en 1930 in dienst werden aangenomen, lang op hun beurt hebben moeten wachten. Na de bevrijding kwam echter opeens een einde aan het bedrijfsleiderschap van acht ingenieurs. Drie met de Duitse nationaliteit moesten na 17 september 1944 Nederland meteen verlaten. De overige – Nederlanders – werden het doelwit van de zuiveringen die na de Tweede Wereldoorlog in het mijnbedrijf plaatsvonden. Niet dat deze bedrijfsleiders ‘fout’ waren geweest in de oorlog. Eén bedrijfsleider van de Oranje-Nassau Mijn, die beschuldigd werd van onvaderlandslievend gedrag, moest zich verantwoorden voor de *Zuiveringsraad voor de kolenmijnbouw in Limburg*, maar de man werd gerehabiliteerd.¹⁰¹ De ontevreden mijnarbeiders rekenden directie en bedrijfsleiders echter vooral het gevoerde sociale beleid aan of beter gezegd het gebrek daaraan. De onvrede over de wijze waarop de kompels waren behandeld tijdens de crisis van de jaren 1930 en hoe het jaag-en-drijfsysteem onder de bezetting werd voortgezet, kwam tot een ontlading.¹⁰² Vooral op de meest moderne mijn, de Maurits in Geleen, was het na de bevrijding onrustig. De eenheidsbond van mijnwerkers, waarin communisten actief waren, kregen veel toeloop die ten koste ging van de aanhang van de oude NKMB. Na de oorlog werd er afgerekend. De vakbonden namen de onsociale opzichters en ingenieurs op de korrel. De Staatsmijnen probeerden de onvrede te kanaliseren door de zittende bedrijfsleiders te vervangen die vuile handen hadden gemaakt tijdens de crisis en de bezetting. Zo hoefden de bedrijfsleiders van de Wilhelmina (Gijsbert van Wijk), de Emma (Johannes van der Drift) en de Maurits (Jacob Bakker Gzn.) na de bevrijding niet terug te komen.¹⁰³ In hun plaats kwamen de ingenieurs Leonhard Rüländ, Arthur Dresen,¹⁰⁴ en de eerder genoemde Antoon Bergstein uit Kerkrade. Alle drie hadden zij al een tijdje in de wachtkamer gezeten. Drie ingenieurs van boven de grote rivieren met een diploma van Delft werden ingewisseld voor drie ingenieurs, waarvan twee Limburgers en twee met een buitenlands diploma. Ze waren allemaal katholiek.

101 Ibidem, 231.

102 Erik Nijhof, ‘De hoogtijdagen van het overleg (1940-1965)’, in: Knotter (red.), *Mijnwerkers in Limburg*, 330-385, aldaar 393-348.

103 Ir. J.W.C. op den Kamp, bedrijfsleider van de Hendrik, heeft de zuiveringswoede ongeschonden doorstaan. Hoe onderscheidde hij zich van zijn collega-bedrijfsleiders?

104 Er zijn vijf jongens geweest uit het gezin van de Maastrichtse bakker Dresen die in Luik hun ingenieursdiploma hebben gehaald: Henri (bedrijfsleider ON II), Albert, Pierre (hoofdingenieur L&V), Arthur (bedrijfsleider Stm. Ea en Hk) en Ernest (Stm, chef opleidingen).

De zuivering van het topkader is wel eens voorgesteld als een afrekening met ‘andersdenkende’, met name protestantse opzichters en ingenieurs.¹⁰⁵ De operatie zal fanatieke regionalisten wellicht genoeg hebben gedaan. Maar het blijkt allemaal genuanceerder te liggen. De reeds genoemde ingenieur Van der Drift, die in 1945 het veld moest ruimen, was van rooms-katholieken huize, zij het afkomstig uit Vlaardingen. De zuiveringswoede beperkte zich niet tot Staatsmijnen. Ook op de particuliere mijnen greep die om zich heen, maar hier moesten katholieke bedrijfsleiders die naar het oordeel van de zuiveringscommissies tijdens de crisis en de bezetting vuile handen hadden gemaakt het ontgelden. Zo moest ingenieur Henri Dresen in 1945 terugtreden als bedrijfsleider van de Oranje-Nassau II.¹⁰⁶ In zijn plaats kwam nota bene een Hollandse protestant, ingenieur Theo Seldenrath,¹⁰⁷ die tijdens de bezetting actief was geweest in het verzet in de Oostelijke Mijnstreek.¹⁰⁸ De katholieke ingenieur Carel de Groot, geen bedrijfsleider maar directeur van de Willem-Sophia, kreeg huisarrest.¹⁰⁹ Het is te simpel om de sociale onrust in de Mijnstreek te reduceren tot de tegenstelling katholiek-protestant. Steen des aanstoots was veeleer de bijna onaantastbare machtspositie die leidinggevende beambten hadden weten op te bouwen sedert de opkomst van de mijnindustrie, zoals Ernst Homburg schrijft in zijn boek over de geschiedenis van DSM Agro, de kunstmestfabrieken van Staatsmijnen.¹¹⁰ De sociale onrust bij de kunstmestfabrieken en bij de koolwinningsbedrijven hadden een en dezelfde voedingsbodem. Er hebben na de bevrijding heel wat personele mutaties plaatsgevonden in het topkader van de Limburgse kolenmijnen. De uitkomst van al deze veranderingen was dat de ‘andersdenkenden’, die bij de particuliere mijnen trouwens nooit de boventoon hebben gevoerd, ook bij Staatsmijnen vanaf de tweede helft van de jaren 1940 naar de achtergrond zijn verdwenen.

105 Wim van der Linde, *Eindelijke religieuze tolerantie na 500 jaar religieuze strijd in Geleen en Zuid-Limburg. Een andersdenkend beschreven geschiedenis van de ontwikkeling van het protestantisme in de westelijke mijnstreek en Zuid-Limburg. De voltooid verleden tijd* (Urmond 2001).

106 Waarom zijn collega Paul Corten, sedert 1929 bedrijfsleider van de Oranje-Nassau I, per 1 maart 1945 een andere functie kreeg, heb ik nog niet kunnen achterhalen. Opvolger werd Cees Raedts.

107 Theo Regnerus Seldenrath (Utrecht 1897-Driebergen 1985) studeerde in 1922 af aan de Technische Hoogeschool te Delft als mijnbouwkundig ingenieur. In dienst van de Oranje-Nassau II (1931-1949), bedrijfsleider Oranje-Nassau II sinds 1945. Hoogleraar mijnbouwkunde aan de Technische Hoogeschool Delft sinds 1949.

108 Fred Cammaert, *Het verborgen front. Een geschiedenis van de georganiseerde illegaliteit in de provincie Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog*. Maaslandse Monografieën 55-56 (Leeuwarden-Maastricht 1994) dl. II, 1122, 1124.

109 De Willem-Sophia was achterstallig met uitbetalen van loon aan personeel dat na de bevrijding was weggebleven.

110 Homburg, *Groeien door kunstmest*, 133.

Ook de heroriëntatie van Limburg op het Nederlandse universitaire onderwijs is van grote invloed geweest op het benoemingenbeleid. Beambten die hoopten dat hun zoons een betrekking als ingenieur bij Staatsmijnen konden krijgen, realiseerden zich dat zij er verstandig aan deden de jongens in Delft te laten studeren. Alleen bij het ontbreken van middelen liet men ze in Aken of Luik studeren.¹¹¹ De tendens om zich aan het nationale kader aan te passen verklaart waarom de opmars van de Limburgers in leidinggevende functies bij de mijnen niet ten koste is gegaan van de invloed van Delft. Na de Tweede Wereldoorlog waren de functionarissen met een diploma van Delft sterker vertegenwoordigd dan ooit (zie bijlage 4a-b), zowel op directie- als bedrijfsleidersniveau.

Conclusie

Met de opkomst van de twintigste-eeuwse grootbedrijven ontstond er een aparte arbeidsmarkt voor managers, die sterk onder invloed stond van machtsverhoudingen, strategieën van in- en uitsluiting en andere institutionele factoren. De Limburgse casus van de mijnindustrie is daarvan een treffend voorbeeld. De arbeidsmarkt voor managers in deze sector werd zoveel mogelijk afgeschermd: ingenieurs met een buitenlands diploma werden in principe geweerd. De krachtige lobby van de Technische Hoogeschool Delft was daar debet aan. Staatsmijnen mocht in principe alleen ingenieurs aannemen die afgestudeerd waren in Delft. Deze regel, waarvan zelden werd afgeweken, pakte ongunstig uit voor jonge Limburgse (mijn) ingenieurs die in het nabije buitenland hun diploma hadden gehaald. De vruchten van de grenslijging van de provincie waren zuur. Zij konden alleen terecht bij de particuliere mijnen. De macht van Delft werd betwist door regionalistisch georiënteerde partijen als de katholieke mijnwerkersbond, die met een beroep op het behoud van het Limburgse eigen de hoogste functies in het mijnbedrijf wilde reserveren voor streekgenoten, in ieder geval geloofsgenoten. De lobby van de regionalisten was niet bepaald effectief, maar de benoeming van de katholiek Jozef Mous tot adjunct-directeur in 1937 kan uitgelegd worden als een succesje. Het was geen strategisch beleid van de onderneming, maar zolang het bedrijfsbelang er niet door werd geschaad, waren Staatsmijnen genegen aan regionale wensen tegemoet te komen.

Diversiteit van het topkader is tegenwoordig een heel normale eis die men aan grote ondernemingen mag stellen. Staatsmijnen werd al in de jaren 1920 met

111 RHCL, 17.26/06 A Personeel, inv.nr. 17, Directie Staatsmijnen aan de Mijnraad, Heerlen 29 september 1937.

dit maatschappelijk belang geconfronteerd. Het managen van diversiteit was een proces dat met vallen en opstaan werd geleerd. Staatsmijnen moest wel veranderen toen na de bevrijding een enorme sociale onvrede ontstond die door mijnwerkers op het management werd geprojecteerd, in het bijzonder op de protestantse Hollandse ingenieurs, waardoor het au fond sociale conflict onaangename etnisch-religieuze trekken kreeg. Het tekort aan diversiteit van het topkader was de achilleshiel van Staatsmijnen. De gezamenlijke mijnen probeerden de onrust te kanaliseren door de zittende bedrijfsleiders op te offeren. Er ontstonden ook vacatures doordat bedrijfsleiders met de Duitse nationaliteit na september 1944 het land werden uitgezet. Een nieuwe generatie mijningenieurs mocht aantreden, die soms jarenlang hadden zitten wachten op bevordering naar het niveau van bedrijfsleider. Daar zaten competente Limburgers bij.

Anno 1946 waren in het topkader van de gezamenlijke mijnen niet veel ‘andersdenkenden’ meer aanwezig: op directieniveau vier en op bedrijfsleidersniveau twee (bijlage 5a-b). Vooral bij Staatsmijnen is het verschil met de situatie vóór de Tweede Wereldoorlog opmerkelijk. In de volgende decennia komt er geen verandering meer in deze verhouding: ongeveer een kwart van het topkader was ‘andersdenkend’. De veranderingen die in september 1944 plaatsvonden, mondden uit in een regionalisering van het profiel van het topkader van de Limburgse kolenmijnen, althans de bedrijfsleiders. Het begon met 2 Limburgse bedrijfsleiders op een totaal van 12 (17 procent) omstreeks 1920, via 5 op een totaal van 16 (31 procent) in de jaren 1930 ging het naar 11 op een totaal van 17 (65 procent) in 1950. In 1965 toen de sluiting van de Limburgse mijnen werd aangekondigd, waren er nog maar 3 niet-Limburgse bedrijfsleiders. De rest (79 procent) was van Limburgse afkomst. Op directieniveau is het effect van de regionalisering minder sterk, maar toch aantoonbaar.

Van lieverlede heeft het topkader van de kolenmijnen een Limburgs stempel gekregen, mede onder maatschappelijk-politieke druk van de katholieke vakbond, maar het heeft ook te maken met de voortschrijdende oriëntatie van Limburgse studenten op het Nederlandse academisch onderwijs, want aan de regel dat een ingenieur van Staatsmijnen een diploma van Delft moest hebben, werd niet getornd. De topkaders van de Staatsmijnen en de particuliere mijnen gingen qua profiel ook steeds meer op elkaar lijken. De regionalisatie van de arbeidsmarkt voor managers van de kolenmijnen was sinds 1945 een feit, een toestand die op de markt voor het arbeiderspersoneel ruim tien jaar eerder zijn beslag had gekregen.

Bijlage 1a: Directeuren Nederlandse kolonmijnen

	Staatmijnen	Domanië Mjn	Oranje-Nassau Mijnen	Willems-Sophia	Laura & Ver.
1893					
1894					
1895			Dipl.-Ing. Fr. Honigmann 1893-98	C. Honigmann 1893-1900	
1896				H. Sarolea 1893-1900	
1897					
1898					
1899		A.W.O.M. von Pelsler Berensberg 1887-1906			
1900					
1901					
1902					
1903	Ir. H.J.E. Wenckebach 1902-07				
1904			Dipl.-Ing. Ed. Honigmann 1896-1904		
1905			W.C.Dutilh 1900-04		
1906			A. Neunerdt 1904-05		
1907			Dipl.-Ing. Ed. Honigmann 1905-08		
1908					
1909					
1910				H.L.A. Michel 1902-20	
1911					Dipl.-Ing. R. Piene 1900-25
1912					
1913		J.W. Rutgers 1906-20			
1914					
1915					
1916					
1917					
1918					
1919		Th.H.F.W. Husmann 1906-32	Ir. J. Dalarthe 1906-29		
1920					
1921					
1922					
1923					
1924	Mr. dr. W.F.J. Frowein 1906-41				
1925					
1926					
1927			A.J.M. Hulsmann 1921-33	Ir. J.A. Lauwenina 1918-35	Ir. J.H.L.A. Gadiot 1920-33
1928					W.J.B. Schmetzer 1910-47
1929					
1930					
1931			Ir. D.J. Klink 1928-34		
1932					
1933					
1934					
1935					
1936				A. Jeannot 1934-39	
1937					
1938					
1939					
1940					
1941					
1942			Ir. J.F. Fock 1932-49		
1943		J.Mous 1937-48	Dipl.-Ing. L.Kramer 1934-1949	Ir. C.F.A. de Groot 1929-54	
1944			J.v. Essen 1934-55	G.C. Lieshout 1939-47	
1945					
1946					
1947					
1948					
1949					
1950					
1951					
1952					
1953					
1954					
1955					
1956					
1957					
1958					
1959					
1960					
1961					
1962					
1963					
1964					
1965					
1966					
1967					
1968					
1969					
1970					
1971					
1972					
1973					
1974					

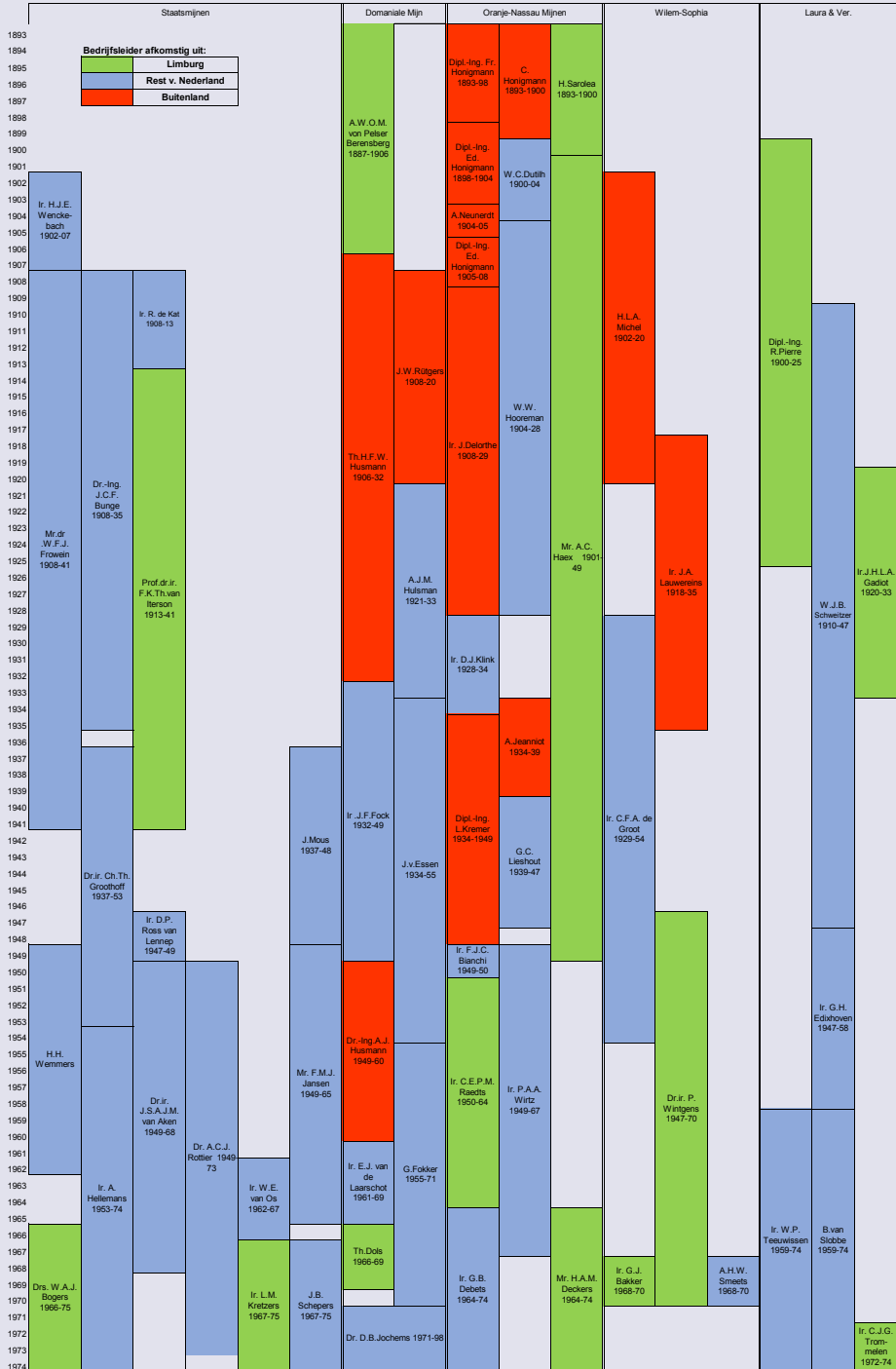
Bijlage 1b: Bedrijfsleiders Nederlandse kolonmijnen

Jaar	Staatsmijnen				Particuliere mijnen									
	Wilhelmina ondergronds en bovengronds	Emma Hendrik Maurits	Domestiek Mijn ondergronds	inspecteur ondergronds	ON I ondergronds	ON II ondergronds + bovengr.	ON III ondergronds	ON IV ondergronds	ON I, II, IV ondergronds	Willems-Sophia ondergronds	Lauris ondergronds	Lauris bovengronds	Julia bovengronds	
1898														
1899														
1900														
1901														
1902														
1903														
1904														
1905	Ir. W.A. Kool 1906-08									Ir. J.L.H.A. Gadot 1902-10				
1906														
1907		Ir. S.v. Dorsser 1908												
1908	Ir. S.v. Dorsser 1908-10													
1909														
1910		Ir. C.A. Goudoever de Jongh 1908-15												
1911	Dipl.-Ing. J.M.F.E. Wiltjens 1911-15													
1912														
1913														
1914														
1915														
1916														
1917														
1918	Ir. R.G. Veenenbos 1915-24													
1919														
1920														
1921														
1922														
1923														
1924														
1925														
1926														
1927														
1928														
1929	Ir. J. Bakker Gzn. 1924-35													
1930														
1931														
1932														
1933														
1934														
1935														
1936														
1937														
1938														
1939	Ir. G.J. van Wijk 1935-44													
1940														
1941														
1942														
1943														
1944														
1945														
1946														
1947														
1948														
1949														
1950														
1951														
1952														
1953														
1954														
1955														
1956														
1957														
1958														
1959														
1960														
1961														
1962														
1963														
1964														
1965														
1966														
1967														
1968														
1969														
1970														
1971														
1972														
1973														
1974														
1975														

Bronvermelding: Sociaal Historisch Centrum voor Limburg Databestand 'Wie-was-wie in de mijnindustrie'.

Samenstellers: Theo Dibbets en Willibrord Rutten

Bijlage 2a: Herkomst directeuren Nederlandse kolonmijnen

Bijlage 2b: Herkomst bedrijfsleiders Nederlandse kolenmijnen

Jaar	Staatsmijnen				Domaanste Mijn onder- gronds	Particuliere mijnen	Wiem-Sophia onder- gronds	Laura onder- gronds	Julia onder- gronds
	Wilhelmina ondergronds en bovengronds	Emma ondergronds en bovengronds	Hendrik ondergronds en bovengronds	Maurits ondergronds en bovengronds					
1898	Bedrijfsleider afkomstig uit:								
1899	Limburg								
1900	Rest v. Nederland								
1901	Buitenland								
1903									
1904	Ir. W.A. Knol 1906-08								
1905									
1906									
1907		Ir. S. v. Dorsser 1908-10							
1908									
1909									
1910									
1911									
1912									
1913									
1914									
1915									
1916									
1917									
1918									
1919									
1920									
1921									
1922									
1923									
1924									
1925									
1926									
1927									
1928									
1929									
1930									
1931									
1932									
1933									
1934									
1935									
1936									
1937									
1938									
1939									
1940									
1941									
1942									
1943									
1944									
1945									
1946									
1947									
1948									
1949									
1950									
1951									
1952									
1953									
1954									
1955									
1956									
1957									
1958									
1959									
1960									
1961									
1962									
1963									
1964									
1965									
1966									
1967									
1968									
1969									
1970									
1971									
1972									
1973									
1974									
1975									

Bronvermelding: Sociaal Historisch Centrum voor Limburg Databestand 'Wie-was-wie in de mijnindustrie'.

Samenstellers: Theo Dibbets en Willibrord Rutten

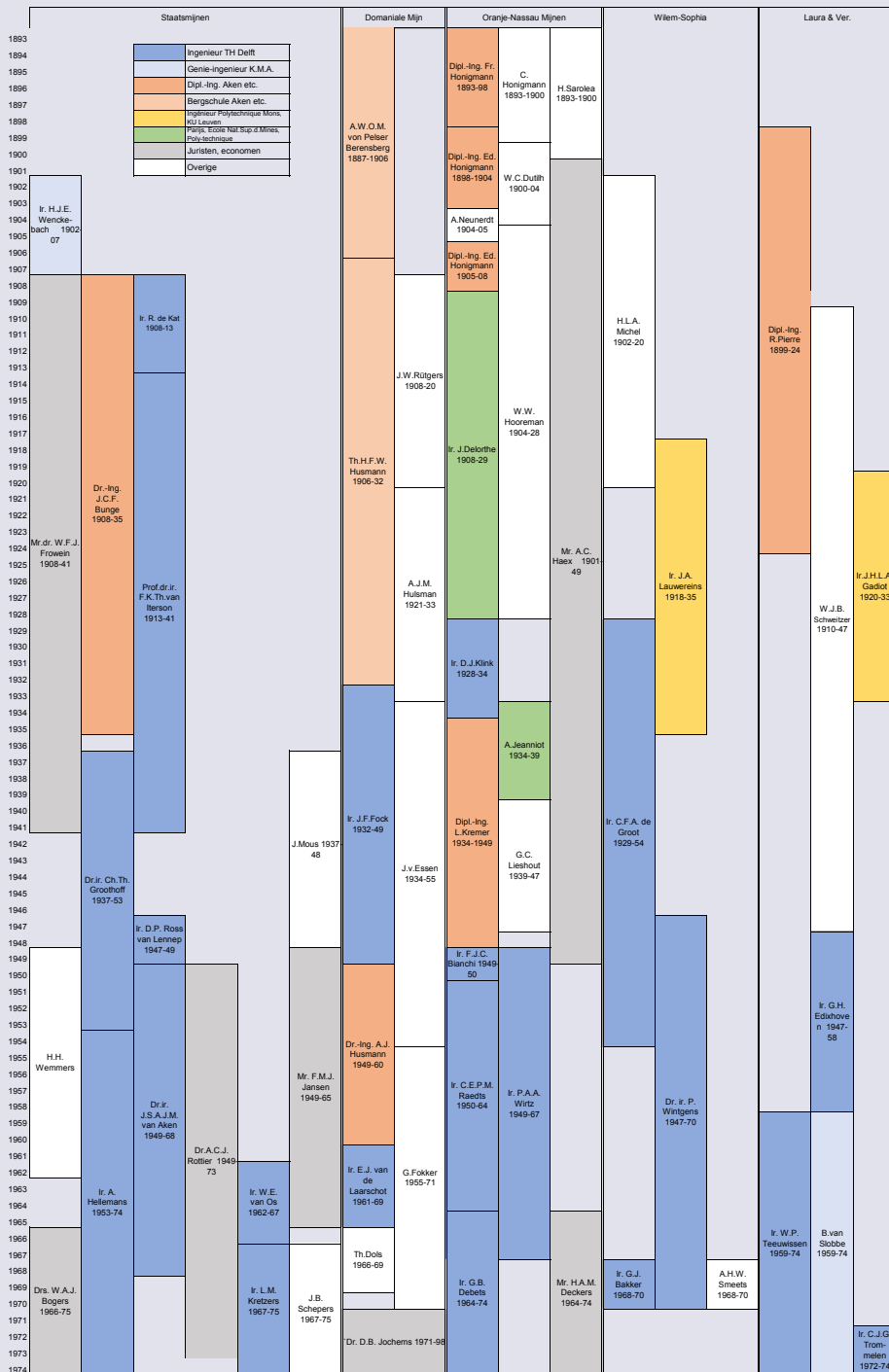
Bijlage 3: Transfers bedrijfsleiders Nederlandse kolonmijnen

Jaar	Staatmijnen				Particuliere mijnen									
	Wilhelmina ondergronds en bovengronds	Emma bovengronds	Henrik bovengronds	Maurits bovengronds	Domanië Mign bovengronds Inspecteur ondergronds	ON I ondergronds	ON II ondergronds +bovengr.	ON III ondergronds	ON IV bovengronds	ON I, III, IV bovengronds	Willelmina bovengronds	Laura bovengronds	Julia bovengronds	
1898														
1899														
1900														
1901														
1902														
1903														
1904														
1905	Ir. W.A. Kool 1906-08													
1906														
1907														
1908														
1909														
1910														
1911														
1912														
1913														
1914														
1915														
1916														
1917														
1918														
1919														
1920														
1921														
1922														
1923														
1924														
1925														
1926														
1927														
1928														
1929														
1930														
1931														
1932														
1933														
1934														
1935														
1936														
1937														
1938														
1939														
1940														
1941														
1942														
1943														
1944														
1945														
1946														
1947														
1948														
1949														
1950														
1951														
1952														
1953														
1954														
1955														
1956														
1957														
1958														
1959														
1960														
1961														
1962														
1963														
1964														
1965														
1966														
1967														
1968														
1969														
1970														
1971														
1972														
1973														
1974														
1975														

Bronvermelding: Sociaal Historisch Centrum voor Limburg. Databestand 'Wie-was-wie in de mijnindustrie'.

Samenstellers: Theo Dibbets en Willibrord Rutten

Bijlage 4a: Opleiding directeuren Nederlandse kolonmijnen

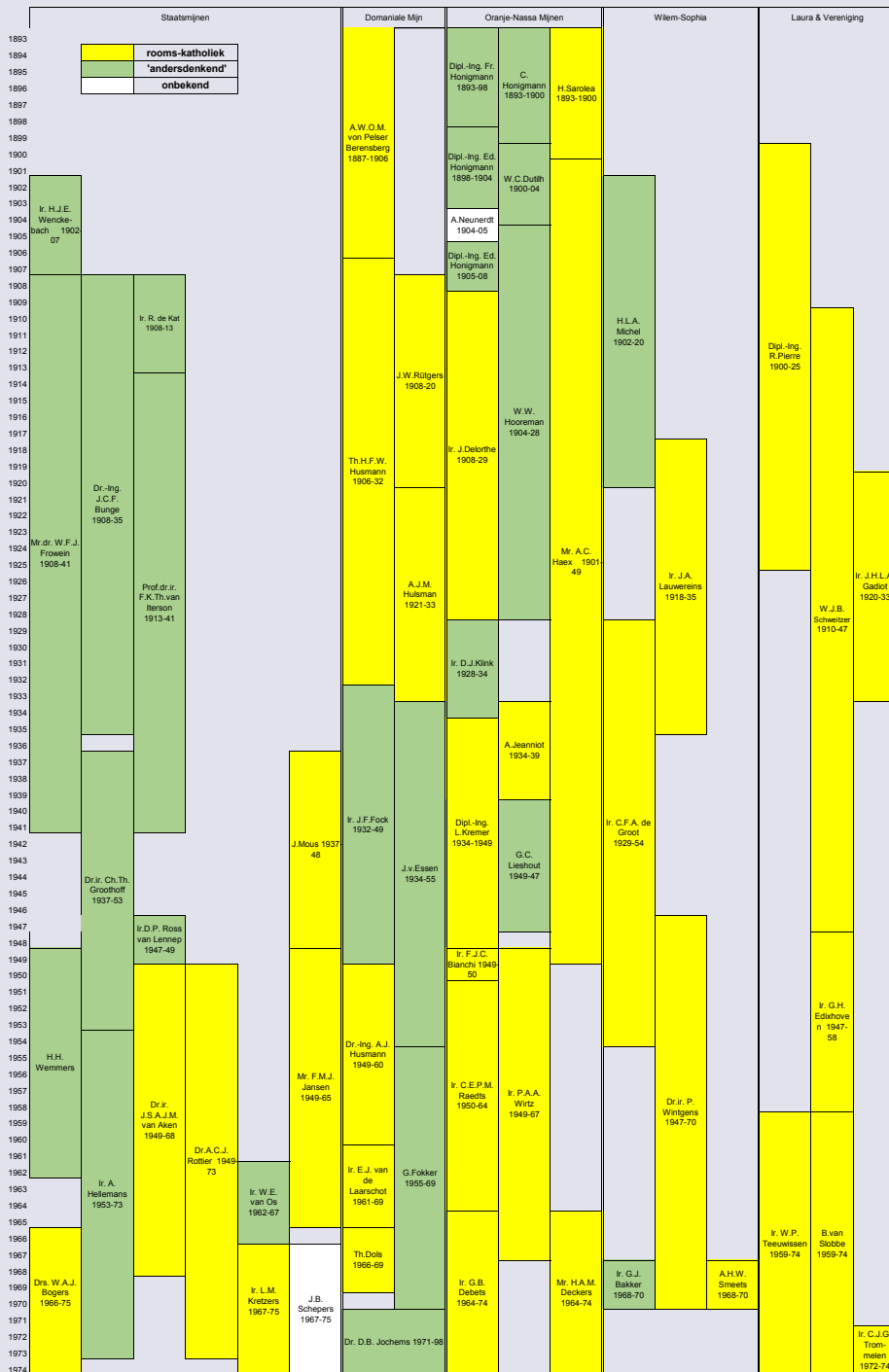
Bijlage 4b: Opleiding bedrijfsleiders Nederlandse kolnmijnen

Jaar	Staatmijnen				Particuliere mijnen							
	Wilhelmina ondergronds en bovengronds	Emma Hendrik Maurits	Domaniële Mjn bovengronds	Inspecteur ondergronds	ON I ondergronds	ON II ondergronds +bovengr.	ON III ondergronds	ON IV ondergronds	CNI, III, IV ondergronds	Willems-Sophia bovengronds	Laura bovengronds	Julia bovengronds
1898												
1899												
1900												
1901												
1902												
1903												
1904	Ir. W.A. Kool 1906-08											
1905												
1906												
1907												
1908	Ir. S.v.Dorsser 1908-10											
1909												
1910												
1911	Dipl.-Ing. J.M.F.E. Wintgens 1911-15											
1912												
1913												
1914												
1915												
1916	Ir. R.G. Veenenbos 1915-24											
1917												
1918												
1919												
1920												
1921												
1922												
1923												
1924												
1925												
1926												
1927												
1928	Ir. J.Bakker Gzn. 1924-35											
1929												
1930												
1931												
1932												
1933												
1934												
1935												
1936												
1937												
1938												
1939	Ir. G.J. van Wijk 1935-44											
1940												
1941												
1942												
1943												
1944												
1945												
1946												
1947												
1948												
1949												
1950												
1951												
1952												
1953												
1954												
1955												
1956												
1957												
1958												
1959												
1960												
1961												
1962												
1963												
1964												
1965												
1966												
1967												
1968												
1969												
1970												
1971												
1972												
1973												
1974												
1975												

Bronvermelding: Sociaal Historisch Centrum voor Limburg. Databestand 'Wie-was-wie in de mijnindustrie'.

Samenstellers: Theo Dibbets en Willibrord Rutten

Bijlage 5a: Levensbeschouwing directeuren Nederlandse kolonmijnen

Bijlage 5b: Levensbeschouwing bedrijfsleiders Nederlandse kolenmijnen

Jaar	Staatmijnen			Particuliere mijnen											
	Wilhelmina ondergronds en bovengronds	Emma Hendrik ondergronds	Maurits ondergronds	Donanite Mjn bovengronds	Inspecteur ondergronds	ON I ondergronds	ON II ondergronds +bovengr.	ON III ondergronds	ON IV ondergronds	ON I, III, IV bovengronds	Wittem-Sogha bovengronds	Laura ondergronds	Laura bovengronds	Julia bovengronds	Julia ondergronds
1898															
1899															
1900															
1901															
1902															
1903															
1904															
1905															
1906															
1907															
1908															
1909															
1910															
1911															
1912															
1913															
1914															
1915															
1916															
1917															
1918															
1919															
1920															
1921															
1922															
1923															
1924															
1925															
1926															
1927															
1928															
1929															
1930															
1931															
1932															
1933															
1934															
1935															
1936															
1937															
1938															
1939															
1940															
1941															
1942															
1943															
1944															
1945															
1946															
1947															
1948															
1949															
1950															
1951															
1952															
1953															
1954															
1955															
1956															
1957															
1958															
1959															
1960															
1961															
1962															
1963															
1964															
1965															
1966															
1967															
1968															
1969															
1970															
1971															
1972															
1973															
1974															
1975															

Bronvermelding: Sociaal Historisch Centrum voor Limburg Databestand 'Wie-was-wie in de mijnindustrie'.

Samenstellers: Theo Dibbets en Willibrord Rutten

Ad Knotter

**ZO DICHT BIJ ELKAAR, MAAR TOCH HEEL
ANDERS. EIGENDOMSVERHOUDINGEN,
PRODUCTIE EN WERKGELEGENHEID IN
DE VIER MIJNBOUWGEBIEDEN IN HET
MAAS-RIJNGEBIED***

* Uitgewerkte en vertaalde tekst van een lezing op het seminar 'Cultural dynamics of former mining regions: perspectives for the 2020s' (Universiteit Maastricht 11 oktober 2015).

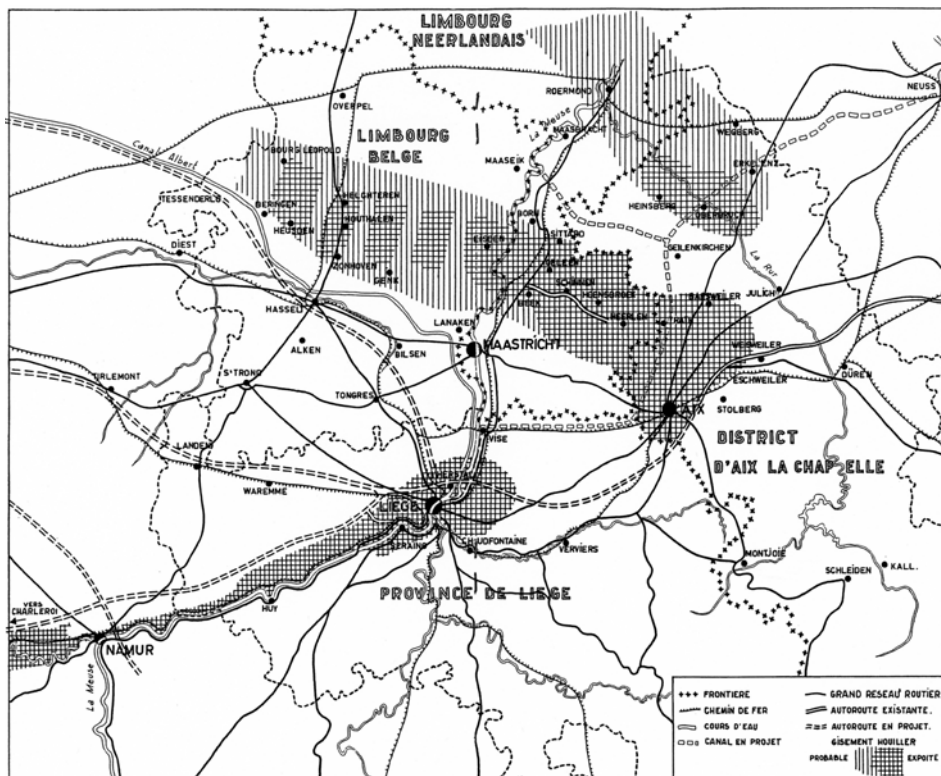
In het grensgebied dat tegenwoordig Euregio Maas-Rijn wordt genoemd lagen vier mijnbouwgebieden op korte afstand van elkaar, zowel oude, met name die rondom Luik en Aken, als jongere in Nederlands- en Belgisch-Limburg. In de Luikse en Akense mijnbouwgebieden werd al sinds de Middeleeuwen kolen gewonnen.¹ De energierevolutie in de negentiende eeuw leidde tot uitbreiding en groei van de kolenmijnbouw in deze oude mijndistricten. De Luikse kolenproductie groeide in de tweede helft van de negentiende eeuw sterk, maar aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog had de mijnbouw daar zijn hoogtepunt bereikt en trad een periode van stagnatie in. In het Akense gebied begon in het begin van de twintigste eeuw een nieuwe expansiefase met de overname van de *Vereinigungsgesellschaft für den Steinkohlenbergbau an der Wurm* door de *Eschweiler Bergwerks Verein* (1907), en de opening van nieuwe mijnen in 1917 (*Sophia-Jakoba*), 1919 (*Carolus-Magnus*) en 1921 (*Carl Alexander*).

Afgezien van de mijnbouw in het dal van het grensriviertje de Worm door de abdij Rolduc en later de Domaniale Mijn, was de exploitatie van de kolenlagen in Nederlands-Limburg van veel recentere oorsprong. In het begin van de twintigste eeuw werden nieuwe mijnen in de oostelijke mijnstreek door particuliere ondernemingen in exploitatie genomen, eerst met Duits, later met Frans en Belgisch kapitaal. Vanaf 1902 werden moderne en grootschalige mijnen in oostelijk en westelijk Zuid-Limburg alleen nog geopend door Staatsmijnen. De productie in de mijnen in Belgisch-Limburg kwam voornamelijk in de jaren 1920 op gang. Zij werden onder meer door Franse en Waalse staalondernemingen opgericht om in hun kolenbehoefte te voorzien.

De ondergrondse kolenrijkdom in dit gebied had tot gevolg dat de mijnbouwgebieden aan weerszijden van de grenzen vlak bij elkaar lagen: van oost (Eschweiler ten oosten van Aken) naar west (Beringen in Belgisch-Limburg) was de afstand minder dan 90 kilometer; gerekend van Geleen in Nederlands-Limburg was de afstand naar Seraing ten zuiden van Luik niet meer dan 60 kilometer. De Nederlandse mijnstadjes Kerkrade en Geleen liggen hemelsbreed ongeveer 10 kilometer verwijderd van hun Duitse en Belgische tegenhangers Alsdorf en Eisden.

Gezien de onderlinge nabijheid zou de steenkolenmijnbouw een verbindend element in de voorgeschiedenis van de Euregio Maas-Rijn kunnen zijn geweest. Die veronderstelling was enige jaren geleden voor het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg aanleiding om een onderzoekprogramma te starten naar de arbeidsmarkten voor mijnwerkers in deze gebieden in de twintigste eeuw. De belangrijkste onderzoeksvraag was: in welke mate waren de mijnarbeidsmarkten in dit grensgebied onderling verbonden? Anders gezegd: kunnen wij spreken van één

1 Horst Kranz, *Lütticher Steinkohlenbergbau im Mittelalter. Aufstieg, Bergrecht, Unternehmer, Umwelt, Technik* (Aken 2000); Jörg Wiesemann, *Steinkohlenbergbau in den Territorien um Aachen 1334-1794*, 2 dln. (Aken 1994).

De mijnbouwgebieden in het Belgisch-Nederlands-Duitse grensgebied. Bron: Le Bulletin du Grand Liège 17 (april 1955).

grensoverschrijdende arbeidsmarkt voor mijnarbeid in dit gebied? Dat onderzoek is inmiddels afgerond met drie proefschriften en een reeks andere publicaties over de geschiedenis van mijnbouw en mijnarbeid in Limburg en aangrenzende regio's in België en Duitsland.² De algemene conclusie van het onderzoek was dat er weliswaar op verschillende momenten grensoverschrijdende verbindingen tussen bepaalde mijnbouwgebieden ontstonden in de vorm van grensarbeid en migratie, maar dat die geen uitdrukking waren van samenhang of integratie van de arbeidsmarkten in deze gebieden. Integendeel, zeker na de Eerste Wereldoorlog waren de grensoverschrijdingen een gevolg van afwijkende en ongelijkmatige ontwikkelin-

2 Serge Langeweg, *Mijnbouw en arbeidsmarkt in Nederlands-Limburg. Herkomst, werving, mobiliteit en binding van mijnwerkers tussen 1900 en 1965* (Hilversum 2011); Leen Roels, *Het tekort. Studies over de arbeidsmarkt voor mijnwerkers in het Luikse kolenbekken vanaf het einde van de negentiende eeuw tot 1974* (Hilversum 2014); Bart Delbroek, *In de put. De arbeidsmarkt voor mijnwerkers in Belgisch-Limburg, 1900-1966* (Hilversum 2016). Een promotieonderzoek over het Akense mijnbouwgebied werd voortijdig gestaakt. Zie echter: Kristin Klank, 'Secondary labour force or permanent staff? Foreign workers in the Aachen coal mines', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 5 (2008) 126-154.

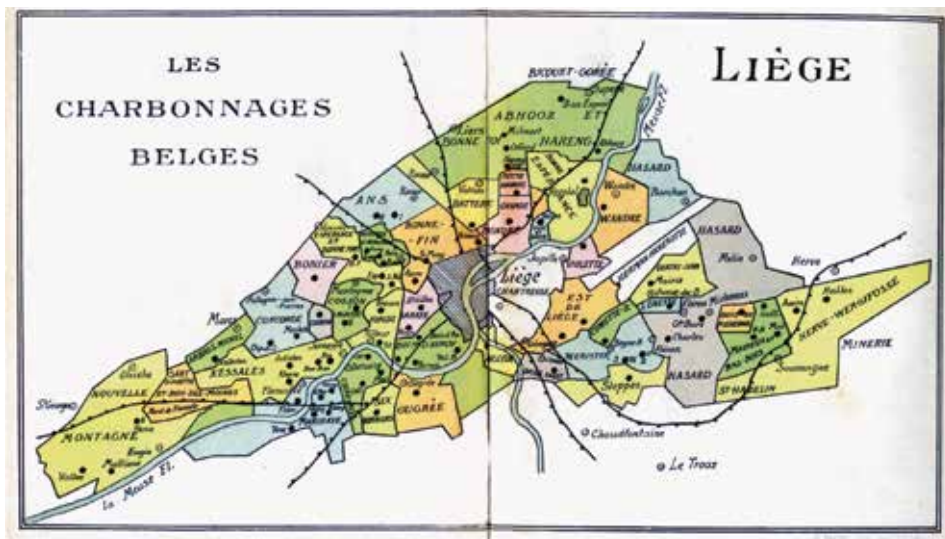
gen aan weerszijden van de grens, waarin nationale en regionale verschillen een doorslaggevende rol speelden. Ook de grote verschillen in migratiepatronen van grotere afstand konden daardoor worden verklaard.³

Met behulp van informatie die in het kader van dit onderzoekprogramma van het SHCL werd verzameld en deels gepubliceerd, zal ik in dit artikel aantonen dat de ongelijke ontwikkeling in elk district ook tot uiting kwam in nationale en regionale verschillen in de eigendomsverhoudingen, de herkomst van het kapitaal, de omvang van de productie, de werkgelegenheid en de productiviteit. Ook in dit opzicht had de geografische nabijheid niet tot gevolg dat de aanwezige grenzen als vanzelfsprekend werden overschreden. Net als in het geval van de arbeidsmigratie was er op grotere afstand wel sprake van grensoverschrijdende kapitaalmobiliteit, maar deze was gericht op elk van de mijnbouwgebieden afzonderlijk en in elk gebied weer anders samengesteld.

Uiteenlopende eigendomsverhoudingen

Om de uiteenlopende ontwikkeling van de kolenmijnbouw in elk district te begrijpen zijn de eigendomsverhoudingen een eerste uitgangspunt. Net als in het geval van de mijnarbeid zou men kunnen veronderstellen dat de onderlinge nabijheid van de vier gebieden grensoverschrijdende kapitaalstromen in de hand werkte, met andere woorden dat mijneigenaren of kapitaalbezitters in een bepaald gebied ook mijnen oprichtten of investeerden in mijnen aan de andere kant van de grens. Daarvan zijn in de twintigste eeuw echter maar enkele voorbeelden, van wie de Akense mijnontwikkelaar Friedrich Honigmann de door hem in 1893 mede-opgerichte N.V. Maatschappij tot Exploitatie van Limburgsche Steenkolen (later genaamd Oranje-Nassau Mijnen) te Heerlen al in 1908 verkocht aan de Franse staalondernemer De Wendel,⁴ en het Luikse staal- en steenkoolbedrijf Cockerill (met enkele andere Luikse bedrijven opererend onder de naam *Les Liégeois en Campine*) met de oprichting van de kolenmijn van Zwartberg in de Belgische Kempen alleen een regio- en taalgrens, maar geen staatsgrens overschreed.⁵

- 3 Ad Knotter, 'Inleiding: Arbeidsmigranten en grensarbeiders. Vergelijkende perspectieven op de mijn-arbeidsmarkten in het Belgisch-Duits-Nederlandse grensgebied in de twintigste eeuw', *ibidem*, 2-29; Serge Langeweg en Leen Roels, 'Buitenlandse arbeiders in de steenkolenmijnen van Luik en Nederlands-Limburg in de twintigste eeuw: een vergelijking', *Studies over de sociaaleconomische geschiedenis van Limburg/Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* LIII (2008) 88-115; Ad Knotter, 'Mijnbouw en grensarbeid in het Nederlands-Belgisch-Duitse grensgebied, 1900-1973: een overzicht', *ibidem* LIX (2014) 125-138.
- 4 Langeweg, *Mijnbouw en arbeidsmarkt*, 27-28; Jan Peet en Willibrord Rutten, *Oranje-Nassau Mijnen. Een pionier in de Nederlandse steenkolenmijnbouw 1893-1974* (Amsterdam/Zwolle 2009) 30-32 en 84-86.
- 5 Delbroek, *In de put*, 31-32.

Situering van de kolenconcessies in het Luikse bekken, ca. 1907. Bron: *Les charbonnages: étude financière sur les principales valeurs de charbonnages français et étrangers* (z.p. 1907). Kaartblad: Belgique, Liège.

Afgezien van het vrijwel ontbreken van grensoverschrijdende kapitaalsdeelnames tussen de vier mijnbouwgebieden, was de structuur van het eigendom in elk van de gebieden heel verschillend. In Luik werd de mijnbouw gedomineerd door lokaal familie-eigendom, maar in de overige gebieden speelden nationale en buitenlandse (dat wil zeggen: niet uit de grensregio zelf afkomstige) kapitaalbezitters een grote rol. De uiteenlopende invloed van buitenlands kapitaal is een van de verklaringen voor de ontwikkelingsverschillen tussen deze gebieden. In Nederland werd de staat een hoofdrolspeler met de oprichting van Staatsmijnen in 1902. Hieronder zal ik de eigendomsverhoudingen per district onderzoeken.

Luik

De kolenwinning in Luik is ontstaan in de Middeleeuwen, maar kwam tot bloei in de negentiende eeuw, tegelijk met de vroege industrialisatie van het gebied – Luik was het eerste industrialiserende gebied op het Europese vasteland, naar Brits voorbeeld. Aanvankelijk was de kolenwinning gericht op de energiebehoefte van de industrie, op basis van de beschikbaarheid van vetkolen, maar gedurende de eeuw raakte deze voorraad uitgeput en werd de winning ervan te kostbaar. Luik concentreerde zich voortaan op huisbrandkolen. Naar de mate van de gasinhoud worden in de kolenwinning diverse ondersoorten onderscheiden. De minst gashoudende kolen (antraciet) zijn het meest geschikt voor verwarming ('huisbrandkolen'), gashoudende of 'vette' kolen voor gebruik in de industrie, bijvoorbeeld om

er cokes van te maken voor hoogovens. De groei van de kolenproductie in Luik, die voortduurde tot het begin van de twintigste eeuw, was gebaseerd op de toenemende vraag naar huisbrandkolen.⁶ De kolenproducenten konden daardoor blijven produceren. In de twintigste eeuw waren er nog slechts twee mijnen verbonden met de Luikse staalindustrie: de kolenmijn van het staalbedrijf Cockerill, geopend in 1823 en gesloten in 1976, en die van de staalfabriek Ougrée-Marihaye, opgericht in 1835. Deze zetel sloot in 1954 toen de fabriek fuseerde met Cockerill.

Tabel 1. Mijnondernemingen in Luik die in 1966 nog in bedrijf waren

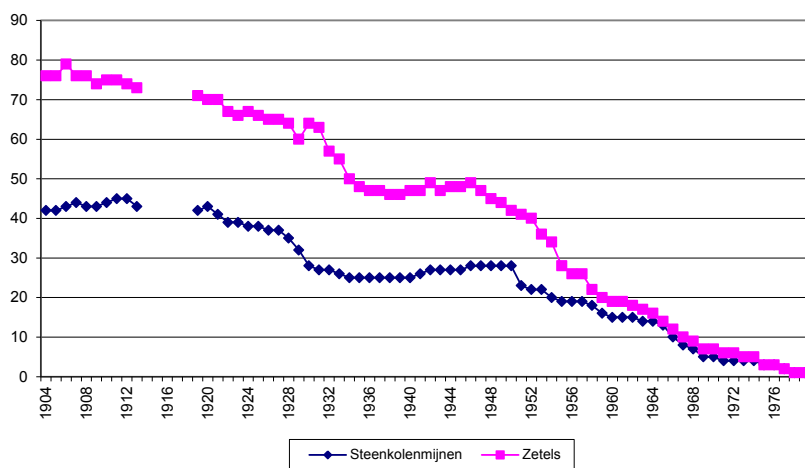
Onderneming	Jaar van oprichting	Voorganger(s)	Zetels in bedrijf in 1966	Max. productie (tonnen)	Max. aantal werknemers	Jaar van sluiting
SA Charbonnages d'Argenteau	1919	Société Charbonnière d'Argenteau (1883)	-Marie (Trembleur)	232.000 (1970)	509 (1957)	1980
SA Charbonnages du Hasard	1882		-Belle Vue (Micheroux) -Cheratte (Cheratte)	618.780 (1955)	3.011 (1930)	1977
SA Espérance et Bonne Fortune	1879	Société charbonnière de l'Espérance (1825); Mine de la Bonne Fortune (1839)	-Nouvelle Espérance (Montegnée) -St.-Nicolas (Liège)	413.450 (1937)	2.402 (1923)	1974
SA Charbonnages de la Grande-Bacnure	1885		-la Petite Bacnure (Herstal)	349.500 (1953)	1.769 (1951)	1971
Charbonnages de Patience et Beaujonc (réunis)	1860	Société de Patience et Beaujonc (1839)	-Bure aux femmes (Glain)	371.920 (1903)	2.397 (1924)	1969
Charbonnages de Wérister	1874		-Romsée (Romsée) -José (Battice)	525.550 (1937)	2.160 (1949)	1969
Charbonnages du Bonnier	1824		-Péry (Grâce-Berleur)	173.850 (1939)	1.145 (1926)	1967
Charbonnages d'Ans et de Rocour	1907	SA des mines de houille d'Ans (1896)	-Levant (Ans)	164.000 (1928)	1.120 (1927)	1966
SA Cockerill (Charbonnage Colard)	1900	Charbonnage Collard (1823)	-Collard (Seraing)	280.500 (1903)	1.549 (1907)	1976

Bronnen: 'Le destin des sociétés charbonnières belges, 1966-1975', *Courrier hebdomadaire du CRISP* 720 (1976) 1-31; basismateriaal (excel-bestand) bij gegevens verzameld door Leen Roels (zie noot 9).

6 Roels, Het tekort, 34-35.

In het Luikse district opereerden tal van kleine familiebedrijven als mijn eigenaren, veelal als naamloze vennootschappen met familiaal aandelenbezit. Gedurende de twintigste eeuw zijn er 44 afzonderlijke mijnmaatschappijen in Luik werkzaam geweest, die in de loop van hun bestaan op enig tijdstip 98 mijnzetels in bedrijf hadden (niet allemaal tegelijkertijd). Het is derhalve ondoenlijk een overzicht te geven van alle ooit in Luik opererende bedrijven. In 1966, dus enige jaren vóór de sluitingsgolf van het eind van de jaren 1960 en het begin van de jaren 1970, opereerden er nog negen mijnmaatschappijen met in totaal twaalf mijnzetels (tabel 1). Anders dan in de meeste andere mijnbekkens in België (met uitzondering van Charleroi), waren de meeste nog steeds in onafhankelijk (familie)bezit, maar daarop waren uitzonderingen: de *Charbonnages de Patience et Beaujonc* werd gecontroleerd door de Belgisch-Franse groep *Empain-Schneider*, de mijn *Espérance et Bonne Fortune* was in handen van de *Groupe Velge*, de *Hasard* van de *Groupe de Launoit*. Dit waren grote en wijdvertakte investeringsmaatschappijen van rijke Waalse familiegroepen. De mijn *Collard* van *Cockerill* in Seraing was onderdeel van het staalconcern *Cockerill-Ougrée*. Voor zover er in Luik sprake was van bovenregionale verwevenheid, was dit dus vooral met bovenregionaal Waals kapitaalbezit.⁷

Grafiek 1. Het aantal mijnbedrijven en hun zetels in het Luikse mijndistrict, 1904-1979

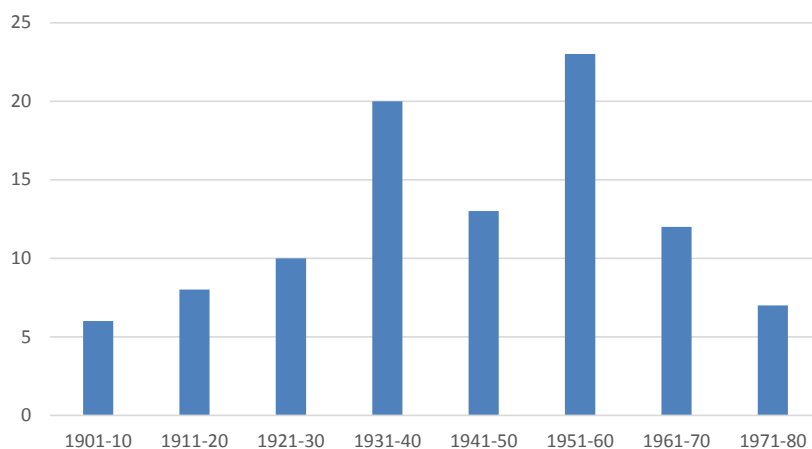

Bron: Roels, *Het tekort*, 33.

7 Ontleend aan: 'L'organisation du patronat charbonnier belge et son influence politique', *Courrier hebdomadaire du CRISP* 7/7 (1959) 1-19; 'Le destin des sociétés charbonnières belges, 1966-1975', *ibidem* 720/14 (1976) 1-31; Roch Hannecart, *Le dernier carré. Les charbonniers belge, libres entrepreneurs face à la CECA (1950-1959)* (Brussel etc. 2010) 368.

In vergelijking met de mijnen in de andere mijnbouwgebieden waren de Luikse mijnbedrijven erg klein. In 1938 was de gemiddelde personeelsbezetting per mijn in de Belgische Kempen 3.560, in Nederland 1.829, maar in Luik slechts 624; in 1958 was dat respectievelijk 5.859, 2.646 en 1.172.⁸ De vijf grootste Luikse maatschappijen (met vijf of meer mijnzetels) hadden op het hoogtepunt van hun productie enige duizenden mijnwerkers in dienst, maar de meeste hadden een kleiner personeelsbestand van een paar honderd.⁹

Grafiek 2. Het aantal gesloten mijnzetels in het Luikse district, 1901-1980 (tienjaarlijkse perioden)

Bron: zie noot 9.

De achteruitgang van de Luikse kolenmijnbouw is duidelijk zichtbaar in het dalend aantal mijnbedrijven en zetels gedurende de twintigste eeuw (grafiek 1). Een mijnonderneming kon verschillende zetels exploiteren, maar in Luik werd dat steeds meer beperkt tot één of enkele door steeds minder mijnbedrijven. Door de vroege start van de exploitaties waren veel mijnen uitgeput geraakt. Mijnsluiting in Luik was een geleidelijk en min of meer continu proces dat gepaard ging met de concentratie van bedrijven, die meer en meer met slechts één mijnzetel opereer-

8 Ontleend aan Roels, *Het tekort*, 35: tabel 1.1.

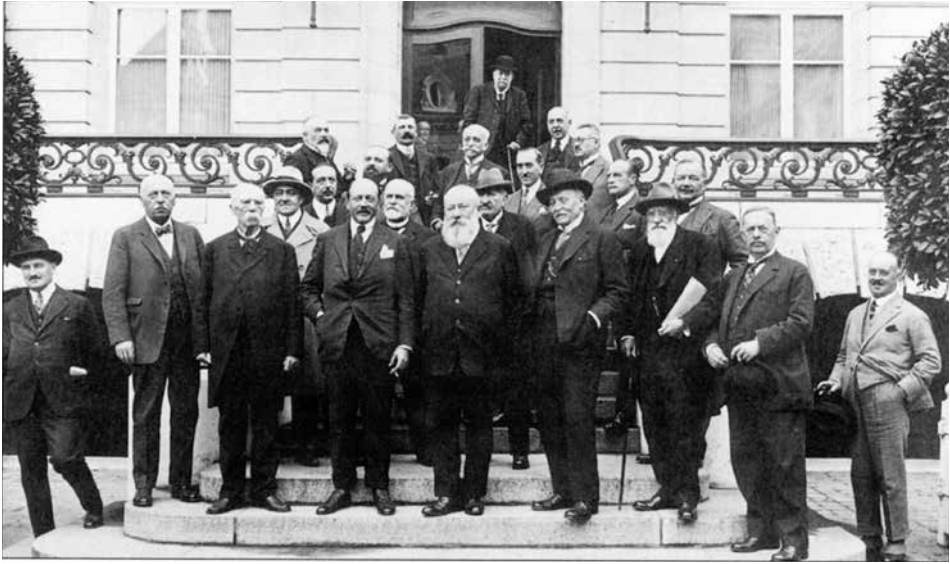
9 Gebaseerd op gegevens per mijnzetel verzameld door Leen Roels: 'Korte geschiedenis van de mijnbedrijven met de belangrijkste ontwikkelingen en fusies', te raadplegen via de website van het Centre liégeois d'archives et de documentation de l'industrie charbonnière (CLADIC) te Blegny-Mines: http://www.bibliocladic.be/dyn/portal/index.seam?fonds=&req=10&page=listalo&va_0=roels

den. Van de bijna 80 mijnzetels omstreeks 1900 waren er in 1958 slechts 22 over. In 1980 sloot de mijn *Argenteau-Trembleur* als laatste in het Luikse district, maar gedurende de twintigste eeuw vonden met ups en downs voortdurend mijnsluitingen plaats. De structurele zwakte van de kolenwinning in Luik kwam tot uiting in het feit dat er relatief veel mijnen dichtgingen gedurende de crisisjaren 1930 en in de jaren 1950 (grafiek 2), dus lang vóór de mondiale kolencrisis van 1958, die in de andere mijnbouwgebieden in de grensregio de besluitvorming over mijnsluiting in gang zette. De structurele zwakte blijkt ook uit het feit dat het hoogste productieniveau van de mijnondernemingen die in 1966 nog in bedrijf waren (tabel 1) in twee van de negen gevallen al vóór de Eerste en in vier gevallen vóór de Tweede Wereldoorlog lag. Twee haalden hun hoogste productie in de jaren 1950, slechts één (*Argenteau-Trembleur*) in 1970.

De Belgische Kempen

Voor de Luikse staalindustrie was de afname van de voorraad vetkolen in het Luikse district een serieus probleem. Het is de reden dat het staalbedrijf Cockerill in de jaren 1920 betrokken raakte bij de kolenwinning in het Kempense mijngebied, slechts 40 kilometer ten noorden van Luik, waar vetkool in ruime mate aanwezig was, zij het in veel diepere lagen dan in Luik. De diepe kolenlagen konden alleen worden ontgonnen dankzij de ontwikkeling van nieuw schachttechnieken in de late negentiende en het begin van de twintigste eeuw. De *Société John Cockerill* ging een combinatie aan met de Luikse mijnbedrijven *Espérance et Bonne-Fortune* en *Patience et Beaujonc* onder de naam *Les Liégeois en Campine*. Het bedrijf bracht de mijn Zwartberg in Genk tot ontwikkeling. Andere Belgische grootverbruikers van industriële kolen namen deel in de mijn Waterschei, eveneens te Genk: de Luikse glasfabriek *Cristallerie du Val St. Lambert* en de chemische industrie Solvay.

Naast de Belgische zware industrie was ook het bankwezen sterk vertegenwoordigd in de eigendomsstructuren van de Kempische mijnen (zie tabel 2), met name de *Société Générale* en de *Banque de Bruxelles*, beide zeer invloedrijk in de Belgische economie. Opmerkelijk is de betrokkenheid van het Luxemburgse staalbedrijf *Aciéries Réunies de Burbach-Eich-Dudelange* (ARBED) bij de mijn Helchteren-Zolder. Die zullen wij hieronder ook in Aken aan het werk zien als eigenaar van de *Eschweiler Bergwerks Verein* (EBV). In de ARBED participeerde overigens ook Belgisch kapitaal. Franse staalbedrijven hadden belangen in een aantal andere Kempische mijnen. Het Franse staalconglomeraat *Schneider-Le Creusot* was grootaandeelhouder van de mijn Winterslag. In de jaren 1920 had ARBED een alliantie met dit bedrijf gevormd om toegang te krijgen tot de Franse markt. Een ander voorbeeld is de Lotharingse *SA Hauts Fourneaux et Fonderies de Pont-à-Mousson*, dat

De Raad van Bestuur en de Commissarissen van ARBED, 1922. In het midden met baard, Emil Mayrisch. Bron: Monique Kieffer, *La reprise du potentiel industriel de la société Gelsenkirchen et la constitution du groupe ARBED – Terres Rouge (1919-1926)* (Luxembourg 1996).

betrokken was bij de mijnen van Beringen, Eisden en Houthalen.¹⁰ De belangstelling van de ARBED en deze Franse staalbedrijven voor de Kempische vetkolen had alles te maken met het tekort daaraan in hun vestigingsgebieden Luxemburg en Lotharingen, waar wel hoge kwaliteit ijzererts aanwezig was, maar niet de voor de staalproductie benodigde vetkolen. Om te voorkomen dat ze voor de invoer afhankelijk zouden worden van het Duitse verkoopkartel *Rheinisch-Westfälisches Kohlen Syndikat* (RWKS), dat een monopolie had op de handel in kolen uit het Ruhrgebied, zochten ze bijna wanhopig naar winbare voorraden vetkool elders. Net als de ARBED waren de genoemde Lotharingse staalbedrijven om die reden ook actief in het Akense mijndistrict (zie hieronder).

10 De relaties tussen de Belgische, Luxemburgse en Franse protagonisten waren aanzienlijk gecompliceerder dan hier kan worden weergegeven: zie over de strijd over de uitgifte van aandelen in de mijn Winterslag tussen Barbanson (ARBED), Schneider (*Le Creusot*), Coppée (*Banques de Bruxelles*) en De Wendel: Charles Barthel, 'La fusion des groupes sidérurgiques Arbed-Terres Rouges, reflet de la nouvelle diplomatie d'affaires dans l'Europe des années 1920', in: Jean-François Eck en Michel-Pierre Chélini (éds.), *PME et grandes entreprises en Europe du Nord-Ouest XIXe-XXe siècle. Activités, stratégies, performances* (Villeneuve d'Ascq 2012) 61-78.

Tabel 2. De eigenaren van de Kempische mijnbedrijven

Mijn	Bedrijf	Eigenaren
Zwartberg	S.A. du Charbonnages des Liégeois en Campine	Société John Cockerill (Luik); Espérance et Bonne-Fortune (Luik); Patience et Beaujonc (Luik)
Waterschei	S.A. des Charbonnages André-Dumont-sous-Asch	Société Générale de Belgique; Cristallerie du Val St. Lambert (Luik); Usines de la Providence; Lloyd Royal Belge (Antwerpen); Solvay (Brussel)
Winterslag	S.A. des Charbonnages de Winterslag	(familie Coppée); Schneider-Le Creusot (Frankrijk)
Beringen	S.A. des Charbonnages de Beeringen	Société Générale de Belgique; SA Hauts Fourneaux et fonderies de Pont-à-Mousson (Frankrijk); Société des Forges et Ateliers du Nord et de L'Est (Frankrijk); Compagnie des Acières de la Marine et d'Homécourt (Frankrijk)
Eisden	S.A. des Charbonnages de Limbourg-Meuse	Banque de Bruxelles; SA Hauts Fourneaux et fonderies de Pont-à-Mousson (Frankrijk); Société des Forges et Ateliers du Nord et de L'Est (Frankrijk); Compagnie des Acières de la Marine et d'Homécourt (Frankrijk)
Helchteren-Zolder	S.A. des Charbonnages d'Helchteren-Zolder	Banque de Bruxelles (= families Coppée en Waroqué); ARBED (Luxemburg)
Houthalen	S.A. des Charbonnages de Houthalen	Société Générale de Belgique; Ougrée-Marihaye (Luik); Forges de Clabecq (Brussel); SA Hauts Fourneaux et fonderies de Pont-à-Mousson (Frankrijk)

Bron: Delbroek, In de put, 29-35.

Nederlands-Limburg

De zoektocht naar vetkolen voor de staalproductie was ook het motief van de Lotharingse staalmagnaat De Wendel om in 1908 over te gaan tot de aankoop van de Oranje-Nassau Mijnen in Heerlen, toen de grootste mijn in Nederland. De Wendel kocht en ontwikkelde deze mijn in de verwachting dat ze vetkolen zou produceren om er cokes voor zijn hoogovens van te maken, maar al gauw bleek dat de Oranje-Nassau Mijnen alleen huisbrandkolen leverden.¹¹ De winning daarvan was blijkbaar zo voordelig dat De Wendel de mijnen bleef exploiteren tot het einde in 1974. De Oranje-Nassau Mijnen waren verreweg de grootste particuliere mijn in Nederlands-Limburg. Van de overige werd de Willem-Sophie gecontroleerd

11 Peet en Rutten, *Oranje-Nassau Mijnen*, 84-86. Net als in het geval van Winterslag was ook bij deze aankoop een strijd gaande met Schneider-Le Creusot.

Reclameplaatje van de firma Liebig als erbetoon aan het werk van een van de 'grote Belgen', Albert Thys. Een van diens ondernemingen betrof de aanleg van de spoorlijn tussen Matadi en Leopoldstad (thans Kinshasa) in het toenmalige Belgisch-Congo. Bron: www.delcampe.net.

door de in België zeer actieve ondernemersfamilie Boël (oorspronkelijk afkomstig uit de omgeving van Charleroi), die onder meer ook betrokken was bij het chemieconcern Solvay (in de literatuur is ook sprake van de *Groupe Solvay-Boël*) en bij de mijnondernemingen van Helchteren-Zolder en Winterslag in de Belgische Kempen.¹² Laura & Vereeniging was in handen van de Brusselse *Banque d'Outremer* (opgericht door de koloniaal entrepreneur Albert Thijs, en later opgegaan in de *Société Générale*) en de *Eschweiler Bergwerks Verein*. De oude Domaniale Mijn, die in de twintigste eeuw een nieuwe groei doormaakte, was als staatseigendom sinds 1919 verpacht aan een Rotterdamse scheepvaartmaatschappij (zie tabel 3).

De Nederlandse kolenwinning werd echter gedomineerd door het overheidsbedrijf Staatsmijnen, dat na de oprichting in 1902 vier grote mijnbedrijven in het leven riep. Het staatseigendom van die mijnen had niets te maken met socialisme of iets dergelijks (hoewel de socialisten wel voorstanders waren van staatsexploitatie), maar was gebaseerd op strategische overwegingen in de specifieke verhoudingen op de Nederlandse steenkolenmarkt in de periode vóór de Eerste Wereldoorlog. Sinds het einde van de negentiende eeuw werd die gedomineerd door het hiervoor genoemde *Rheinisch Westfälische Kohlen Syndikat* (opgericht in 1893), dat zijn eigen verkooponderneming in Nederland had, de Steenkolen Handels Ver-

12 'L'organisation du patronat charbonnier belge'.

eeniging (SHV), opgericht in 1896 en (toen nog) gevestigd in Rotterdam. Door middel van de SHV monopoliseerde het RWKS de markt, mede door een politiek van gesubsidieerde prijszetting. Het initiatief van de Nederlandse overheid om zelf met kolenwinning te beginnen was vooral bedoeld om dit monopolie te doorbreken en minder afhankelijk te worden van uit Duitsland geïmporteerde kolen. De directe aanleiding was de zogenoemde Kohlennot in Duitsland in 1899/1900, toen het RWKS de aanvoer naar Nederland drastisch terugschroefde om Duitsland van kolen te blijven voorzien.¹³

Tabel 3. Mijnbedrijven in Nederlands-Limburg en hun eigenaren

Mijnbedrijf/mijn	Eigenaren	Start	Locatie
Oranje-Nassau Mijnen	Les Petits-Fils de François de Wendel & Cie (Lotharingen, Frankrijk) (sinds 1908)	1893	
ON I		1899	Heerlen
ON II		1906	Heerlen
ON III		1917	Heerlen
ON IV		1928	Heerlen
Willem-Sophia	SA des charbonnage Néerlandais Willem et Sophia (Union financière Boël, België)	1902	Spekholzerheide
Laura & Vereeniging	SA Société des Charbonnages Réunis Laura et Vereeniging (Banque d'Outremer/Société Générale, België; Eschweiler Bergwerksverein, Aken)	1899	
Laura		1907	Eygelshoven
Julia		1928	Eygelshoven
Domaniale Mijn	Domaniale Mijnmaatschappij (Scheepvaart- en Steenkolen- mijn, Rotterdam, sinds 1919)	18 ^e eeuw	Kerkrade
Staatsmijnen	Staat der Nederlanden	1902	
Wilhelmina		1906	Terwinselen
Emma		1913	Hoensbroek
Hendrik		1917	Brunssum
Maurits		1925	Geleen

Bron: Langeweg, Mijnbouw en arbeidsmarkt, 29-40.

- 13 A. de Graaff, *De kolenvoorziening van Nederland* (Haarlem 1943) 23 e.v., geciteerd door Eva-Maria Roelink, 'Een Nederlandse steenkolenmijn op Duitse bodem: de Steenkolen Handels Vereeniging verwerft de mijn Sophie-Jacoba te Hüchelhoven (1917)', *Studies over de sociaaleconomische geschiedenis van Limburg/Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg LVII* (2012) 105-130, aldaar 107, noot 17. De informatie hieronder is ontleend aan dit artikel. Zie ook: *idem*, *Organisierte Intransparanz. Das Kohlen-syndikat und der Niederländische Markt 1915-1932* (München 2015) 93-97.

Staatsmijnen ging niet in op pogingen van de SHV om het bedrijf aan het kartel te binden, maar was in het eerste decennium van zijn bestaan niet echt in staat te concurreren met de SHV. De afzet van kolen bleef tot aan de Eerste Wereldoorlog beperkt tot nabijgelegen gebieden in Nederland, België en Frankrijk; de kolenmarkt in het noorden van Nederland bleef vooralsnog vast in handen van de SHV. Dat heeft te maken met de prijssubsidies door het RWKS, waardoor het bedrijf in staat was kolen onder de kostprijs te leveren, maar ook met het feit dat transport via de Rijn goedkoper was dan vanuit Zuid-Limburg vanwege het ontbreken van adequate verkeersverbindingen (de Maas was nog niet gekanaliseerd; het Julianakanaal nog niet aangelegd). Dit alles veranderde door en gedurende de Eerste Wereldoorlog. Door de oorlogstoestand was de invoer van Ruhrkolen niet meer mogelijk en dit bood nieuwe afzetmogelijkheden voor de in Nederland gevestigde staats- en particuliere mijnen. Gedurende de oorlog veroverden de Zuid-Limburgse kolen delen van de Nederlandse markt, die voorheen vast in handen waren geweest van het RWKS. Na de oorlog bleef deze situatie voortbestaan. Nederlandse kolen werden niet alleen binnenslands afgezet en er bleef een aanzienlijke import van Duitse kolen bestaan, maar de SHV was tot haar grote ongenoegen niet in staat haar vroegere marktpositie in Nederland te herstellen. In 1931 was de Nederlandse steenkoolproductie zodanig toegenomen dat er voor het eerst meer kolen werden geëxporteerd dan geïmporteerd.¹⁴

Voor deze naoorlogse gang van zaken kunnen drie oorzaken worden genoemd: allereerst de sterke toename van productiviteit in de Nederlandse mijnen, die de Duitse overtrof; ten tweede de verbetering van de verkeersverbindingen in Nederland, vooral door de aanleg van kanalen; ten derde de gevolgen van de aan Duitsland opgelegde kolenleveranties aan België, Frankrijk en Italië in het Verdrag van Versailles, waardoor de Nederlandse markt niet voldoende kon worden bevoorrad.¹⁵

Deze geschiedenis laat zien dat de ontwikkeling van de kolenmijnbouw in Nederland (maar elders was dit niet anders) nauw samenhang met de ontwikkeling van nationale en internationale energiemarkten. Dat is ook zichtbaar bij de sluiting van de Nederlandse mijnen.¹⁶ Het sluitingsproces werd hier in vergelijking met de andere mijnbouwgebieden vroeg ingezet (in 1965) en in korte tijd voltooid (in 1974). In de andere mijnbouwgebieden in het Maas-Rijngebied duurde dat proces tot in de jaren 1980 en 1990. Nederland was er dus vroeg bij. De oorzaak is op-

14 *Ibidem*, 14-17, 319-336.

15 Werner Disko, *Die Entwicklung des holländischen Steinkohlenbergbaus in der Nachkriegszeit und ihre Auswirkung auf den rheinisch-westfälischen Steinkohlenbergbau* (Emsdetten 1937) 58-70.

16 Vgl. F.A.M. Messing, *Geschiedenis van de mijnsluiting in Limburg. Noodzaak en lotgevallen van een regionale herstructurering 1955-1975* (Leiden 1988) 13-32.

nieuw te vinden in de specifieke verhoudingen op de Nederlandse energiemarkt: ten eerste in de ontdekking en ontwikkeling van het aardgasveld in Groningen in de jaren 1960 en de daaropvolgende aanleg van een dekkend netwerk voor het gas-transport; ten tweede in de ontwikkeling van Rotterdam tot grootste oliehaven ter wereld in deze periode, met belangrijke opslag- en raffinagefaciliteiten voor grote oliemaatschappijen zoals Shell; en ten derde de gemakkelijke aanvoer via Rotterdam van goedkope steenkolen uit Amerika en Australië. De Nederlandse kolen waren tegen deze transformaties op de nationale en internationale energiemarkt niet opgewassen.

Aken

Net als de Luikse mijnen had de Akense kolenwinning zijn oorsprong in de Middeleeuwen en groeide die sterk in de negentiende eeuw, parallel aan de industrialisatie van Aken, een van de oudste industriegebieden in Duitsland. In de vroege negentiende eeuw waren er veel contacten met Luik. Zo was de oude Akense *Grube Gouley* tussen 1817 en 1858 in Luikse handen, de Luikse industrieel James Cockerill was eigenaar van de naar hem vernoemde *Grube James* (van 1825 tot 1840), en hij had ook aandelen in de mijnen *Voccart*, *Ath* en *Abgunst*.¹⁷ Sinds de jaren 1830 werden de Akense mijnen in hoofdzaak geëxploiteerd door twee maatschappijen: de *Eschweiler Bergwerks Verein* (opgericht in 1838) en de *Vereinigungsgesellschaft für den Steinkohlenbergbau an der Wurm* (1836). Bij de oprichting van de laatste was overigens ook Luiks kapitaal betrokken.¹⁸

Net als in Luik was de sluiting van oudere, uitgeputte mijnen in dit gebied een continu proces: in de negentiende eeuw werden er al tien ooit functionerende mijnzetels gesloten, tot aan de Tweede Wereldoorlog gevolgd door nog eens zes (tabel 4). Maar anders dan in Luik bleef de EBV cokeskolen produceren, in eerste instantie voor de eigen staalfabrieken.¹⁹ In 1907 werd de *Vereinigungsgesellschaft* door de EBV overgenomen, vooral om de vetkoolmijn Maria in Alsdorf in handen te krijgen (de overige mijnen van deze maatschappij produceerden huisbrandkolen). Daarmee begon in Aken een nieuwe expansiefase, ook door de opening van nieuwe mijnen door andere maatschappijen. In 1917 betrof dit de *Sophia-Jakoba*, in Hückelhoven ten noorden van het eigenlijke *Aachener Revier* en eigendom van de hiervoor genoemde

17 Greta Devos, *Kapitalverflechtungen in der Montanindustrie zwischen dem westlichen Deutschland und Belgien von etwa 1830 bis 1914* (Bonn 1986) 108.

18 *Ibidem*.

19 Cf. Jörg Wiesemann, 'Die industriellen und finanziellen Beziehungen zwischen ARBED und EBV von 1913 bis 1952', in: Paul Thomes (Hg.), *Rohstoffbasis und Absatzmarkt. Die Schwerindustrie des Großherzogtums Luxemburg und das Aachener Revier* [Aachener Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Band 2] (Aken 2005) 51-81, 53-54.

Nederlandse SHV; in 1919 de *Carolus-Magnus*, eigendom van Franse staalondernemingen; en in 1921 de *Carl Alexander*, eigendom van een staalfabriek in het Saargebied (zie tabel 4). De moderniseringsslag laat zich onder meer aflezen aan de personeelsomvang: mijnen die al in de negentiende eeuw waren gesloten hadden toen ten hoogste gemiddeld 373 man in dienst (met een uitschieter van maximaal 1.300 in de Centrum-mijn in Eschweiler); de mijnen die werden gesloten tussen 1900 en 1940 stelden gemiddeld 778 man te werk (met als grootste de *Nordstern* in Merksteim met maximaal 2.300). De daarna nog functionerende mijnen waren veel groter: gemiddeld 3.483, met de *Anna* in Alsdorf op kop met maximaal 7.442 (zie tabel 4). Deze omvang is goed vergelijkbaar met die in de Belgisch- en Nederlands-Limburgse mijndistricten.

Hoewel de afzet van Akense kolen zich daar niet toe beperkte, kwam de groei van de kolenproductie in Aken in de twintigste eeuw vooral tot stand door de vraag en de bemoeienis van de Luxemburgse en in mindere mate Franse staalindustrie. Sinds het begin van de eeuw had de EBV nauwe relaties met de Luxemburgse staalgigant ARBED voor de levering van cokeskolen. In 1913 werd een *joint venture* gevormd en in 1926 nam ARBED de EBV over.²⁰ Om de kolenaanvoer te verzekeren werden grote moderniseringswerken ondernomen en werd een aparte spoorverbinding aangelegd (de zgn. *Vennbahn*).²¹ Nog in 1937 werd een nieuwe mijn geopend, die werd genoemd naar ARBED-directeur Emil Mayrisch, de architect van de overname van de EBV.²² Vermeldenswaard zijn de verbindingen die ARBED na de Eerste Wereldoorlog aanging met de Franse industrie: een combinatie van ARBED, *Schneider & Cie* en de *Banque de Bruxelles* nam de Akense staalfabrieken van de *Gelsenkirchener Bergwerks AG* over onder de naam *Société Métallurgique des Terres Rouges*. De kolenmijnen van die AG in Lotharingen gingen verder onder de naam *Société Minière des Terres Rouges*, gevestigd in Audin-le-Tich, met opnieuw deelname van ARBED en *Schneider & Cie*, en ook van *Les Petits-Fils de François de Wendel* (tevens eigenaren van de Oranje-Nassau Mijnen in Heerlen). Deze wending naar

20 *Ibidem*, 55-57.

21 Over de afzetmarkten en modernisering van de Akense mijnbouw in de jaren 1920: Erwin Spickerhoff, *Die wirtschaftliche Entwicklung des Aachener Steinkohlenbergbaus während der letzten beiden Jahrzehnte* (Bottrop 1935) 16-20 en 57-62, en Friedrich Schunder, *Geschichte des Aachener Steinkohlenbergbaus* (Essen 1968) 296.

22 Zijn mededirecteur, de Belg Gaston Barbanson, was gedurende en vlak na de Eerste Wereldoorlog zeer actief als ijveraar voor de annexatie van Luxemburg en Nederlands-Limburg bij België. De toegang tot de Nederlandse steenkolenvoorraden speelde daarbij een belangrijke rol. Zie: Maria De Waele, 'Pierre Nothomb, het Comité de Politique Nationale en de Belgische annexionistische campagne tijdens en na de Eerste Wereldoorlog', *Studies over de sociaaleconomische geschiedenis van Limburg/Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg LX* (2015) 116-147, aldaar 129-131; de eigenaar van het Luikse staalbedrijf *Ougrée-Marhaye*, Jacques Van Hoegaerden, later mede-eigenaar van de mijn Houthalen in Belgisch-Limburg, behoorde eveneens tot de annexionisten.

Portret van ARBED-directeur Emil Mayrisch. Bron: Oskar Stegemann, *Der Eschweiler Bergwerks-Verein und seine Vorgeschichte. Zum hundertjährigen Bestehen der Gesellschaft im Auftrage des Vorstandes* (Kohlscheid 1938).

Frankrijk was een gevolg van de uittreding van Luxemburg uit de Duitse tolunie die was vastgelegd in het Verdrag van Versailles.²³

Er waren meer mijnen in het Akense district in bezit van staalondernemingen, zoals Carl-Alexander van de *Röchling'schen Eisen- und Stahlwerke* in Völklingen (Saargebied), Carolus Magnus van een combinatie van de Franse *Compagnie des Forges et Aciéries de la Marine et d'Homécourt*, de *SA des Aciéries de Micheville*, en de *SA des Hauts Fourneaux et Fonderies Pont-à-Mousson*. Net als in de verbinding tussen de ARBED en de EBV was de behoefte aan industriekolen in de Franse staalindustrie de belangrijkste reden om deze mijnen in eigendom te nemen en te ontwikkelen. Eerder bleek dat verschillende in Aken actieve investeerders ook betrokken waren bij mijnen in de Belgische Kempen, met name ARBED, *Schneider*, en de *Fonderies Ponts à Mousson*.

De Sophia Jakoba-mijn, die na de Eerste Wereldoorlog dicht bij de Duits-Nederlandse grens in Hückelhoven (bij Roermond) tot ontwikkeling werd gebracht

23 Wiesemann, 'Die industriellen und finanziellen Beziehungen', 59-61. Zie hierover ook: Barthel, 'La fusion des groupes sidérurgiques Arbed-Terres Rouges'.

in het noordelijke deel van het Akense mijndistrict, had weer een andere ontstaansgrond. De concessie werd gedurende de oorlog verworven door de Nederlandse SHV. De SHV, die in deze oorlogsjaren niet meer in staat was te concurreren met Staatsmijnen, dacht door deze mijn toegang te kunnen krijgen tot de Nederlandse kolenmarkt, maar slaagde daar niet in.²⁴ De Sophia Jacoba produceerde alleen antraciet of huisbrandkolen en week daarmee af van de tendens in het Akense district om steeds meer vette of industriekolen te winnen. In 1931 produceerden alleen de oude mijnen Gouley en Laurweg nog huisbrandkolen.²⁵

Tabel 4. Mijnzetels in het Akense mijndistrict

Mijnzetel	Locatie	Eigenaar	Start	Gesloten	Max. omvang personeel
Inderevier					
James	Stolberg	Cockerill/Metallurgische Gesellschaft zu Stollberg	1825	1891	
Atsch	Id.	EBV	ancien regime/1832	1870	250
Wilhelm	Weisweiler	Id.	Id./1856	1874	
Propstei	Eschweiler	Id.	Id./1860	1879	
Birkengang	Id.	Id.	Id./1834	1883	200
Centrum	Id.	Id.	Id./1850	1891	1.300
Eschweiler Reserve	Id.	Id.	1862/1880	1944	2.000
Wurmrevier					
Carl Friedrich	Richterich	F. W. Huppertz/Anthrazitgrube Carl Friedrich AG/EBV	1903	1927	500
Nordstern	Merkstein	Honigmann/Hahnschen Werke AG	1876	1927	2.300
Sichelscheid	Kohlscheid	Vereinigungsgesellschaft	ancien regime	1859	130
Hankepank	Id.	Id.	Id.	1864	180
Langenberg	Id.	Vereinigungsgesellschaft/EBV	Id.	1913	200
Abgunst/Kämpchen	Id.	Id.	Id.	1914	390
Laurweg	Id.	Id.	Id./1840	1955	2.500
Ath	Bardenberg	Vereinigungsgesellschaft	Id./1836	1879	300

24 Roelevink, 'Een Nederlandse steenkolenmijn op Duitse bodem'.

25 Spickerhoff, *Die wirtschaftliche Entwicklung*, 52.

Furth	Id.	Id.	Id.	1884	250
Teut	Würselen	Id.	Id./1870	1904	
Gouley	Id.	Vereinigungsgesellschaft/EBV	Id./1858	1969	2.800
Voccart	Herzogenrath	Id.	1830	1912	500
Anna	Alsdorf	Id.	1854	1983	7.442
Maria	Mariadorf	Id.	1863/1878	1962	2.800
Adolf	Merkstein	EBV	1913	1972	2.888
Carolus Magnus	Übach-Palenberg	Cie. des Forges et Aciéries de la Marine et d'Homécourt, SA des Hauts Fourneaux et Fonderies Pont-à-Mousson, SA des Aciéries de Micheville	1919	1962	3.320
Carl-Alexander	Baesweiler	Röchling'schen Eisen- und Stahlwerke (Völklingen, Saar) (oorspr. met Aciéries de Longwy Mont-Saint-Martin)	1921	1975	1.800
Sophia-Jacoba	Hückelhoven	NV Nederlandsche Maatschappij tot Ontginning van Steenkolenvelden (i.e. Steenkolen Handels-Vereeniging)	1917	1997	5.800
Emil Mayrisch	Siersdorf	EBV	1937	1992	

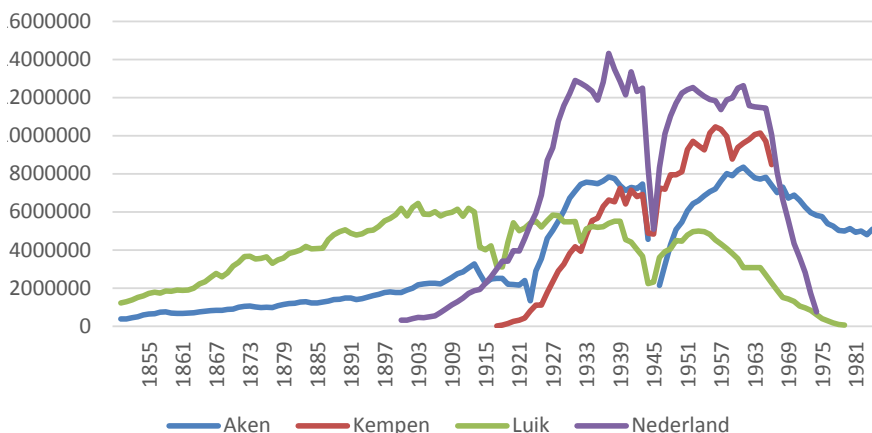
Bron: Götz Voppel, *Die Aachener Bergbau- und Industrielandschaft. Ein wirtschaftsgeographische Studie* (Wiesbaden 1965) 59-61; Daniel Salber, *Das Aachener Revier. 150 Jahre Steinkohlebergbau an Wurm und Inde* (Aken 1987) 109; Wikipedia.

Verschillen in de omvang van de productie en de werkgelegenheid per district

De afwijkende voor- en ontwikkelingsgeschiedenis, de uiteenlopende eigendomsstructuren, en de zeer verschillende kolenmarkten waarop de mijnbedrijven in de vier districten opereerden hadden belangrijke gevolgen voor de omvang van de productie en de werkgelegenheid. Grafiek 1 geeft inzicht in de ontwikkeling van de productie per mijndistrict in de negentiende en twintigste eeuw. Vanwege de relatief beperkte en stabiele omvang zijn de negentiende-eeuwse productiecijfers

van de Nederlandse mijnen (Neuprick en de Domaniale Mijn) hierin niet opgenomen.²⁶ Qua ligging, omvang en structuur waren deze Nederlandse mijnen in de negentiende eeuw eerder onderdeel van het Akense district aan de andere kant van de grens.²⁷

Grafiek 3. De omvang van de steenkoolproductie in de vier mijndistricten in de negentiende en de twintigste eeuw

Bronnen: Ned. Limburg: Langeweg, *Mijnbouw en arbeidsmarkt*, bijlage 4 en 5; Belg. Kempen: Delbroek, *In de put*, bijlage 4; Luik 1850-1899: Suzy Pasleau, *Industries et populations: l'enchaînement des deux croissances à Seraing au XIXe siècle* (Genève 1998) Ann. II; 1900-1980: Roels, *Het tekort*, bijlage 10; Aken: Wolfram Fischer, *Statistik der Montanproduktion Deutschlands 1850-1914/1915-1985* (Keulen 1989/1995; GESIS ZA 8400 Datenfile 2010/2011).

Uit grafiek 3 blijkt dat het Luikse bassin gedurende de negentiende eeuw ruimschoots de meeste kolen produceerde. Zowel het Luikse als het Akense gebied maakten tot aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog een periode van groei

- 26 Zie hiervoor: Ben Gales, *Delven en slepen. Steenkolenmijnbouw in Limburg: techniek, winning en markt gedurende de achttiende en negentiende eeuw* (Hilversum 2004) 21-23; idem, 'Goed betaald? Mijnwerkerslonen en arbeidsmarkt in het Nederlands-Duits-Belgische grensgebied in de achttiende en negentiende eeuw', *Studies over de sociaaleconomische geschiedenis van Limburg/Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* LIII (2008) 57-87.
- 27 Tot aan de Eerste Wereldoorlog was er ook een geïntegreerde arbeidsmarkt voor mijnwerkers in het Nederlands-Duitse grensgebied tussen Kerkrade en Aken. Zie: *ibidem*, en Knotter, 'Mijnbouw en grensarbeid', 126-128.

door, maar daarna ging de ontwikkeling in beide gebieden uiteenlopen. De kolenmijnbouw in Aken begon sterk te groeien na 1923, toen de hyperinflatie en de politieke onrust rond de Frans/Belgische bezetting van het Akense en Ruhrgebied voorbij waren.²⁸ Aan het eind van de jaren 1920 kon de Akense kolenproductie de Luikse overvleugelen. Dit was een gevolg van hiervoor gememoreerde invloed van buitenlandse investeerders in Aken, waarvan het Luxemburgse staalconcern ARBED de belangrijkste was. Door de gegarandeerde afzet aan ARBED steeg het productieniveau van het grootste Akense mijnbedrijf *Eschweiler Bergwerks Verein* (EBV) van 3,1 miljoen ton in 1913 na een inzinking tussen 1914 en 1924 naar 4,7 miljoen ton in 1930 en 5,1 miljoen in 1932.²⁹

In grafiek 3 is te zien dat de steenkoolproductie in Luik al vóór de Eerste Wereldoorlog begon te dalen (vanaf 1912). Het vooroorlogse productieniveau werd in de rest van de twintigste eeuw niet meer gehaald. In feite was het Luikse kolenbasin slachtoffer van het eerdere succes: door de grote productie in de voorafgaande eeuwen waren de kolenlagen uitgeput geraakt en steeds moeilijker te ontginnen. Ook de versnipperde eigendomsverhoudingen en het conservatisme van de eigenaren speelden hierbij een rol: die durfden het risico van de daarvoor benodigde investeringen niet aan. Korte perioden van opleving waren steeds een gevolg van bijzondere omstandigheden, zoals de internationale kolenschaarste in de eerste helft van de jaren 1920 en de 'kolenslag' na de Tweede Wereldoorlog. De omslag op weg naar het einde kwam hier in het begin van de jaren 1950, eerder dan in de andere mijndistricten.³⁰

De Nederlands- en Belgisch-Limburgse mijnen kwamen pas in de twintigste eeuw tot ontwikkeling. Het Nederlandse mijndistrict groeide in de jaren 1910 en met name 1920 pijlsnel uit tot de grootste producent in de regio. In 1937 werd de grootste productieomvang ooit bereikt. Met een onderbreking tijdens de Tweede Wereldoorlog bleef de productie min of meer constant tot het begin van de mijnsluiting aan het eind van de jaren 1960. De mijnen in de Belgische Kempen begonnen in de jaren 1920 te produceren. Al in de jaren 1930 overvleugelden zij de Luikse mijnen. In de jaren 1950 bereikten zij hun hoogste productieniveau. Gemeten aan de omvang van de productie was Belgisch-Limburg toen het op een na belangrijkste mijngebied in de Euregio.

De ontwikkeling van het aantal werknemers werkzaam in de mijnindustrie in elk district weerspiegelt die van de productieomvang slechts in zeer algemene zin

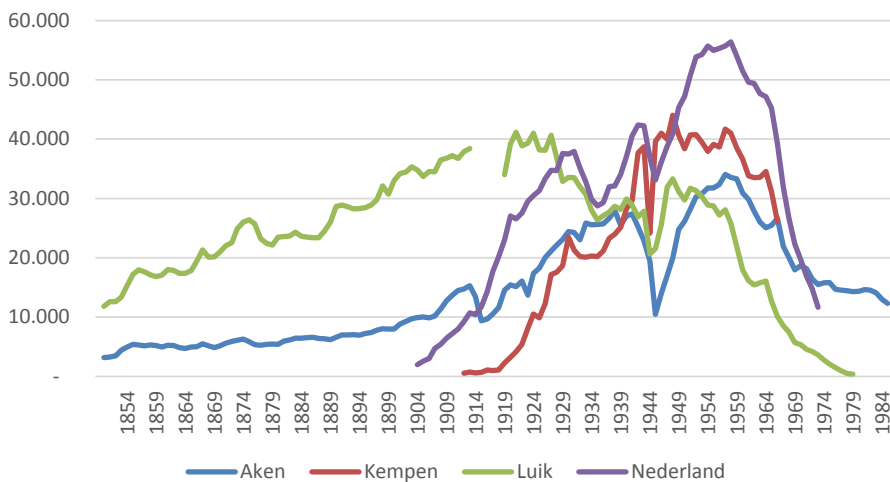
28 Vgl. Spickerhoff, *Die wirtschaftliche Entwicklung*, 48-49.

29 Wiesemann, 'Die industriellen und finanziellen Beziehungen', 59 en 70; ook over investeringen van ARBED in de EBV. Zie over de groei van de Akense mijnbouw in de jaren 1920 ook: Spickerhoff, *Die wirtschaftliche Entwicklung*, 21.

30 Roels, *Het tekort*, 38-42.

en loopt daarmee zeker niet altijd parallel (grafiek 4). Opvallend is bijvoorbeeld het naar verhouding grote aantal arbeiders in de Luikse steenkolenmijnen. Deze uiteenlopende ontwikkeling heeft alles te maken met productiviteitsverschillen, maar het werknemersbestand als geheel is daarvoor geen goede indicator. Zo is de sterke groei van de werkgelegenheid in de Nederlandse mijnen na de Tweede Wereldoorlog nauw gerelateerd aan de omvang van de bovengrondse bedrijven van Staatsmijnen, onder meer in de chemische tak, het Stikstofbindingsbedrijf (SBB).³¹ Om productiviteitsverschillen te meten is het daarom beter uit te gaan van alleen de werkgelegenheid ondergronds (grafiek 5). Daaruit blijkt dat de aantallen eigenlijke mijnwerkers in Belgisch- en Nederlands-Limburg elkaar in de jaren 1950 en 1960 niet veel ontliepen (de Kempense mijnen kwamen na de Tweede Wereldoorlog wel eerder weer op gang). De werkgelegenheid ondergronds in het Luikse gebied bleef daarbij sinds de jaren 1930 achter en begon al vanaf 1952 te dalen. In de Kempense en Nederlands-Limburgse mijnen was dat pas vanaf de kolencrisis van 1958 het geval. Voor de Akense mijnen beschik ik slechts over cijfers tot 1931.

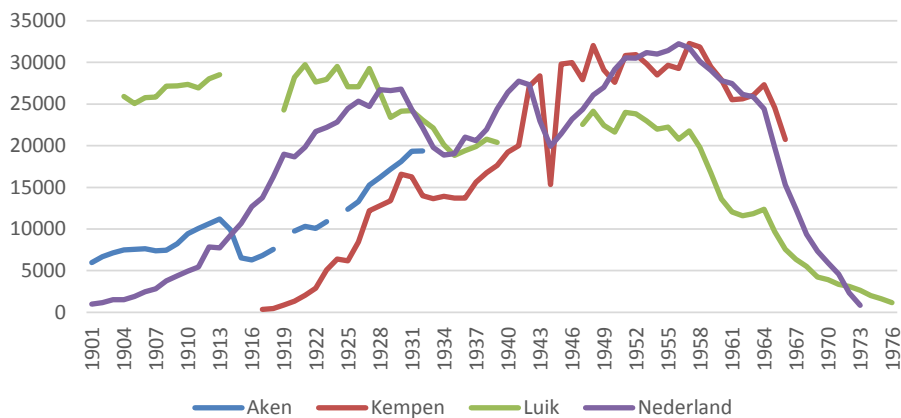
Grafiek 4. De omvang van de werkgelegenheid in de vier mijnistricten in de negentiende en de twintigste eeuw

Bronnen: zie grafiek 3.

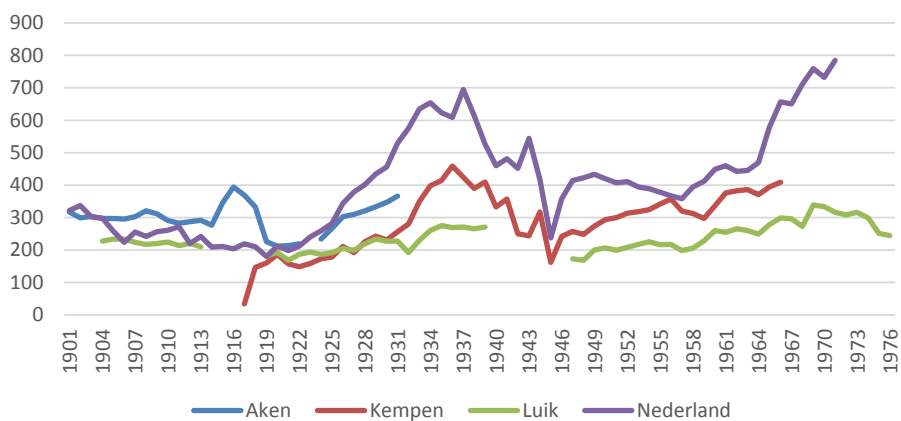
31 Tussen 1944 en 1958 groeide de personeelsbezetting bij SBB van 1.500 tot c. 4.200: Ernst Homburg, *Groei en kunstmest*. DSM Agro 1929-2004 (Hilversum 2004) 138, grafiek 7.1.

Grafiek 5. Het aantal ondergrondse mijnwerkers in de vier mijndistricten in de twintigste eeuw (Aken tot 1931)

Bronnen: zie grafiek 3. Cijfers over Nederlands-Limburg ter beschikking gesteld door Serge Langeweg. Aken 1913-1931 berekend op grond van Spickerhoff, *Die wirtschaftliche Entwicklung*, 24-25.

Grafiek 6. Productie per ondergrondse mijnwerker per jaar in de vier mijndistricten in de twintigste eeuw (Aken tot 1931)

Bronnen: zie grafiek 5.

Berekening van de productie per ondergrondse mijnwerker per jaar als maatstaf voor de productiviteit laat zien dat die in Luik al in het begin van de eeuw lager was dan in Aken (grafiek 6). In de jaren 1920 bleef de Luikse productiviteit sterk achter bij zowel die in Aken als in de Nederlands-Limburgse mijnen, en vanaf 1930, toen de ontginning van de Kempense mijnen echt op gang begon te komen, ook bij die in Belgisch-Limburg. De lage productiviteit in de Luikse mijnen was een gevolg van geologische omstandigheden, van de eerder gememoreerde uitputting, maar ook van de sterke versnippering van het familiale eigendom en het grote aantal betrekkelijk kleine mijnen, die rationalisering en arbeidsbesparende investeringen belemmerden.³² In de grafiek zien we een geringe verbetering van het Luikse arbeidsrendement in de jaren 1930 en 1960, maar in de periode na de Tweede Wereldoorlog was die opnieuw erg laag. De productie kon toen alleen worden opgevoerd door de massale inzet van arbeidsmigranten, met name Italianen.³³

In Aken (waarover ik cijfers heb tot 1931) groeide de productiviteit in de jaren 1920, maar lang niet zo sterk als in Nederland. De productiviteit in de Nederlandse mijnen lag sinds de jaren 1920 steeds het hoogst. Internationaal gold de Nederlandse mijnbouw dan ook als zeer efficiënt.³⁴ De arbeidsproductiviteit behoorde tot de hoogste in Europa. Opvallend is de productiviteitspiek in Nederland in de jaren 1930. Die was een gevolg van de intensieve rationalisering in die periode, waardoor de productiviteit blijkbaar extreem hoog kon worden opgevoerd, zowel in internationaal als in langetermijnperspectief. Omdat de arbeidsproductiviteit in deze periode alleen kon stijgen door efficiëntere arbeidsmethoden te combineren met het door de mijnwerkers steeds harder te laten werken, werd de rationalisatie door de mijnwerkers zelf gediskwalificeerd als ‘jagen en jachten’. Na hevige protesten tegen dit systeem vlak na de bevrijding, werd dit ‘experiment’ in de naoorlogse jaren niet meer herhaald en daalde de arbeidsproductiviteit naar een ‘normaal’ niveau, ook omdat er moeilijker te ontginnen kolenlagen ‘aan snee’ moesten worden gebracht.³⁵

32 Roels, *Het tekort*, 35-38 en 120-122, 133-135.

33 *Ibidem*, 107-114.

34 Een diepgaande analyse van de productiviteitsontwikkeling in Nederland in internationaal vergelijkend perspectief geven B.P.A. Gales, J.P. Smits en R. Bisscheroux, ‘Steenkolen’, in: *Techniek in Nederland in de Twintigste Eeuw II Delfstoffen, energie, chemie* (Zutphen 2000) 45-65.

35 Vgl. Serge Langeweg, ‘Het arbeidsproces en de organisatie van het werk’, in: Ad Knotter (red.), *Mijnwerkers in Limburg. Een sociale geschiedenis* (Nijmegen 2012) 164-168.

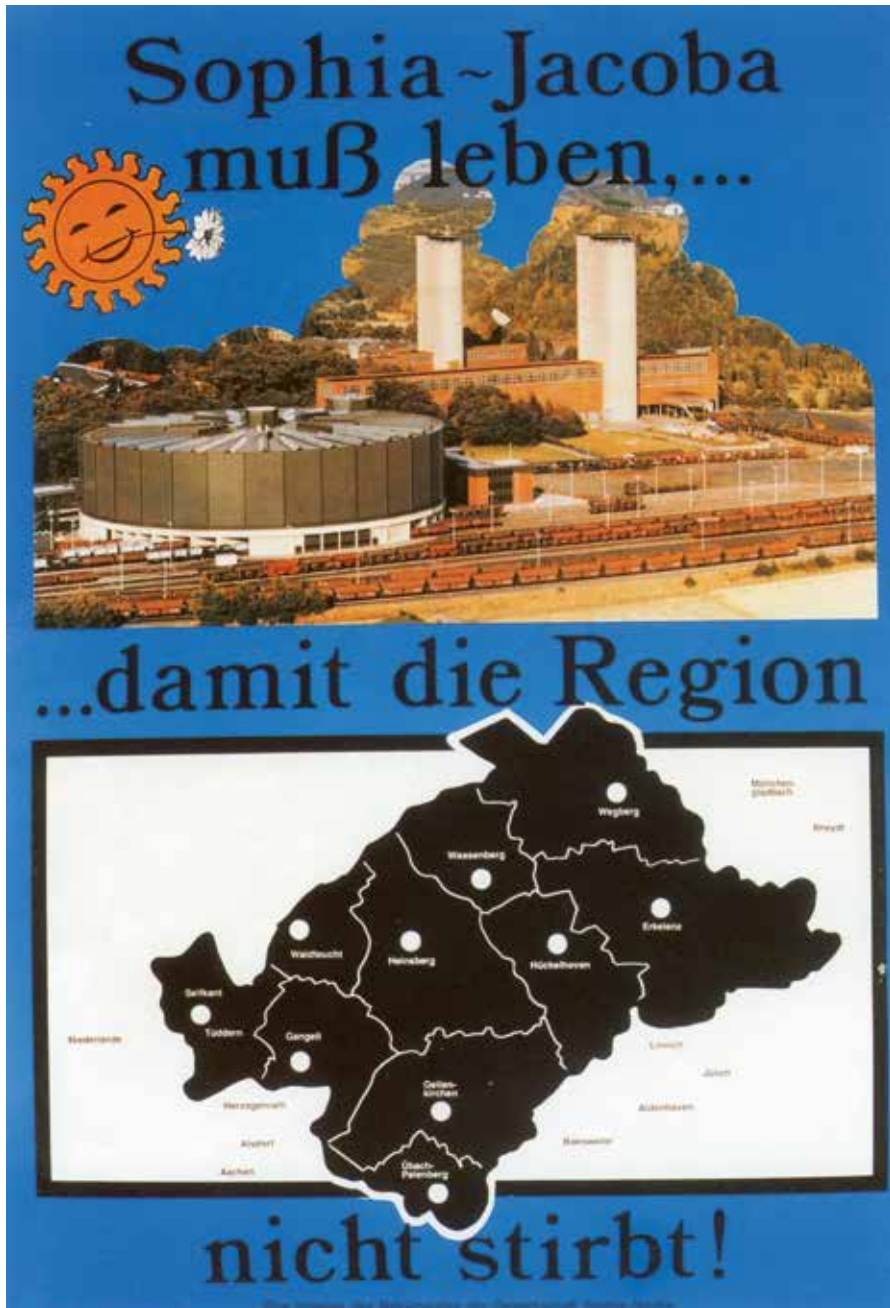
Conclusie

In ons onderzoek naar de betekenis van de internationale arbeidsmigratie in de vier mijnbouwgebieden in het Maas-Rijngebied kwamen wij eerder tot de conclusie dat de omvang en herkomst daarvan per gebied sterk uiteenliep. De rekrutering van mijnwerkers in het buitenland kwam tot stand met behulp van wervingsarrangementen van elk land afzonderlijk, sinds de Tweede Wereldoorlog vooral met landen in het Middellandse-Zeegebied. Er was sprake van internationalisering van de mijnarbeidsmarkten op nationale basis, nauwelijks en alleen bij uitzondering van grensoverschrijdende uitwisseling van arbeid tussen de gebieden onderling.³⁶

Iets dergelijks kunnen we ook vaststellen met betrekking tot de kapitaalstromen en de eigendomsverhoudingen. Ook daarin kenden de vier mijnbouwgebieden een eigen ontwikkeling, waarin buitenlands kapitaal wel een belangrijke rol speelde, maar niet als verbindende, grensoverschrijdende factor. Voor zover er sprake was van internationalisering gebeurde dit ook wat dit betreft op nationale en/of regionale basis. In de regio zelf bestonden nauwelijks eigendom of investeringen over de grenzen heen. Andere nationale grenzen buiten het Maas-Rijngebied werden wel gemakkelijk overschreden. Alleen in Luik, dat qua eigendom grotendeels bleef aangewezen op bestaand familiekapitaal, speelde internationaal kapitaal geen rol. De verouderde structuur van de Luikse mijnbouw en de eenzijdigheid van de gewonnen kolensoorten maakte het gebied onaantrekkelijk voor buitenlandse investeerders. Franse staalbedrijven waren betrokken bij de steenkoolwinning in Nederland (zij het uiteindelijk niet in vetkoolwinning), de Belgische Kempen, en het Akense district, maar zij waren nergens echt dominant. In Nederland had de staat het initiatief naar zich toegetrokken door de oprichting van Staatsmijnen, in de Belgische Kempen speelden Belgische industriëlen en in het bijzonder de grote banken *Société Générale* en *Banque de Bruxelles* een hoofdrol, en het Akense district werd gedomineerd door het Luxemburgse staalconcern ARBED als eigenaar van de *Eschweiler Bergwerks Verein*.

Deze verhoudingen hadden zich uitgekristalliseerd na de Eerste Wereldoorlog die belangrijke gevolgen had voor de internationale kolenmarkt. De Nederlandse kolenproductie kon terrein veroveren op het *Rheinisch-Westfälische Kohlensyndikat* en de daaraan gekoppelde Steenkolen Handels Vereeniging, onder meer omdat die de Nederlandse markt gedurende de Eerste Wereldoorlog niet meer kon bedienen en Duitse kolen daarna volgens het Verdrag van Versailles moesten worden geleverd aan geallieerde landen. Op de langere duur was echter de sterkere productiviteits-

36 Knotter, 'Inleiding: arbeidsmigranten en grensarbeiders', 27.

De Sophia-Jacoba was de laatste kolonmijn in het Akense mijnbouwgebied die zijn deuren sloot. Dat gebeurde in 1997, na een lange aanloop. Al in 1992 maakte de regio zich sterk voor herstructurering. Bron: Michael Farrenkopf, Stefan Przigoda, Schwarzes Silber, Die Geschichte des Steinkohlenbergwerks Sophia-Jacoba (Hückelhoven 1997).

verbetering in de Nederlandse mijnen doorslaggevend. De Luxemburgse en Lotharingse staalindustrieën werden na de Eerste Wereldoorlog ontkoppeld van de Duitse tolunie en het nabijgelegen Saargebied, waardoor die zich meer gingen richten op de steenkoolgebieden elders, met name Aken (waar ARBED al oudere banden mee had) en de Belgisch-Limburgse mijngebied, dat in die jaren tot ontwikkeling kwam.

De uiteenlopende eigendomsverhoudingen en investeringsstrategieën in elk gebied resulteerden in grote verschillen in de ontwikkeling van de productie, de werkgelegenheid en de arbeidsproductiviteit. Na een glorieus tijd in de negentiende eeuw werd Luik in de twintigste eeuw het structureel zwakste gebied door de versnippering van het eigendom, de geringe omvang van de bedrijven en de uitputting van de kolenlagen. De Nederlands-Limburgse kolenwinning profiteerde van investeringen van de Nederlandse staat in zowel de mijnbouw zelf als in de verkeersinfrastructuur. In Aken werd de uitbreiding en modernisering in hoofdzaak mogelijk gemaakt door de Luxemburgse partner ARBED en in mindere mate door Frans-Lotharingse staalbedrijven. Die laatste lieten hun invloed ook gelden in het Belgisch-Limburgse mijngebied, maar daar speelde Belgisch industrie- en bankkapitaal de hoofdrol.

De conclusie moet zijn dat nationale verschillen en territoriale grenzen in dit grensgebied een doorslaggevende invloed hadden op de ontwikkeling van elk mijnbouwgebied in de twintigste eeuw. De vier mijnbouwgebieden, hoe dicht bij elkaar ook gelegen, verschilden enorm van elkaar. Er bestond geen regiobrede en grensoverschrijdende arbeidsmarkt voor mijnarbeid, afzetmarkten kwamen niet overeen, grensoverschrijdende investeringen kwamen nauwelijks voor, en er bestonden geen gemeenschappelijke eigendomsstructuren. Dat heeft enerzijds te maken met nationale ontwikkelingen, die in de twintigste eeuw steeds meer bepalend werden voor de inrichting van de samenleving,³⁷ anderzijds met de internationale verhoudingen op de kolenmarkt, met name waar het gaat om leveranties aan staalfabrieken in het vetkoolarme Frankrijk en Luxemburg, die hun stempel drukten op de kolenwinning in het Maas-Rijngebied.

37 Charles S. Maier, 'Consigning the Twentieth Century to History: Alternative Narratives for the Modern Area', *The American Historical Review* 105 (2000) 807-831.

Leonie Cornips en Ad Knotter

**DE UITVINDING VAN LIMBURG:
DE TERRITORIALISERING VAN
GESCHIEDENIS, TAAL EN IDENTITEIT***

* Vertaalde en bewerkte Engelse tekst te verschijnen in: *Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik*. Ad Knotter is auteur van het historische, Leonie Cornips van het taalkundige gedeelte.

De Nederlandse provincie Limburg is grotendeels omsloten door grenzen met het buitenland: 212 en 139 kilometer grens met respectievelijk Duitsland en België, slechts 113 met de rest van Nederland. In 2011 telde de provincie ongeveer 1.200.000 inwoners op een oppervlakte van 2.200 vierkante kilometer. Zo'n 900.000 mensen, dus 75 procent van de Limburgers, beschouwen zichzelf als sprekers van een Limburgs dialect naast het standaard Nederlands.¹ In zijn huidige vorm bestaat de provincie pas sinds 1839. Limburg is daarvoor nooit een territoriale eenheid geweest. Tussen 1815 en 1839 maakte het gebied deel uit van een grotere provincie met dezelfde naam, maar die werd na de Belgische opstand en het ontstaan van België als afzonderlijke staat (1830-1839) opgesplitst in een westelijk Belgisch en een oostelijk Nederlands deel. Sindsdien zijn er twee provincies met de naam Limburg, de ene in België, de andere in Nederland. Dit artikel gaat alleen over Nederlands-Limburg.

In het licht van de territoriale geschiedenis van het gebied kan moeilijk worden volgehouden dat er binnen de Limburgse grenzen een speciale Limburgse volksaard, cultuur, taal, of nog sterker, etnische verwantschap zou zijn, die een oorsprong zou hebben in het verleden vóór er sprake was van een provincie met die naam, dus vóór 1839 (of eventueel 1815). Toch waren er vóór de Tweede Wereldoorlog serieuze volkskundigen die dat oprecht vonden, of er althans naar op zoek gingen. Veel inwoners van Nederland en Limburg geloven er nog steeds in. Een sterk gevoel van regionale eigenheid, gekoppeld aan de provincie als territoriale eenheid, wordt dag in dag uit door Limburgers beleefd en tot uiting gebracht, onder meer in het streektaalgebruik, en in de lokale en sociale media gereproduceerd. De vraag die in dit artikel centraal staat is: hoe kunnen we dit buitengewone besef van eigenheid verklaren? Hoe komt het dat het regionale taalbesef en culturele praktijken vast werden verankerd aan de provincie Limburg als territoriale eenheid, terwijl die nog maar zo kort bestaat?

Het besef van een eigen provinciale identiteit is ontstaan als gevolg van de toenemende integratie van Limburg in de Nederlandse natiestaat gedurende de negentiende en twintigste eeuw.² In dit proces werden de Limburgers zich ervan bewust dat zij bepaalde dingen gemeenschappelijk hadden waarmee zij afweken van de nationale norm, en begonnen zij te zoeken naar de oorsprong daarvan. Volkskundigen ontwikkelden ideeën over een specifieke 'Limburgse' volksaard als culturele uitdrukking van een veronderstelde aparte etnische samenstelling van de bevolking; regionale historici construeerden een gemeenschappelijk cultureel

1 Geert Driessen, 'Ontwikkelingen in het gebruik van streektalen en dialecten in de periode 1995-2003', *Toegepaste Taalwetenschap in Artikelen* 75 (2006) 103-113.

2 Vgl. Ad Knotter (red.), *Dit is Limburg!. Opstellen over de Limburgse identiteit* (Zwolle/Maastricht 2009).

verleden van de regio, ondanks de territoriale fragmentatie daarvan in de periode vóór het ontstaan van de provincie; dialectologen, taalkundigen en geïnteresseerde leken zochten naar taalkundige verschijnselen die kenmerkend zouden zijn voor Limburg binnen zijn territoriale grenzen.

Dit artikel is als volgt opgebouwd. Na een inleiding over de definitie van een regio en de constructie van regionale identiteiten wordt de territoriale geschiedenis van de Nederlandse provincie Limburg kort besproken. Dan komt de vraag aan de orde in hoeverre Limburg een sociale ruimte is, welke rol de katholieke kerk speelde in de vorming daarvan, en hoe het in de twintigste eeuw opkomende regionalisme leidde tot een zoektocht naar een eigen volksaard en geschiedenis. In de tweede helft van het artikel wordt besproken hoe Limburg ook als een taalkundige eenheid beschouwd ging worden. Limburg is een interessante casus van de constructie van een afgebakende talige ruimte omdat de territoriale grenzen van de provincie dwars door een ruimer dialectgebied lopen: de Limburgse dialecten worden door dialectologen ingedeeld bij het Oostnederfrankisch en dat wordt ook in de aangrenzende regio's in België en Duitsland gesproken. Het bestaan van een aparte 'Limburgse' streektaal is dus net zo'n fictie als een 'Limburgse geschiedenis' of een 'Limburgse identiteit' vóór 1839.

Wat zijn regio's en wat is regionale identiteit?

Voor een definitie van het begrip regionale identiteit is het ruimtelijke aspect natuurlijk cruciaal, maar in veel studies naar regionale identiteiten wordt dit als vanzelfsprekend beschouwd. Het definiëren van het begrip 'regio' in het begrip-paar 'regionale identiteit' is echter even belangrijk als 'identiteit'. Afgezien van territoriale of administratieve criteria om regio's vast te stellen, kunnen ruimtelijke begrenzingen worden gevonden in culturele, linguïstische, sociale en psychologische verschijnselen. Regio's kunnen worden gedefinieerd door culturele gedragingen, taalgebruik, sociale interactie, en discursieve praktijken, die tot aparte ruimtelijke verbindingen kunnen leiden.³

- culturele ruimte wordt gevormd door herkenbaar sociale gewoonten en dagelijkse praktijken;
- taalkundige ruimte wordt gevormd door de mate waarin mensen een bepaalde

3 Ontleend aan H.H. Blotevogel, 'Auf dem Wege zu einer "Theorie der Regionalität": die Region als Forschungsobjekt der Geographie', in: G. Brunn (red.), *Region und Regionsbildung in Europa. Konzeptionen der Forschung und empirische Befunde* [Wissenschaftliche Konferenz, Siegen, 10.-11. Oktober 1995] (Baden-Baden 1996) 44-68.

- ruimtelijke eenheid opvatten en ervaren als een talige eenheid;
- *handelings- of sociale ruimte* wordt bepaald door de ruimtelijke begrenzing van menselijke interacties;
 - *cognitieve ruimte* is gebaseerd op (kennis over) gedeelde ervaringen in een bepaald ruimtelijk domein (bijvoorbeeld door een regionaal medialandschap);
 - *affectieve ruimte* wordt bepaald door de mate waarin mensen zich identificeren met een ruimtelijke omgeving. Dat is niet hetzelfde, maar leidt wel vaak tot een regionale identiteit.

Deze vormen van ruimtelijkheid staan niet op zichzelf, maar beïnvloeden elkaar, en bepalen in welke mate een regio samenhang en een eigen karakter heeft. Zij moeten niet worden verward met territorialiteit. Die is uitkomst en uitdrukking van machtsstructuren van overheden en andere instituties. Hun zeggenschap eindigt bij territoriale of administratieve grenzen.⁴ Territoria kunnen niet gelijk worden gesteld aan de hiervoor genoemde sociale en culturele ruimtelijke constructies, die minder scherp zijn afgebakend.⁵ Een belangrijk thema in de bestudering van regionale identiteit, in het algemeen en die van Nederlands-Limburg in het bijzonder, is hoe sociale, culturele, talige, cognitieve en affectieve ruimten zich verhouden tot territoriaal gedefinieerde ruimtelijke eenheden, en hoe territoriale grenzen ook sociale, talige, culturele, cognitieve en affectieve grenzen worden. Bij regionale identiteit gaat het, met andere woorden, om de verhouding tussen territorialiteit en deze andere vormen van ruimtelijkheid.

Een collectieve identiteit kan worden gevormd in een regionale context als persoonlijke ervaringen worden gedeeld met anderen die in een bepaald gebied wonen of er vandaan komen, en als deze ervaringen collectief als gemeenschappelijk worden geïnterpreteerd. Iemand herkent bepaalde eigenschappen of praktijken van medebewoners uit een bepaalde regio, schrijft deze toe aan de gemeenschappelijke woonplaats of herkomst, en identificeert deze als zijn of haar 'eigen' regio.

Historici en volkskundigen hebben lang gezocht naar gemeenschappelijke aangeboren eigenschappen van de inwoners van een bepaald gebied die hun regionale identiteit zouden bepalen.⁶ Tegenwoordig wordt de gedachte dat regionale identiteit

4 Charles S. Maier, 'Transformations of Territoriality 1600-2000', in: G. Budde e.a. (red.), *Transnationale Geschichte. Themen, Tendenzen und Theorien. Jürgen Kocka zum 65. Geburtstag* (Göttingen 2006) 32-55.

5 Ludger Pries, *Die Transnationalisierung der sozialen Welt. Sozialräume jenseits von Nationalgesellschaften* (Frankfurt am Main 2008).

6 Een kenmerkend voorbeeld is: P.J. Meertens en Anne de Vries (red.), *De Nederlandse volkskarakters* (Kampen 1938). Zie ook: Martijn Eickhoff, Barbara Henkes en Frank van Vree (red.), *Volkseigen. Ras, cultuur en wetenschap in Nederland 1900-1950* [Elfde Jaarboek van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie] (Zutphen 2000).

kan worden herleid tot een regionale ‘volksaard’ door historici, sociologen en volkskundigen gediskwalificeerd als ‘essentialistisch’. Gemeenschappelijke kenmerken van een sociale groep zijn niet objectief gegeven, maar kunnen alleen als kenmerkend worden beschouwd omdat ze als zodanig worden toegeschreven aan die groep, zowel door de leden van de groep zelf als door buitenstaanders.⁷ Dit toeschrijven gebeurt vaak op basis van, of ontwikkelt zich tot stereotypering, zowel door ‘auto-stereotypering’ door de inwoners zelf, als door ‘hetero-stereotypering’ door buitenstaanders.⁸

Identiteiten worden niet geërfd of doorgegeven via verwantschap, maar worden collectief geconstrueerd in sociale interactie, mediagebruik, en communicatie. Deze opvatting wordt ‘constructivistisch’ genoemd en is nu dominant in het denken over identiteit. Collectieve identiteiten zijn constructies waarin mensen geloven. Zij zijn zowel gebaseerd op de herkenning van gelijkgezinden waarmee men zich verbonden voelt, als van anderen die men als ‘vreemd’ beschouwt. Identiteit houdt altijd een contrast in: het gaat over ‘wij’ en ‘zij’.⁹ Als dit contrast, in dagelijkse ervaringen en in subjectieve gevoelens, verbonden wordt met de regio waarin mensen wonen of waar ze vandaan komen, kan identiteit een ruimtelijk aspect krijgen. Een negatief sentiment, of ten minste een gevoel van onderscheid met mensen uit andere gebieden, maakt altijd deel uit van een regionale identiteit.

Een territorium zonder precedent

Sinds de Karolingische periode maakt het gebied van het huidige Limburg deel uit van een grensgebied.¹⁰ In de Middeleeuwen botsten hier rivaliserende territoria van het Duitse Rijk (zie kaart 1). Na het Verdrag van Westfalen van 1648, waarin de hoofdlijnen van het West-Europese territoriale systeem tot aan de Franse Revolutie werden vastgelegd, bleef deze streek een typisch grensgebied, betwist en gefragmenteerd in talloze territoria en enclaves.¹¹ Er bestond een hertogdom

7 J. Allen, D. Massey, A. Cochrane, *Rethinking the Region* (Londen/New York 1998); G. Herb, ‘National identity and territory’, in: G.H. Herb en D.H. Kaplan (red.), *Nested Identities. Nationalism, Territory, and Scale* (Lanham etc. 1999) 9-30.

8 H.J. Duijker en N.H. Frijda, *National Character and National Stereotypes. A Trend Report Prepared for the International Union of Scientific Psychology* (Amsterdam 1960).

9 Fredrik Barth, *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Cultural Difference* (Bergen 1967).

10 Het gebied van het huidige Limburg maakte deel uit van een veel groter betwist grensgebied aan de westzijde van het Duitse Rijk tussen Münster en Mulhouse. Zie in een andere context: Michael Loriaux, *European Union and the Deconstruction of the Rhineland Frontier* (Cambridge 2008).

11 Deze historische fragmentatie is een thema dat in elk handboek over de Limburgse geschiedenis terugkomt. Het meest recent in: Louis Berkvens, ‘Staatkundige en institutionele geschiedenis van de Limburgse territoria, 1548-1795’, in: Paul Tummers e.a. (red.), *Limburg. Een geschiedenis 1500-1800* (Maastricht 2015) 19-114.

Kaart 1. De Staatkundige indeling van de Limburgse territoria omstreeks 1543. Bron: J. Venner, Canon van Limburg (Sittard 2009).

Limburg, maar er was nauwelijks territoriale overlap met de huidige provincies Limburg in België en Nederland. Het lag tussen Verviers en Aken, ten zuiden van het huidige Nederlands-Limburg.

De Franse revolutionaire bezetting van dit gebied in 1794 maakte een eind aan de feodale territoriale fragmentatie en legde een uniforme gebiedsindeling in departementen op, die net als in Frankrijk zelf werden genoemd naar een door het departement stromende rivier. Het grootste deel van het tegenwoordige Belgische en Nederlandse Limburg werden verenigd in het *département de la Meuse inférieure*, met Maastricht als hoofdstad. Nadat de Fransen het gebied in 1813 hadden verlaten, werd een Verenigd Koninkrijk gevormd onder koningschap van Willem van Oranje, waarin de territoria van de vroegere Nederlandse Republiek, de Oostenrijkse Nederlanden en het Prinsbisdom Luik werden verenigd. Willem was erg gespitst op het herstel van de oude verhoudingen – de vroegere gewesten van de Republiek keerden bijvoorbeeld terug als provincies – maar hij baseerde de vorming van de nieuwe provincie Limburg grotendeels op het Franse departement Nedermaas. Hij besloot deze provincie ‘Limburg’ te noemen naar het oude hertogdom van die naam, dat, zoals hierboven bleek, met het territorium van de Nedermaas weinig te maken had.¹²

Na de Belgische Revolutie van 1830 werd heel Limburg met uitzondering van de vesting Maastricht onderdeel van de nieuwe staat België. Dat duurde tot 1839, toen de Europese grootmachten op een conferentie in Londen besloten dat Limburg verdeeld moest worden in een westelijk Belgisch en een oostelijk Nederlands deel, grotendeels met de Maas als grens. Dit moest koning Willem (die ook groothertog van Luxemburg was) en de Duitse Bond compenseren voor het verlies van het westelijke deel van Luxemburg, dat een provincie van België werd. Onderdeel van deze regeling was dat Nederlands-Limburg (nu ‘hertogdom’ genoemd) lid werd van de Duitse Bond, maar tegelijk tot Nederland behoorde en vanuit Den Haag werd bestuurd. Dit duurde tot 1867, toen Limburg een reguliere provincie van Nederland werd (de elfde). Uit dit korte historische overzicht blijkt zonneklaar dat Nederlands-Limburg een kunstmatige territoriale constructie was, gebaseerd op de willekeurige overwegingen van de Europese grootmachten en de dynastieke belangen van het Huis van Oranje.

Omdat Limburg tegelijk deel uitmaakte van Nederland en lid was van de Duitse Bond (tot 1867) kan het in hedendaagse terminologie worden beschouwd als een ‘geopolitieke anomalie’.¹³ Vanwege de *status aparte* en de bijzondere geschiedenis was er veel twijfel of Limburg wel echt bij Nederland hoorde. Deze twijfel werd zowel geuit door opiniemakers in Holland als in Limburg zelf. In de jaren

12 Zie bijvoorbeeld: Eric Lemmens, *Aan Vorst en Vaderland gehecht, doch tevreden zijn zij niet. Limburgse politici in Den Haag 1839-1918* (Amsterdam 2004) 40.

13 Het concept ‘geopolitieke anomalie’ om ambivalente soevereiniteit te beschrijven is ontleend aan de theorievorming over internationale betrekkingen. Zie Fiona McConnel, ‘The Fallacy and the Promise of the Territorial Trap: Sovereign Articulations of Geopolitical Anomalies’, *Geopolitics* 15 (2010) 762-768.

1840 ontstond er een vrij krachtige separatistische stroming.¹⁴ Die leidde uiteindelijk tot niets, en Limburg en Holland waren gedwongen politiek samen te leven. Pas na de opheffing van de Duitse Bond in 1867 begon de nationale gewenning en integratie vorm te krijgen.¹⁵ In de late negentiende en de twintigste eeuw kwam de integratie van Limburg pas echt op gang als onderdeel van de nationale eenwording van Nederland (inclusief Limburg) in het algemeen.¹⁶

Onderling sociaal verkeer en de scheiding tussen Noord- en Zuid-Limburg

Het zou volkomen onjuist zijn om te veronderstellen dat de inwoners van deze geopolitieke anomalie op een reguliere basis contact met elkaar hadden of met elkaar communiceerden om daarmee Limburg als één sociale ruimte te construeren, ondanks het kunstmatige karakter van de provincie als territoriale eenheid. In de agrarische samenleving van de negentiende eeuw was het gros van de bevolking georiënteerd op de lokale omgeving, rondom de dagelijkse routine van het door de seizoenen bepaalde werk op de boerderij.¹⁷ Voor zover Limburg was geïndustrialiseerd, lagen de industrieën verspreid in geïsoleerde plaatsen, gebaseerd op een lokaal arbeidsaanbod. Als gevolg daarvan waren identiteiten sterk lokaal gekleurd.

Toen en nu werd en wordt regelmatig sociaal verkeer tussen de inwoners belemmerd door de langgerekte vorm van de provincie: de afstand van noord naar zuid is ongeveer 140 kilometer. Deze afstand versterkt een structurele dichotomie in de sociale en culturele ruimte van Limburg: de scheiding tussen Noord- en Zuid-Limburg. In de perceptie van de bewoners zijn het noordelijke en het zuidelijke deel niet alleen van elkaar gescheiden vanwege de afstand, maar ook in cultureel opzicht. Noord en Zuid worden gezien als verschillend in taal, mentaliteit en levenshouding. De inwoners van het noorden zouden ijverig, vasthoudend en serieus zijn,

14 Lemmens, *Aan Vorst en Vaderland*, 119-179; Ad Knotter, 'Limburg en andere buitenprovincies: perifere oppositie en Nederlandse staatsvorming in de jaren 1840', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 57 (2012) 3-12.

15 Piet Orbons en Lou Spronck, 'Limburgers worden Nederlanders. Een moeizaam integratieproces', in: Knotter (red.), *Dit is Limburg!*, 33-60; Rico op den Camp, 'Towards one nation. The province of Limburg and the Dutch nation during the eighteen-seventies', in: A. Galema e.a. (red.), *Images of the Nation. Different Meanings of Dutchness 1870-1940* (Amsterdam 1993) 81-104; Hans Knippenberg, 'The incorporation of Limburg in the Dutch state', in: H. Knippenberg en J. Markusse (red.), *Nationalising and Denationalising European Border Regions, 1800-2000. Views from Geography and History* (Dordrecht 1999) 39-60.

16 Hans Knippenberg en Ben de Pater, *De eenwording van Nederland* (Nijmegen 1988).

17 Peter Ekamper en Frans van Poppel, 'Liefde met en zonder grenzen: de geografische horizon van huwelijkspartners in Limburg in de negentiende en vroege twintigste eeuw', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 57 (2012) 79-103.

de zuiderlingen veranderlijk, impulsief en gemakzuchtig. De bipolaire constructie van deze contrasterende identiteiten maakt duidelijk dat we hier te maken hebben met stereotypen, maar in het regionalistische discours worden ze in verband gebracht met verschillende agrarische systemen, gebaseerd op de grondsoort (onvruchtbaar zand in het noorden; vruchtbare löss in het zuiden), en – voor wat het waard is – zelfs met een verschillende tribale oorsprong van de bevolking (Saksen in het noorden; Franken, gemengd met een ouder Alpen ‘ras’ in het zuiden).¹⁸

De katholieke kerk en de regionale eigenheid

Er was echter één instelling die al deze verschillen oversteeg door onderling contact binnen de grenzen van de provincie: de rooms-katholieke kerk.¹⁹ Het grondgebied van het bisdom Roermond valt als enige in Nederland samen met dat van een provincie. De sociale en institutionele effecten daarvan waren van groot belang voor de constructie van een gemeenschappelijke identiteit van de inwoners van het verdeelde Limburg, omdat de overgrote meerderheid daarvan katholiek is, of althans was (in 1900 zelfs 98 procent). Het sociale verkeer in het Limburgse bisdom werd in de eerste plaats onderhouden door de geestelijkheid: er was een groot aanbod van geestelijken uit de provincie zelf, die werden aangesteld in parochies in het hele bisdom, min of meer dezelfde dialectvarianten spraken, bijeenkomsten hielden, en ervaringen uitwisselden. Zij traden op als ‘culturele bemiddelaars’ om de Limburgers een gevoel van verbondenheid en eigenheid bij te brengen. Het kerkelijk leven en allerlei kerkelijke bijeenkomsten werden georganiseerd op diocesane, dus ook op provinciale basis.

Nog belangrijker was de vorming van een reeks katholieke sociale organisaties in Limburg sinds het begin van de twintigste eeuw: vakbonden, werkgeversverenigingen, boeren- en andere beroepsorganisaties, jeugdverenigingen, en vele andere. Zij werden georganiseerd en gecontroleerd door het bisdom en de geestelijkheid. Op die manier werd de ruimtelijke interactie in de provincie gebaseerd op het institutionele stramien van de kerk en de door de kerk geleide organisaties in het bisdom, c.q. de provincie.

De rol van de kerk en de geestelijkheid bleef niet beperkt tot de institutionalisering van de provinciebrede handelingsruimte van de Limburgse bevolking. Zij

18 Win. Roukens, ‘De Limburgers’, in: Meertens en De Vries (red.), *De Nederlandse volkskarakters*, 293-317; Ad Knotter, ‘Limburg bestaat niet. Paradoxen van een sterke identiteit’, in: *idem* (red.), *Dit is Limburg!*, 263-277.

19 Peter Nissen, ‘Constructie en deconstructie van het katholieke Limburg’, in: *ibidem*, 99-114.

riepen ook op tot een gemeenschappelijke ideologische afweer, als katholieken en Limburgers, tegen de als bedreigend beschouwde moderniteit, zowel in denken als in levensstijl.²⁰ De Limburgse identiteit werd in hoge mate gebaseerd op het idee dat de Limburgse ‘tradities’ in de (religieuze) cultuur en folklore onder druk stonden van allerlei bedreigingen van buiten, waartegen de ‘Limburgse’ manier van leven moest worden verdedigd. In het regionalistische vertoog kwamen deze ‘bedreigingen’ vooral uit ‘Holland’, lees de rest van Nederland. Hoewel het katholicisme tegenwoordig in Limburg veel minder dominant is als religie, is er een soort cultuurkatholicisme blijven bestaan als wezenlijk onderdeel van het provinciale gevoel van eigenheid. Deelnemen aan katholieke *rites de passage* (doop, eerste communie, huwelijk, begraven), aan processies en daaraan verbonden feesten, het vieren van carnaval, en dergelijke, worden voorgesteld als typische uitingen van regionale identiteit. Dat geldt ook voor het spreken van dialect.²¹

Maar in hun verdediging van een specifiek Limburgse katholiciteit zagen de opinieleiders in de kerk en in de confessionele organisaties in Limburg zich tevens als deel van een bredere Nederlandse beweging voor katholieke emancipatie. Via dit streven droegen zij bij aan de integratie van Limburg in de Nederlandse natiestaat.

De opkomst van een militant regionalisme

In de negentiende eeuw identificeerden Limburgse grootgrondbezitters en industriëlen hun specifieke belangen op het gebied van belastingheffing en economische politiek graag met die van de provincie als geheel. Deze elites stelden hun klassenbelangen gemakkelijk gelijk aan provinciale belangen, en verwachtten een optreden van de Nederlandse staat ten faveure daarvan. De negentiende-eeuwse adel en fabrikantenelite probeerden heel ‘Limburg’ daarvoor te mobiliseren tegen ‘Holland’.²² In het begin van de twintigste eeuw beschuldigden de Maastrichtse industriëlen de Nederlandse overheid van bewuste verwaarlozing van de ‘Limburgse’ belangen door het steeds maar weer uitstellen van de kanalisatie van de

20 *Idem*, ‘Confessionele identiteit en regionale eigenheid. De pastorale instrumentalisering van regionale tradities in de vormgeving van de religieuze beleving’, in: C. van der Bogt, A. Hermans en H. Jacobs (red.), *Constructie van het eigene. Culturele vormen van regionale identiteit* (Amsterdam 1996) 155-172.

21 Carla Wijers, “‘In één hand de rozenkrans, in de andere hand een glas bier’”. De Limburgse identiteit onder de loep’, in: Knotter (red.), *Dit is Limburg!*, 127-149; Leonie Cornips, V. de Rooij en I. Stengs, ‘Carnavalesk taalgebruik en de constructie van lokale identiteiten’, *Dutch Journal of Applied Linguistics* 1 (2012) 15-40; Leonie Cornips en Vincent de Rooij, ‘Belonging through Languagecultural Practices in the Periphery. The Politics of Carnival in the Dutch Province of Limburg’, *Anthropological Journal of European Cultures* 24 (2015) 83-101.

22 Lemmens, *Aan Vorst en Vaderland*.

Maas. Zij probeerden de gehele bevolking van de provincie te mobiliseren tegen deze veronderstelde verwaarlozing.²³

De beweging voor de kanalisatie van de Maas in de beginjaren van de twintigste eeuw kan worden beschouwd als één van de eerste uitingen van een militant Limburgs regionalisme, dat in het interbellum verder tot ontwikkeling kwam. De opkomst daarvan kan in verband worden gebracht met de toenemende integratie van Limburg in de Nederlandse staat, vooral door de ontwikkeling van de kolenindustrie in het zuiden van de provincie. Migranten uit andere delen van Nederland stroomden toe, vooral in de hogere ambtelijke rangen in de industrie en het openbaar bestuur. Militante regionalisten beschouwden hen als een soort koloniale macht, die de sociale stijging van een autochtone Limburgse middenklasse verhinderde en de traditionele ‘Limburgse’ manier van leven in gevaar bracht.

In de jaren 1920 vond dit militante regionalisme een institutionele vorm in de zogenoemde Limburgsche Liga (opgericht in 1925 door onder meer de aanstichter van de eerdere campagne voor Maaskanalisisatie de Maastrichtenaar Schaepkens van Riemst). Naar de mening van de Liga werden het katholieke geloof, de tradities, manieren, gewoonten en eigen taal van de Limburgers bedreigd door de groeiende ‘Hollandse’ invloed in Limburg. De Limburgsche Liga wilde werken ‘tot behoud van al het goede, dat Limburg had en heeft en tot verdediging der nieuwe toekomst voor de kinderen van eigen land’.²⁴ Het is moeilijk in te schatten hoe sterk de invloed van de Limburgsche Liga op de publieke opinie in Limburg was – de Liga zelf lijkt vooral een beweging uit de middenklasse te zijn geweest –, maar een teken des tijds is dat er onder katholieke voormannen, onder meer in de katholieke mijnwerkersvakbond, soortgelijke ideeën leefden, hoewel zij zich keerden tegen het radicalisme van de Liga. Zij moesten hun katholieke regionalisme in overeenstemming zien te brengen met hun nationale oriëntatie in de katholieke zuil.²⁵

23 Toon Bosch, “‘Kanaliseert de Maas. Doot et. Noe of noets’”. Acties voor de bevaarmaking van de Maas in de provincie Limburg (1839-1925), *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 53 (2008) 31-56.

24 J. Goltstein, ‘Het ontstaan van het Limburgs chauvinisme in Sittard’, *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 31 (1986) 1-77.

25 Zie het artikel ‘Kopstukken’ van Willibrord Rutten in deze aflevering; zie ook: Ad Knotter, ‘Grenzen aan de loonpolitiek. De langzaamaanactie van de Nederlandse Katholieke Mijnwerkers Bond (1957) tussen nationale integratie, grensligging en katholiek regionalisme’, *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 53 (2008) 117-157.

Kerkraadsche mijnwerkers van het 'Noordsche' en het 'Alpiene' type, gekenmerkt door een lange en smalle, respectievelijk een korte en ronde schedel. Bron: W. Roukens, *Ons Limburgsch Heem. Richtlijnen bij de beoefening der heemkunde* (Lutterade 1941).

Op zoek naar een Limburgse 'volksaard'

Vanaf het begin van de twintigste eeuw werd het idee van een specifieke 'Limburgse' volksaard ontwikkeld door volkskundigen binnen en buiten de academische wereld. Het valt op hoezeer in hun observaties de 'Limburgse' karakteristieken werden gedefinieerd tegenover (veronderstelde) 'Hollandse' in het noorden van het land. Lees bijvoorbeeld hoe in 1913 één van de pioniers van de Nederlandse volkskunde, de Jezuïet Van Ginneken, 'Holland' gebruikte als referentie om de 'Limburgers' te karakteriseren: 'De Limburgers [...] zijn de Italianen van ons land. [...] Zij zijn lichthartiger en vroolijker, veel beweeglijker, veel veranderlijker, maar ook veel rijker van geest dan de Hollanders [...] Zij zijn [...] gewoonlijk veel scherpzinniger en geestiger dan hun Noordelijke taalbroeders [...]'.²⁶ Als academicus had

26 Jacques van Ginneken, *Handboek der Nederlandsche Taal I* (Nijmegen 1913) 170, geciteerd door Jos Perry, "'t Nachtegaaltje zingt". Regionalisme in Nederlands-Limburg 1900-1950', in: Knotter (red.), *Dit is Limburg!*, 187-227, aldaar 198.

Van Ginneken grote invloed onder Limburgse journalisten en schrijvers. Zijn metafoor over de Limburgers als ‘de Italianen van ons land’ werd en wordt eindeloos herhaald.²⁷ In de jaren 1920 en 1930 ontdekten regionalisten zelfs een Limburgse ‘ziel’, opgebouwd uit een mengeling van stamverwantschap (zowel Keltisch als Germaans) en katholicisme.²⁸ Deze ‘ziel’ werd opnieuw gedefinieerd in contrast met de ‘Hollandse’, bijvoorbeeld door de regionalistische schrijver Matthias Kemp: ‘De luidruchtige, beweeglijke, feestlievende en spotzuchtige aard van de Limburger contrasteert sterk met het karakter-gemiddelde in het Noorden’.²⁹

De zoektocht naar een Limburgse ‘volksaard’ vond een intellectueel hoogtepunt in het werk van dr. Winand Roukens. Zijn publicaties in de jaren 1930 en 1940 waren gebaseerd op de toen gangbare Duitse volkskunde. Hij definieerde een aparte Limburgse ‘psyche’, gevormd door de vermenging van Germaanse (Frankische) en een ander, zogenaamd Alpen ras, in tegenstelling tot de Hollanders, van wie de ‘volksaard’ was gevormd door hun veronderstelde Saksische en Friese raciale herkomst. De Alpine raciale invloeden zouden hebben gezorgd voor de ‘impulsiviteit’, de ‘rijke fantasie en verbeelding’, het ‘levendige temperament’ en de ‘dynamische geest’, waarmee de Limburgers zich zouden onderscheiden van de inwoners van de rest van Nederland, en die ook tot uiting zouden komen in hun kunstzinnigheid, hun muzikaliteit en ... in hun zangerige taal.³⁰

Zo werd er uiteindelijk op verschillende manieren een specifieke etnische identiteit geconstrueerd voor de inwoners van een regio die volkomen toevallig was ontstaan als bestuurlijk territorium en als geopolitieke anomalie.

Op zoek naar historische continuïteit

Het besef van het anders-zijn dan de rest van Nederland leidde vanaf de jaren 1850 ook tot een opleving van de lokale en regionale geschiedbeoefening, eerst alleen lokaal, maar met de oprichting van het ‘Geschied- en Oudheidkundig Genootschap in het Hertogdom Limburg’ in 1863 ook provinciaal. Gezien het feit dat het

27 *Ibidem*, 198-202.

28 *Ibidem*, 202-203.

29 M. Kemp, *De geest in Limburg. Met een inleiding van de Limburgsche Liga* (Sittard 1926) 18, geciteerd door *ibidem*, 216.

30 *Ibidem*, 204-208; Ad Knotter, ‘Inleiding’, in: Knotter (red.), *Dit is Limburg!*, 9-20. Het idee dat zogenaamde Alpine raciale invloeden individuele psychologische eigenschappen zouden bepalen en dat een mix van ‘Nordische’ en ‘Alpiene’ ‘rassen’ creativiteit en kunstzinnigheid zouden bevorderen was ontleend aan de contemporaine nationaal-socialistische Duitse rassentheoretici W.F. Günther en W. Rausschenberger. Vgl. Ineke Mok, ‘Een beladen erfenis. Het raciale vertoog in de sociale wetenschap in Nederland 1930-1950’, in: Eickhoff e.a. (red.), *Volkseigen*, 129-155.

overgrote deel van de provincie geen enkele historische band had met de daaraan voorafgaande Republiek der Verenigde Nederlanden, is het opmerkelijk dat het Genootschap als doelstelling formuleerde ‘het bevorderen der vaderlandsche geschiedenis, doch vooral die van Limburg’.³¹ Vicevoorzitter Jos Habets (1829-1893) vond dat het jonge Genootschap nuttig moest wezen ‘voor het dierbare vaderland’.³² Zijn vierdelige *Geschiedenis van het Bisdom Roermond* (verschenen in 1875, 1890, 1892 en postuum in 1927) projecteerde de grenzen van het huidige bisdom terug in vorige eeuwen en was de eerste historische publicatie waarin Limburg ook vóór 1839 als een eenheid werd behandeld.³³

Naarmate Limburg meer vanzelfsprekend onderdeel werd van de nationale staat werd het, paradoxaal genoeg, mogelijk de eigenheid van Limburg centraal te stellen en de geschiedenis van Limburg los te maken van de nationale. Maar daarmee ontstond een nieuw probleem: hoe moest de geschiedenis van ‘Limburg’ worden geduid als die geen deel uitmaakte van de vaderlandse geschiedenis? In hoeverre had ‘Limburg’ een ‘eigen’ geschiedenis gehad voordat de provincie met die naam was gevormd? Voor de redactie van het wetenschappelijke standaardwerk over *Limburg's Verleden* uit 1960 was dit aanleiding om de fundamentele vraag te stellen: ‘Is er wel een geschiedenis van Limburg mogelijk? Ja: heeft Limburg zelfs wel een verleden?’, maar deze vraag werd positief beantwoord: er kon wel degelijk een geschiedenis van Limburg vóór 1839 worden geschreven ‘krachtens het bestaan van overeenkomstige, samenhangende en verbindende elementen in het verleden van heel dit gebied’. Volgens de redactie bestond er een ‘werkelijke overeenkomst in het maatschappelijk, cultureel en godsdienstig bestaan van de “Limburgse” mens van voorheen’.³⁴ Om welke ‘overeenkomst’ het zou gaan en waarom die bij uitstek zou passen binnen de provinciale grenzen werd verder niet uitgelegd. De Limburgse identiteit (om een modern begrip te gebruiken) veronderstelde het bestaan van een ‘Limburgse’ mens door de eeuwen heen en rechtvaardigde een aparte geschiedenis van Nederlands-Limburg, ook in de voorafgaande eeuwen.

31 P.A.M. Geurts en A.E.M. Janssen, ‘Ruim een eeuw geschiedschrijving met betrekking tot de Nederlandse provincie Limburg. Enige historiografische aspecten’, *Publications de la Société Historique et Archéologique de Limbourg* 125 (1989) 47-99, aldaar 52-53; zie over de inkadering van de Limburgse geschiedenis in de nationale door de oprichters van het genootschap ook: G.H.A. Venner, ‘De stichting en eerste jaren van het Oudheidkundig Genootschap in het hertogdom Limburg’, *Publications de la Société Historique et Archéologique de Limbourg* 139 (2003) 143-201, aldaar 174.

32 Geciteerd in Geurts en Janssen, ‘Ruim een eeuw geschiedschrijving’, 52.

33 Zie hierover: P.C. Boeren, ‘Kritische beschouwingen bij het werk van enige Limburgse geschiedschrijvers der laatste honderd jaar’, *Publications de la Société Historique et Archéologique de Limbourg* 100 (1964) 17-69, aldaar 36-38 en 50.

34 A.J. Munsters, ‘Ter verantwoording’, in: E.C.M.A. Batta e.a. (red.), *Limburg's verleden. Geschiedenis van Nederlands Limburg tot 1815*, deel I (Maastricht [1960]) VII-XI, aldaar IX.

Dat dit Nederlands-Limburgse essentialisme in de regionale geschiedenis niet vol te houden was, werd in de jaren 1970 onderkend door de historicus W. Jappe Alberts.³⁵ Hij wilde Limburgse geschiedenis inbedden in die van het hele Maas-Rijngebied.³⁶ De continuïteit die hij construeerde in de historische samenhangen in dit gebied van de Romeinen tot heden was echter even onhistorisch als de veronderstelde historische wortels van de ‘Limburgse mens’ in *Limburg’s Verleden*. Hij ging voorbij aan de vele ingrijpende veranderingen die de territoriumvorming na de Karolingen en de opkomst van de natiestaten sinds de negentiende eeuw voor dit gebied hebben betekend. Beter dan als onderdeel van een groter samenhangend cultuurgebied kan het gebied van het tegenwoordige Limburg als grensgebied worden gekarakteriseerd, dat steeds wisselende invloeden van de omgeving onderging. Het is daardoor buitengewoon problematisch om het huidige Nederlands-Limburg, de beide Limburgen, of het hele Maas-Rijngebied als een historische eenheid te beschouwen.

Dat uitgangspunt lag ten grondslag aan het *Handboek voor de geschiedenis van Limburg* van P.J.H. Ubachs uit 2000. Met ‘Limburg’ werd in zijn boek Belgisch- en Nederlands-Limburg bedoeld, maar hij combineerde die niet vanwege een veronderstelde cultuurverwantschap:

Het begrip ‘Limburg’ is [...] vóór het einde van het Ancien Régime een zeepbel. Het is dwaas in vroeger tijden te gaan zoeken naar een Limburg, naar een eenheid die aansluit bij de thans bestaande. Elke vóór 1795 [het jaar van de inrichting van het Franse departement Nedermaas, waar de huidige Limburgen min of meer op voortbouwden] gesuggereerde politieke, kerkelijke of culturele eenheid is een gedachtespinsel.³⁷

Voor Ubachs was ‘Limburg’ uitsluitend een geografische, geen historische eenheid, en dat inzicht is ook leidend geweest voor het jongste handboek *Limburg: een geschiedenis*, uitgegeven ter gelegenheid van het 150-jarige bestaan van het Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap.³⁸

35 W.J. Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburgen*, 2 dln. (Assen 1974).

36 *Idem*, ‘De betekenis en beoefening van regionale en interregionale geschiedenis’, *De Maasgouw* 82 (1963) 67-82; *idem*, ‘Historische Grenzlandbeziehungen am Niederrhein’, in: G. Droege e.a. (red.), *Landtschaft und Geschichte. Festschrift für Franz Petri zu seinem 65. Geburtstag am 22. Februar 1968* (Bonn 1970) 34-43.

37 P.H.J. Ubachs, *Handboek voor de geschiedenis van Limburg* (Hilversum 2000) 19.

38 Paul Tummers e.a. (red.), *Limburg: een geschiedenis* 3 dln. (Maastricht 2015).

De constructie van de Limburgse taalgrenzen

Vanuit historisch perspectief zijn grenzen sociale constructies die op verschillende manieren kunnen worden aangepast, gewijzigd, uitgewist, hersteld, beleefd, en overschreden.³⁹ Dat geldt ook voor taalgrenzen: het taalgebruik wordt op een steeds wisselende manier ruimtelijk afgebakend.⁴⁰ Regio's kunnen ook worden gedefinieerd door taalgebruik, met name door de manier waarop inwoners een bepaald ruimtelijk domein opvatten en ervaren als een homogene en begrensde talige eenheid. Hieronder zullen wij laten zien hoe de Limburgse taalruimte kan worden ingedeeld op basis van meervoudige schaalgrootte, afhankelijk van de betrokken personen en de historische context. De constructie van taalgrenzen vindt op meevoudige manieren plaats tussen het lokale aan de ene, en grotere ruimtelijke eenheden aan de andere kant, bijvoorbeeld grensoverschrijdend tot in België en Duitsland (het Oostnederfrankische taalgebied), de schaal van de provincie, of clusters van dialecten op basis van isoglossen.

De constructie van de provincie Limburg als taaleenheid begon met activiteiten van zowel de stedelijke burgerij als de plattelandsgeestelijkheid. Aan het eind van de negentiende eeuw maakten zij een begin met het vastleggen en bevorderen van dialecten als basis van de eigen lokale cultuur en identiteit. Deze inspanningen hebben er tot op de dag van vandaag voor gezorgd dat de dialecten in Limburg een veel sterkere sociale en culturele positie innemen dan elders in Nederland.⁴¹ De interesse in het dialect kwam op in een periode dat het spreken van de nationale taal, het Nederlands, verre van vanzelfsprekend was, en werd betwist door het gebruik van Duits (aan de oostgrens van Limburg) of Frans (voornamelijk in de hoofdstad Maastricht).⁴² Twee voorbeelden van dialectbevorderende activiteiten van de lokale burgerij zijn de *Société Dramatique de Ruremonde*, opgericht in Roermond in 1838, en de *Sociëteit Momus*, opgericht in Maastricht in 1840.⁴³ De talige constructie van Limburg werd verder bevorderd door de oprichting van de vereniging *Veld-eke* in 1926 met lokale netwerken in de hele provincie. De naam verwees naar de

39 Edward W. Soja, 'Borders Unbound. Globalization, Regionalism, and the Postmetropolitan Transition', in: Henk van Houtum, Olivier Kramsch en Wolfgang Zierhofer (red.), *B/ordering Space* (Aldershot 2005) 33.

40 Peter Auer, 'The geography of language: Steps towards a new approach', *Freiburger Arbeitspapiere zur Germanistischen Linguistik* 16 (2013); Joan Bael, 'Shifting borders and shifting regional identities', in: C. Llamas en D. Watt (red.), *Language and identities* (Edinburgh 2010) 217-226.

41 Leonie Cornips, 'Recent developments in the Limburg dialect region', in: F. Hinskens en J. Taeldeman (red.), *Language and Space: Dutch. An International Handbook of Linguistic Variation* (Berlijn/Boston 2013) 378-399.

42 Marina Kessels-Van der Heijde, *Maastricht, Maestricht, Mestreech. De taalverhoudingen tussen Nederlands, Frans en Maastrichts in de negentiende eeuw* (Hilversum 2002).

43 Luc Wolters, *Veldeke Limburg 1926-2016* (Roermond 2016) 21.

middeleeuwse Limburgse dichter Veldeke, maar was ook bedoeld als acroniem: V.E.L.D.E.K.E – Voor Elk Limburgs Dialect Een Krachtige Eenheid. De vereniging ‘wil de Limburgse taal en de Limburgse volkscultuur bevorderen en verder ontwikkelen’,⁴⁴ Voorzitter Van Wesseem drukte het als volgt uit: ‘Limbörgs dinke – Limbörgs spreke – Limbörgs blieve’. Veldeke gaat uit van het bestaan van het Limburgs als aparte streektaal, maar benadrukt daarbij het naast elkaar bestaan van verschillende dialecten, die belangrijk worden geacht voor de lokale identiteit; men streeft naar ‘eenheid in taalkundige verscheidenheid’.⁴⁵

Opvattingen over de Limburgse taalgrenzen in 1885 en 1939

Twee dialectstudies uit 1885 en 1939 geven informatie over de denkbeelden over de mate van verwantschap van de in Limburg en daarbuiten gesproken dialecten.⁴⁶ Zij laten zien hoe de Limburgse en nationale grenzen geleidelijk ook als taalgrenzen werden gepercipieerd. De eerste studie werd uitgevoerd door de taalkundige en filoloog Pieter Willems. Hij onderzocht in hoeverre dialectsprekers verwantschap of verschil in de bij hen in de buurt gesproken dialecten ervoeren.⁴⁷ In 1885 stuurde Willems vragenlijsten rond naar verschillende plaatsen in Zuid-Nederland, waaronder in Limburg, en naar aangrenzende gebieden in Duitsland en een deel van Vlaanderen. Dat was dus pas twee decennia nadat Limburg definitief deel was gaan uitmaken van Nederland (1867). Hij vroeg zijn respondenten, meestal dialectsprekers, in welke mate zij vonden dat dialecten in hun omgeving op hun eigen dialect leken.

Kaart 2 toont het oordeel van de respondenten over de gelijkvormigheid van de dialecten in hun omgeving: als respondent A het taalgebruik van B vond lijken op het zijne/hare is een pijl aangebracht tussen A en B.⁴⁸ De pijlen tonen clusters van plaatsen waarin het oordeel van de respondenten ‘zij spreken net zoals wij’ zichtbaar wordt. De lege tussenruimten maken duidelijk waar de geografische

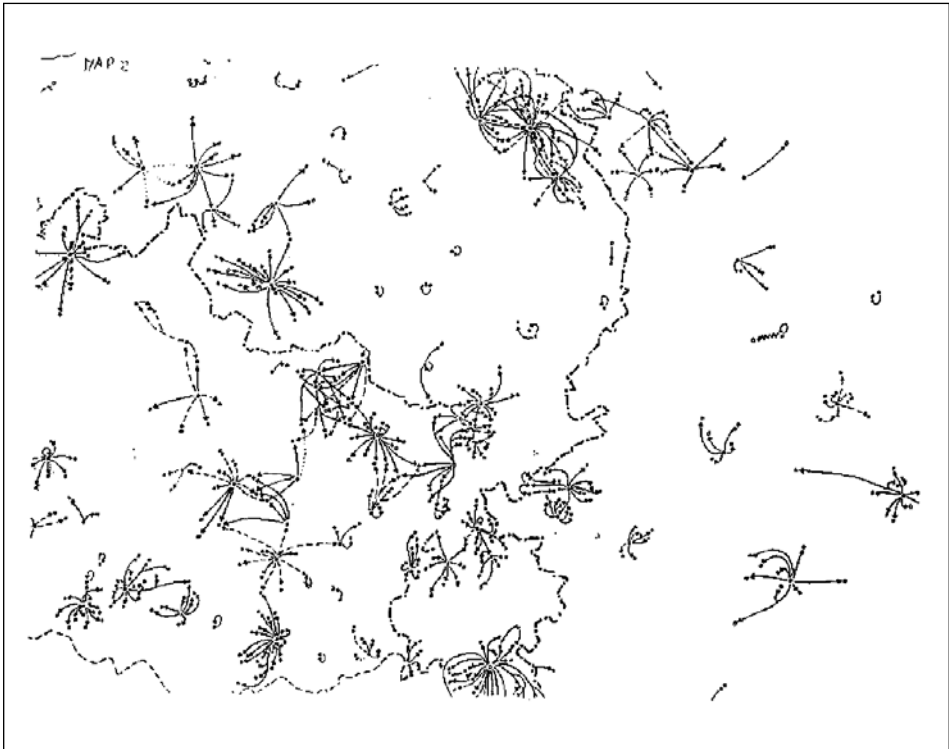
44 Zie <http://www.veldeke.net/over-veldeke-limburg.htm> (geraadpleegd op 21 januari 2016).

45 Leonie Cornips, Vincent de Rooij, Irene Stengs en Lotte Thissen, ‘Local language and local media. Reproducing the multi-dialectal space of Limburg (the Netherlands)’, in: N. Coupland, J. Mortensen en J. Thøgersen (red.), *Media and Language Ideologies* [SLICE series Norwegian Novus Style] (ter perse).

46 Vgl. Dennis R. Preston, ‘The power of language regard – Discrimination, classification, comprehension, and production’, *Dialectologia. Special Issue II* (2011) 9-33.

47 Deze paragraaf is voornamelijk gebaseerd op Leonie Cornips, ‘Shifting Identities in Limburg’, in: T. Dekker, J. Helsloot en C. Wijers (red.), *Roots and Rituals: Managing ethnicity* (Amsterdam 2000) 601-616.

48 De methode is ontleend aan A.C.M. Goeman, ‘Dialects and the subjective judgments of speakers: remarks on controversial methods’, in: D. R. Preston (red.) *Handbook of perceptual dialectology: Volume 1* (Amsterdam 1999) 135-144.

Kaart 2. Oordeel van respondenten over de dialectgelijkenissen in Limburg in 1885. Bron: A.C.M. Goeman, *Dialects and the subjective judgments of speakers Remarks on controversial methods*, in: D.R. Preston (ed.) *Handbook of perceptual dialectology*, volume I (Amsterdam 1999).

reikwijdte van de kennis of het bewustzijn van de dialectspreker met betrekking tot de dialecten in zijn omgeving eindigde, maar het kan ook zijn dat de respondent over deze plaatsen geen antwoord gaf. De stippellijnen op kaart 2 tonen de contouren van de Nederlandse provincie Limburg.

De kaart laat zien dat de kennis of het bewustzijn van de dialectspreker over de omliggende dialectvarianten in 1885 zich tot een gebied van 5 tot 6 kilometer beperkte, grofweg de afstand die men te voet in een uur kan afleggen. Dit weerspiegelt de hiervoor genoemde lokale oriëntatie van de bewoners van de agrarische samenleving die Limburg toen was. Dit lokalisme kwam dus ook tot uiting in het oordeel over verwante dialectvarianties in omliggende dorpen. Van belang is ook dat kaart 2 laat zien dat de nationale en provinciale grenzen van Limburg in 1885 geen grote rol speelden in het dialectbewustzijn van de inwoners. Gezien het feit dat veel pijlen die grenzen aan de Duitse en Belgische kant overschreden, werden zij niet als taalgrenzen ervaren.

Kaart 3. Oordeel van respondenten over de dialectgelijkenissen in Limburg in 1939. Bron: A. Weijnen, *De onderscheiding van dialectgroepen in Noord-Brabant en Limburg*, in: *Akademiedagen deel I* (Amsterdam 1947).

De onderzoeksmethode van Willems werd zo'n 50 jaar later, in 1939, weer opgepakt door dialectoloog Weijnen.⁴⁹ Hij vroeg respondenten in Limburg welke dialecten in hun omgeving op het hunne leken (kaart 2). Net als kaart 2 toont kaart 3 clusters van plaatsen rondom de woonplaats van de ondervraagden waar die

49 A. Weijnen, 'De onderscheiding van dialectgroepen in Noord-Brabant en Limburg', *Akademiedagen I* (Amsterdam 1947) 69-99, aldaar 72.

verwante dialecten ontwaarden, maar nu in 1939. Het is significant dat Weijnen, anders dan Willems, alleen waarnemers in de provincie Nederlands-Limburg aanschreef; mogelijke respondenten in de omliggende regio's in België en Duitsland werden dus niet benaderd.

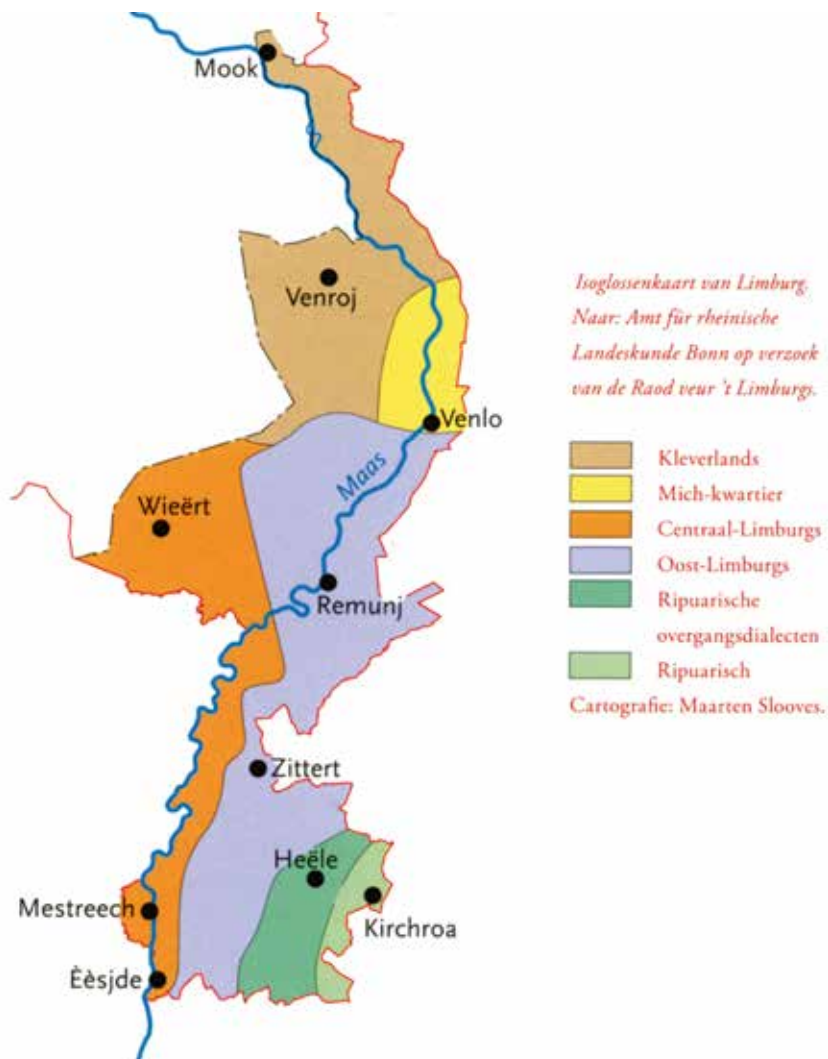
Kaart 3 toont andere patronen dan kaart 2: de geografische reikwijdte van het taal- en dialectbewustzijn van de respondenten, zichtbaar in de met pijlen aangegeven clusters van waarnemingen, is aanzienlijk vergroot tot 14-18 kilometer. Dit heeft natuurlijk te maken met de toegenomen mobiliteit van de bewoners als gevolg van de technische en economische ontwikkeling sinds het begin van de twintigste eeuw. Bovendien laat de kaart zien dat de clusters van pijlen nu met elkaar verbonden zijn en 'kettingen' vormen binnen de provinciale/nationale grenzen en de vreemde, uitgerekte vorm van Limburg. Dit onderzoek toont dus aan dat de respondenten in 1939 in staat waren het dialect van sprekers op ruimere afstand van hun eigen woonplaats te beoordelen. De kaarten tonen bovendien een ontwikkeling van het toenemend belang van de grenzen van Limburg als (waargenomen) taalgrenzen enerzijds en de onderlinge verbondenheid van de verschillende lokale dialecten anderzijds.

Het 'Limburgs' als cluster van dialecten binnen dialectscheidslijnen (isoglossen)

Als grens tussen Belgisch- en Nederlands-Limburg had de rivier de Maas na 1839 ook dialect-geografische effecten, maar de territoriale en administratieve grenzen van Nederlands-Limburg corresponderen niet met de taalgrenzen.⁵⁰ Historisch dialectonderzoek deelt de meeste Limburgse dialecten in bij het Oostnederfrankisch (*Südniederfränkisch* in Duitse traditie), dat wordt gesproken tussen de isoglossen van de zogenoemde Benrather en Uerdinger Linies. Deze isoglossen markeren waar de Tweede of Hoogduitse klankverschuiving in Limburg van 'p' naar '(p)f', van 't' naar '(t)s' en van 'k' naar 'x' (als in 'machen') zich niet voorgedaan heeft. Zo onderscheidt het Heerlens dialect (waar deze klankverschuiving zich niet heeft voorgedaan) zich van een echt Ripuarisch dialect als het Kerkraads door de woorden 'tiet' (tijd) in plaats van 'tsied' en 'piep' (pijp) in plaats van 'pief'.⁵¹

50 Cornips, 'Recent developments in the Limburg dialect region'.

51 De volgende paragraaf is gebaseerd op Ben J. H. Hermans, 'Phonological features of Limburgian dialects', in: F. Hinskens en J. Taeldeman (red.), *Language and Space: An international handbook of linguistic variation. Volume 3: Dutch* (Berlijn 2013) 336-356.

Isoglossenkaart van Limburg. Bron: Paul Tummers (red.), *Limburg. Een geschiedenis, deel 3, Vanaf 1800* (Maastricht 2015).

Gedefinieerd als Oostnederfrankisch is het Limburgs een grensoverschrijdende dialectvariëteit die wordt gesproken in een gebied van ruwweg Venlo in het noorden tot Maastricht en Eupen (België) in het zuiden, en van Solingen (Duitsland) in het oosten tot Tienen (België) in het westen. Maar het gebied waar in Limburg Oostnederfrankisch wordt gesproken valt niet samen met het hele gebied van het huidige Nederlands-Limburg. Binnen de provinciale (en nationale) grenzen kunnen op basis van de taalverschillen die worden gemarkeerd door de oost-west lopende

Benrather en Uerdinger Linies in feite drie dialectgebieden worden onderscheiden: 1) een overgangsgebied tussen de Ripuarische en de Limburgse dialecten; 2) Oost-Limburgse dialecten, en 3) Midden-Limburgse dialecten. Het dialectgebied in het noorden van de provincie bevindt zich ten noorden van de Uerdinger Linie; daar wordt een variant van het zogenoemde Kleverlandse dialect gesproken en er zijn goede taalkundige argumenten om dit eerder bij het Brabants dan bij het Limburgs in te delen. In het zuidoosten van de provincie worden Ripuarische dialectvarianten gesproken. Het ligt ten oosten van de Benrather Linie en de daar gesproken dialecten worden als onderdeel van het Hoogduits beschouwd.

Vanuit taalkundig oogpunt worden de dialectvarianten in Limburg die gezamenlijk tot het Oostnederfrankisch worden gerekend dus niet begrensd door de provinciale, c.q. nationale grenzen, aangezien aan de ene kant het Oostnederfrankisch ook kan worden aangetroffen in Duitsland en België, en aan de andere kant het zo gedefinieerde Limburgs niet de dialecten binnen de provinciegrenzen omvat die bij het Kleverlands (in Noord-Limburg) of Ripuarische (het zuidoosten) worden ingedeeld.

In de loop van de geschiedenis zijn de sprekers van het Oostnederfrankische Limburgs in verschillende mate beïnvloed geweest door sprekers van de Ripuarische dialecten in het oosten en de Brabantse in het westen, terwijl ze meer afgesloten waren van dialectsprekers in het noorden (boven de Uerdinger Linie) en het zuiden. Volgens Ben Hermans kunnen twee taalverschijnselen als typisch Limburgs worden beschouwd, aangezien zij in de meeste Limburgse dialectvarianten voorkomen, en nergens anders worden aangetroffen, namelijk de verlenging van de uitspraak van stemloze medeklinkers in gesloten lettergrepen, en het behoud van een specifiek toonaccent, ‘accent2’ genoemd. In bijna alle Limburgse en Ripuarische dialecten is er een verschil tussen twee toonaccenten: accent1 en accent2. Fonetisch worden deze accenten onderscheiden door een verschil in timing. In woorden met accent1 zoals in het Kerkraadse [kaf] wordt de intonatie gelegd aan het begin van de beklemtoonde lettergreep; in woorden met accent2 in het Hasselse [ka:ʰf] wordt dit later gedaan. Andere voor Nederlands-Limburg karakteristieke taaleigenschappen zijn het gebruik van ‘doen’ als habitueel hulpwerkwoord als in ‘Ik doe in de tuin werken’, meervouden met ‘s’ als in ‘artikels’, ‘(s)ke’ in verkleinwoorden als in ‘knipeugské’, drie grammaticale geslachtsaanduidingen zoals *d’n mens* (m), *de vrouw* (v) en *ut kindj* (o), een modifierend gebruik van het onvoltooid deelwoord met suffix *-tere* ‘lopentere (al lopend) kwam ik hem tegen’, en het gebruik van het belanghebbend voorwerp als in ‘Ik heb *hem* een kamer gehoord’,⁵²

52 Georges de Schutter en Ben Hermans, ‘The Limburg dialects: Grammatical properties’, in: *ibidem*, 356-377.

en in het oosten van de provincie het van het standaard-Nederlands afwijkend gebruik van het reflexieve ‘zich’ in bepaalde zinsconstructies zoals in ‘dit boek verkoopt zich goed’ en ‘hij drinkt zich een biertje’.⁵³ Maar afgezien daarvan zijn de in Nederlands-Limburg gesproken dialectvarianten heterogene systemen en hoewel zij in veel opzichten op elkaar lijken, hebben ze elk afzonderlijk bijzondere grammaticale eigenschappen.⁵⁴

In het algemeen blijft de traditionele dialectologische aanduiding van het Limburgs (of het Oostnederfrankisch) gevangen in een geografische indeling met vastgelegde en afgesloten taalgrenzen. Taalkundige eigenschappen worden geacht kenmerkend te zijn voor of uitdrukking te geven aan een bepaalde geografische locatie. Dit perspectief gaat voorbij aan de rol van dialectsprekers als actieve en mobiele personen.⁵⁵ Dialectsprekers verhuizen of anderen vestigen zich ter plekke, en mensen kunnen kiezen welke dialectkenmerken zij blijven of gaan gebruiken, afhankelijk van de maatschappelijke en situationele context. Het traditionele dialect-geografische perspectief dat ‘ruimte’ bestaat onafhankelijk van de mensen die van die ruimte gebruikmaken, als een soort container, of ten minste als iets wat in essentie voorafgaat aan sociale praktijken, is achterhaald. Volgens geograaf Benno Werlen was dit nooit het geval, en is er tegenwoordig steeds minder reden om deze statische en gesloten opvatting van ruimte aan te hangen.⁵⁶ En Paasi stelt dat het vastleggen van isoglossen als daad van begrenzing altijd onderdeel uitmaakt van bredere sociale praktijken die erop zijn gericht ‘anderen’ te definiëren, met andere woorden culturele en symbolische grenzen tussen ‘wij’ en ‘zij’ te construeren. Hij pleit voor diepgaander onderzoek naar de sociale praktijken en vertogen waarmee dit soort grenzen worden geproduceerd en gereproduceerd.⁵⁷

‘Limburgs’ als verzameling lokale dialecten

Uit het voorgaande blijkt dat de voorstelling van Limburg als een talige ruimte in feite berust op een politieke en ideologische afbakening. In de taalkundige werkelijkheid zijn er niet zulke scherp afgebakende taalgrenzen. Leken zijn echter

53 Leonie Cornips, *Syntactische variatie in het Algemeen Nederlands van Heerlen* (niet gepubliceerd proefschrift, Universiteit van Amsterdam, 1994).

54 *Idem*, ‘Recent developments in the Limburg dialect region’.

55 Auer, ‘The geography of language’, 8.

56 Benno Werlen, ‘From a Space-centred Towards an Action-centred Human Geography’, in: Van Houtum, e.a. (red.), *B/ordering Space*, 43.

57 Anssi Paasi, ‘The changing discourse on political boundaries. Mapping the Backgrounds, Contexts and Contents’, in: *ibidem*, 18.

geneigd op zoek te gaan naar taalverschijnselen die zij als uniek beschouwen voor hun eigen woonplaats (dorp of stad), of voor de hele provincie Limburg, en die zij nu als ‘Limburgs’ herkennen. In deze zoektocht wordt een ‘plaats’ dus voorgesteld als een objectief gegeven en niet als een ‘keuze’. Maar deze zoektocht naar taalkundige verschijnselen is onderdeel van een proces van plaatsbepaling: het lokale bestaat niet op zich zelf, als een neutraal gegeven los van de sociale context en de mensen die er wonen, maar wordt geconstrueerd en geproduceerd door bepaalde sociale handelingen,⁵⁸ waaronder ook de definiëring van het lokale taaleigen.⁵⁹ Een ‘plaats’ is het resultaat van de diverse keuzes die verschillende groepen mensen maken hoe zij de wereld indelen zoals zij die beleven. Mensen creëren een fysieke ruimte tot een ‘plaats’ als betekenisvolle context van menselijke handelen. Zij identificeren zich met een plek zodanig dat die voor hen betekenis heeft, vertrouwd is en transparant in vergelijking met een ‘plaats’ elders. Vanuit deze context impliceert een plek creëren dat groepen mensen op een bepaalde wijze spreken en dat zij op een bepaalde wijze aan gebeurtenissen deelnemen. Op deze wijze zijn ze ook herkenbaar voor anderen die hen daardoor als van één en dezelfde plaats identificeren.⁶⁰ In deze gevallen gaat het ook om de bepaling van wie een ‘echte’ Limburger is en wie niet.⁶¹

Een typische vorm van taalkundige plaatsbepaling is het maken van lokale woordenboeken en grammatica’s. Parallel met de toenemende integratie van Limburg in de Nederlandse natiestaat en het toenemend gebruik van het standaard-Nederlands dat daarmee gepaard ging, werden er al vroeg woordenboeken van plaatselijke dialecten vastgelegd, met name in Heerlen (1884), Roermond (1889) en Maastricht (1905).⁶² Sinds het eind van de twintigste eeuw ontstond er een nieuwe belangstelling van amateurs voor dialectverschijnselen. Na een stilstand van 60 jaar leidde deze dialect-revival tot de productie en de publicatie van 42 nieuwe plaatselijke dialectwoordenboeken in de volgende plaatsen: Arcen (1989), Baarlo (2005), Beek (1982), Beesel (2003), Brunssum (2006), Echt (1988, 2008), Elsloo (2000), Gennep (1993, 2005), Geulle (1992, 1995), Groenstraat (1981),

58 A. Appadurai, *Modernity at large. Cultural Dimensions of Globalization* (Minneapolis 1996).

59 Auer, ‘The geography of language’; Pia Quist, ‘Untying the language-body-place connection: Linguistic variation and social style in a Copenhagen community of practice’, in: Peter Auer en Jürgen Erich Schmidt (red.) *Language and Space: An International Handbook of Linguistic Variation* (Berlijn 2010) 635-648.

60 L. Cornips, ‘Taalcultuur: Talen in beweging’, in: *Taal & Tongval*, 65(2) (2014), 125-147.

61 Barbara Johnstone, ‘Place, globalization, and linguistic variation’, in: C. Fought (red.), *Sociolinguistic Variation. Critical reflections* (Oxford 2004) 65-83; Penelope Eckert, ‘Three waves of variation study. The emergence of meaning in the study of sociolinguistic variation’, *Annual Review of Anthropology* 41 (2012) 87-100.

62 Jan Goossens en Jacques Van Keymeulen, ‘Geschiedenis van de Nederlandse dialectstudie’, *Toponymie & Dialectologie* LXXVIII (2006) 37-97.

Gronsveld (1979, 2000), Grevenbricht (2011), Heel (2003), Heer (1990), Heerlen (1884, 2000), Helden (2009), Herten (1973), Horst (1989), Kerkrade (1987, 1997, 2001, 2003), Maasbree (2007), Maastricht (1851-1852, 1905, 1914, 1955, 1995, 1986, 1996, 2004, 2005), Meerlo (1973), Meijel (1991), Montfort (2007), Nieuwstadt (2014), Nuth (2002), Posterholt (2005), Roermond (1985, 2003), Schinveld (1995), Sevenum (2010), Simpelveld (1994, 2005), Sittard (1927, 1979, 1973, 2005, 2010), Stamproy (1989), Susteren (2000), Swalmen (2005, 2011), Tegelen (1986, 2006), Thorn (2011), Tungalroy (1985), Valkenburg (1917-1918, 1928, 1994, 2012), Venlo (1992, 1993, 2009), Venray (1991, 1998, 2009, 2010), Weert (1983, 1994, 1998, 2009).⁶³ Een recente ontwikkeling is de publicatie van online woordenboeken en grammatica's zoals die van Maastricht, Gronsveld en Thorn.⁶⁴ Deze laatste combineert het online woordenboek met geluidsopnamen.

Net als amateur-dialectologen zijn taalkundigen betrokken bij deze plaatsbepaling door onderzoekpraktijken. Er zijn heel wat dissertaties verschenen over plaatselijke dialectverschijnselen in Limburg: Münstermann onderzocht het structuur- en functieverlies in het Maastrichtse dialect (1986), Giesbers onderzocht het per situatie veranderend taalgebruik in het dialect van Ottersum (1989), Stijnen en Vallen onderzochten het voorkomen van dialectelementen in het gesproken Nederlands van Kerkraadse lagere-schoolleerlingen (1989), Hinskens het proces van dialectnivellering in het gesproken dialect van Rimburch (1993), Bakkes het verlies van uitspraak en zinsbouw in het gesproken dialect van Montfort (1994), en Cornips de syntactische variatie in het in Heerlen gesproken Nederlands. Taalkundigen maken ook woordenboeken; de beroemdste en grootste is het *Woordenboek van de Limburgse Dialecten*, dat gegevens bevat die zijn verzameld tussen 1880 en 1980 en werd gepubliceerd tussen 1983 en 2008.⁶⁵ Dit woordenboek bevat 1.277.247 naamwoorden gerangschikt onder 7016 concepten.

Al deze woordenboeken en grammatica's gezamenlijk (re)produceren Limburg als een afzonderlijke taaleenheid en leggen daarmee tevens de grondslag voor een Limburgs gevoel van eigenheid. Dit geldt niet voor de fonologische, morfologische en syntactische atlanten van de Nederlandse dialecten die in de laatste decennia zijn gepubliceerd, want die hanteren geen provinciegrenzen bij de geografische weergave van deze dialectverschijnselen.⁶⁶ Maar ook in deze atlanten wordt

63 Zie <http://www.limburgsedialecten.nl/limburgs.html#publicaties-in-het-limburgs> (geraadpleegd 18 mei 2016).

64 Maastricht: <http://www.mestreechterraol.nl>; Gronsveld: <http://woordenboek.gronsveld.com>; Thorn: <http://www.limburgsewoordenboeken.nl/woordenboeken.php> (alle geraadpleegd op 18 mei 2016).

65 Zie <http://dialect.ruhosting.nl/wld/> (geraadpleegd op 18 mei 2016).

66 Sjef Barbiers en T. Goeman, 'Research results from on-line dialect databases and dynamic dialect maps', in: Hinskens en Taeldeman (red.), *Language and Space: Dutch*, 646-663.

‘ruimte’ wel opgevat als een geografische container waarin taalverschijnselen zich op een stabiele en statische manier voordoen, zonder rekening te houden met de sociale praktijken die het taalgebruik bepalen.

De talige constructie van Limburg

Een cruciaal instrument in de consolidering van de provincie Nederlands-Limburg als begreemd taalgebied was het Europese Handvest voor Regionale en Talen van Minderheden (EHRTM) uit 1992. De in Limburg gesproken dialecten werden in 1997 door de Nederlandse regering op basis van dit handvest erkend als aparte streektaal: het ‘Limburgs’. Deze erkenning verplicht de Nederlandse staat het ‘Limburgs’ als aparte variant van het Nederlands te erkennen, maar stelt verder geen eisen op het gebied van de formele ondersteuning, bijvoorbeeld financiële.⁶⁷ Het streven naar erkenning was begonnen in de politiek, namelijk door de partij ‘Nieuw Limburg’, die in vergadering van Provinciale Staten in 1995 aan de toenmalige gedeputeerde Martin Eurlings vroeg of erkenning mogelijk was. Andere actoren waren de dialectvereniging Veldeke, die door Eurlings werd aangewezen om een formeel verzoek in te dienen, en de Stichting Dialect- en Cultuuronderwijs (DOL), die op 2 november 1995 een formeel verzoek richtte aan de Staatssecretaris om tot erkenning van de Limburgse dialecten als aparte streektaal over te gaan. Deze initiatieven leidden tot de oprichting van de Werkgroep Erkenning Limburgs als Streektaal op 1 december 1995.⁶⁸

In overeenstemming met deze erkenning stelde het Provinciebestuur een Raod veur ’t Limburgs in, met een streektaalfunctionaris. De Raod fungeert als een adviescommissie voor Provinciale en Gedeputeerde Staten, met als belangrijkste taak: ‘zorg dragen voor het Limburgs’.⁶⁹ De Raod moet een taalbeleid ontwikkelen voor de Limburgse dialecten en de effecten van de erkenning als streektaal bestuderen. Sindsdien worden alle dialectvarianten die in Limburg worden gesproken gecategoriseerd en gelabeld als de streektaal ‘Limburgs’. Sinds deze erkenning kunnen mensen zeggen dat zij ‘Limburgs’ spreken, zelfs de sprekers van het Ripuarische en de meer op het Brabants lijkende varianten die niet tot het Oostnederfrankisch behoren. Er zijn publieke fondsen beschikbaar gesteld om het gebruik van het ‘Limburgs’ te promoten en de taalrechten van de sprekers van het ‘Limburgs’ te

67 Jos Swanenberg, ‘All Dialects Are Equal, but Some Dialects Are More Equal than Others: Fairness and Policies on Regional Languages’, *Acta Universitatis Sapientiae, European and Regional Studies* 5 (2014) 89-104.

68 Rob Belemans, *Taal of tongval? De gespleten Limburgse kus, oraal erfgoed en taalpolitiek* (Brussel 2009) 127-132.

69 <http://www.hklimburg.nl/organisaties/raod-veur-It-limburgs.html> (geraadpleegd op 21 januari 2016).

verdedigen. Het is duidelijk dat de erkenning van het ‘Limburgs’ als aparte streektaal sterk heeft bijgedragen tot de constructie van de (Nederlandse) provincie als homogene taaleenheid, hoewel de provincie dat vanuit dialectologisch perspectief niet is. Dat is des te sterker omdat de in Belgisch-Limburg gesproken dialecten door de Belgische regering niet als aparte streektaal zijn erkend.⁷⁰

Conclusie

Volgens geschiedfilosoof Piet Blaas impliceert geschiedschrijving vooruitkijken vanuit een positie in het verleden.⁷¹ Tot voor kort hielden de meeste schrijvers over de Limburgse identiteit zich niet aan dit principe, maar projecteerden culturele en andere kenmerken die zij aan de provincie Limburg toeschreven, terug in de tijd, of het nu binnen de grenzen van de provincie, de Nederlandse natie of het Maas-Rijngebied was. Op deze manier construeerden zij een onveranderlijke identiteit, geworteld in de geschiedenis als erfgoed. Zij konden zich geen andere aan Limburg gebonden identiteit voorstellen. Als echter de beroemde frase van de Britse Eric Hobsbawm over de ‘uitvinding van tradities’ ergens van toepassing is, dan is het wel op deze onhistorische opvatting over Nederlands-Limburg. Volgens Hobsbawm is de ‘uitvinding van tradities’ een poging om ‘continuïteit vast stellen met een passend gemaakt historisch verleden’ en om ‘onderdelen van het sociale leven als onveranderlijk voor te stellen’, als tegenhanger van de voortdurende verandering en vernieuwing die de moderne wereld eigen is.⁷² Voortdurende verandering is echter niet alleen een eigenschap van de moderne tijd; het is de grondslag van de geschiedenis zelf, zelfs al lijkt er continuïteit te zijn. Een sprekend voorbeeld is de manier waarop de katholieke kerk zich met een beroep op zogenaamde eeuwenoude tradities in het Limburgse regionale vertoog voegde. In het bijzonder de taal, dat wil zeggen het spreken van dialect en het gebruik van dialectkenmerken in het taalgebruik was en is een cruciaal onderdeel van de constructie van een Limburgse identiteit, die ook tot uiting komt en wordt gereproduceerd in de regionale media en in de populaire cultuur.

70 Leonie Cornips, ‘Social meanings of the north-south divides in the Netherlands and Limburg and their linkage to standard Dutch and dialect varieties’, in: B.E. Evans, E. Benson en J. Stanford (red.), *Language Variation and Change: Regard and Contact* (te verschijnen).

71 Piet Blaas, ‘Vorm geven aan de tijd. Over periodiseren’, in: M. Grever en H. Jansen (red.), *De ongrijpbare tijd. Temporaliteit en de constructie van het verleden* (Hilversum 2001) 35-47.

72 Eric Hobsbawm, ‘Introduction: Inventing Traditions’, in: E. Hobsbawm en Terence Ranger (red.), *The Invention of Tradition* (Cambridge 1983) 1-14, aldaar 1-2.

Als een Limburgse regionale identiteit niet kan worden gebaseerd op geschiedenis en erfgoed, hoe kunnen we dan de sterke identificatie van de inwoners met de provincie als recent gevormd territorium verklaren? Aanvankelijk een geopolitieke anomalie zonder gemeenschappelijke geschiedenis, werd Limburg een provincie met een sterke regionale identiteit doordat de inwoners gingen onderkennen dat ze afweken van rest van de natiestaat waarvan zij deel gingen uitmaken en waarin zij steeds meer integreerden. Gedurende de negentiende en twintigste eeuw definieerde Limburg gemeenschappelijke economische belangen, godsdienst, gewoonten, eigenschappen en cultuur als anders dan die van een gepercipieerde 'ander', van een buitenstaander, algemeen aangeduid als 'Holland'. Nationale integratie en regionale identificatie waren twee kanten van dezelfde medaille. In dit dialectische proces werden de Limburgers zich bewust van bepaalde afwijkingen van een gepercipieerde nationale norm, gingen die beschouwen als collectieve kenmerken van de inwoners van de provincie, en gingen zo denken en zich ernaar gedragen.

De constructie van de Limburgse regionale identiteit kan worden beschouwd als een geval van negatieve integratie: omdat die ontstond in oppositie met 'Holland' (= de rest van Nederland), kon die identiteit alleen tot ontwikkeling komen omdat Limburg als provincie deel ging uitmaken van dat land. De historische actoren hebben het opgevat als een kwestie van differentiatie, maar de historische waarnemer kan het herkennen als integratie. Zoals vaker, kan differentiatie ook een vorm van integratie zijn. Door Nederlander te worden ontdekten de Limburgers tegelijk dat ze een groep mensen vormden met eigen kenmerken en een eigen taal.

Dirk van de Leemput

**RAMEN OP ROLLEN. GLAZENIERS-
ARCHIEVEN IN NEDERLAND, BELGIË,
DE VERENIGDE STATEN EN ZWITSERLAND**

In 2015 is het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg begonnen met de uitvoering van een omvangrijk project rondom het archief van de NV Glasschilderkunst F. Nicolas en Zonen te Roermond. Het project behelst de inventarisatie van het archief en de conservering en digitalisering van een deel ervan. Het wordt mede mogelijk gemaakt door het Fonds Metamorfoze van de Koninklijke Bibliotheek en andere subsidiegevers. De naam Nicolas is een begrip op het gebied van glas-inlood, tot ver buiten de grenzen van de provincie Limburg en van Nederland. Het atelier, opgericht in 1855, speelde in de tweede helft van de negentiende eeuw een belangrijke rol in de herleving van de glasschilderkunst. Omstreeks 1900 was dit het grootste glazeniersbedrijf in Nederland. Het produceerde met name voor Nederland en delen van België en Duitsland. Ook in de rest van de wereld werden ramen verkocht. Het atelier werd drie generaties lang geleid door telgen uit de glazeniersfamilie Nicolas. De bekendste was Joep Nicolas (1897-1972) uit de derde generatie. Wegens de oorlogsdreiging verkocht hij zijn atelier in 1939 aan Max Weiss, de belangrijkste medewerker van het atelier. Tijdens de oorlog verbleef Joep Nicolas in Amerika. Na de oorlog hervatte hij de productie van ramen in Nederland, maar maakte daarvoor geen gebruik meer van het atelier Weiss. Max Weiss zette het bedrijf zelfstandig voort tot 1968, toen hij het om gezondheidsredenen moest sluiten.

Het bij het SHCL berustende archief werd in 1977 door Max Weiss overgedragen aan de gemeente Roermond. Wegens een verbouwing van de atelierwoning was er geen plaats meer voor de collectie van ongeveer 10.000 kartons en het bedrijfsarchief. Omdat er in het Gemeentearchief Roermond onvoldoende ruimte was, is het archief in de jaren 1980 overgebracht naar het SHCL.¹ Bij het SHCL was echter geen kennis aanwezig over glazeniersarchieven. Dit gold in het bijzonder voor de omgang met de zogenoemde kartons – werktekeningen op ware grootte. In overleg met restauratieateliers en de behoudsmedewerker van het Regionaal Historisch Centrum Limburg (RHCL) Jack van Kronenberg, en met hulp van KADOC, Documentatie- en Onderzoekscentrum voor Religie, Cultuur en Samenleving van de KU Leuven, is een plan uitgewerkt voor de beschrijving en de conservering van met name dit omvangrijke onderdeel van het archief. Toch bleef er behoefte bestaan aan meer informatie over de omgang met kartons in glazeniersarchieven. Daarom is onderzoek gedaan naar de ervaringen van andere instellingen met dit soortarchieven.²

- 1 M.A.M. Voerman, *Inventaris van het archief van de N.V. Glasschilderkunst F. Nicolas & Zonen te Roermond, 1855 – 1939, sedert 1940 Max Weiss (Roermond 1977)*; Gemeentearchief Roermond, archief van de gemeentearchivaris, arch.nr. 2020, inv.nr. 118: dossiers inzake afzonderlijke overgedragenarchieven, afd IV Particulierearchieven nrs. 1-75.
- 2 Het werd door de auteur uitgevoerd in het kader van een Master na Master in de Archivistiek aan de Vrije Universiteit Brussel. Dit artikel is een bewerking van zijn scriptie 'Ramen op rollen. Een vergelijkende studie van de moderne omgang met glazeniersarchieven' (Brussel 2016).

Het glasatelier van de firma Nicolas omstreeks 1935. Collectie Gemeentearchief Roermond.

‘Glazeniersarchieven’ worden nagelaten door ateliers voor gebrandschilderd glas of door individuele kunstenaars. Zij worden gekenmerkt door een grote hoeveelheid grafisch materiaal, waarbij vooral de genoemde kartons in het oog springen. In archieven van andersoortige kunstenaars en ateliers kunnen vergelijkbare stukken worden aangetroffen, bijvoorbeeld grote ontwerptekeningen in architectenarchieven, of kartons voor kandelaren in archieven van edelsmeden. Glazeniersarchieven worden daarom wel gezien als een subtype van de groep architecten- en atelierarchieven.³ Toch bevinden zich in glazeniersarchieven geheel eigen documenten met bijbehorende problemen. In dit artikel wordt onderzocht hoe verschillende instellingen in Europa en de Verenigde Staten de nalatenschap van vooral negentiende- en twintigste-eeuwse glaskunstenaars en -ateliers beheren. Van oudere kunstenaars en ateliers is vrijwel niets bewaard gebleven. In vier verschillende landen wordt op dit moment gewerkt aan de archieven van negentiende en twintigste-eeuwse kunstenaars of ateliers. Het betreft de kartons uit het *Whitefriars*-archief bij de *Rakow Research Library* van het *Corning Museum of Glass* (CMoG) in de

3 Veerle De Houwer, ‘Krabbel voor het glas in lood: ordenen en beschrijven van architectuur- en atelierarchieven’, *Bibliotheek- & archiefgids* 78/2 (2002) 3-12, aldaar 4.

Amerikaanse plaats Corning (New York), een twintigtal archieven bij het Zwitserse Vitrocentre in Romont (Fribourg), een langlopend project voor atelier- en architectuurarchieven bij KADOC in Leuven, en het archief van de N.V. Glasschilderkunst F. Nicolas en Zonen bij het SHCL.

Deze vier organisaties benaderen de problematiek van de glazeniersarchieven ieder vanuit een eigen invalshoek, in samenhang met het karakter van de instelling. De twee laatstgenoemde zijn archiefinstellingen, de twee eerste musea, met geheel andere collectieprofielen. Zij hebben een verschillende visie op behoud en ontsluiting. In dit artikel wordt de manier van omgang met glazeniersarchieven vergeleken. Daaruit zal blijken dat de archiefinstellingen meer aandacht hebben voor de context van de stukken en de musea voor publiekspresentatie. Drie aspecten van de zorg voor glazeniersarchieven zullen in het bijzonder worden besproken: actieve en passieve conservering, beschrijving, ordening en ontsluiting, en publiekspresentaties.

Het onderzoek is grotendeels gebaseerd op literatuurstudie: gepubliceerde artikelen in vaktijdschriften uit de archief- en glaswereld, blogs, krantenartikelen en boeken. Het is lastig om specifieke literatuur over glazeniersarchieven te vinden: de meeste publicaties zijn opgenomen in kleine tijdschriften die niet op artikelniveau zijn ontsloten. Veel publicaties zijn door collega's aangeraden of door verwijzingen in andere publicaties gevonden. De literatuurstudie is aangevuld met interviews. In de periode mei-juli 2016 zijn werkbezoeken afgelegd en gesprekken gevoerd met mevrouw Jansen-Winkel van de *Forschungsstelle Glasmalerei des 20. Jahrhunderts* (Duitsland), Rie Vermeiren van KADOC (België), en medewerkers van het Vitrocentre en Vitromusée (Zwitserland). Vanwege de afstand en de kosten van de reis was een bezoek aan het *Corning Museum of Glass* (USA) niet mogelijk. De informatie over het SHCL is gebaseerd op eigen ervaring als uitvoerder van het project-Nicolas.

Na een korte uiteenzetting over het werkproces van het glasbranden, de archiefvorming binnen ateliers en de omgang met glazeniersarchieven in de afgelopen 40 jaar, wordt het collectiebeheer van de vier genoemde instellingen besproken. In de conclusie zal blijken hoe het karakter van de verschillende instellingen bepalend is voor hun aanpak. Archiefinstellingen blinken uit in het ontsluiten van de tekeningen in samenhang met andere archiefstukken, maar kunnen op het gebied van presentatie en publiekswerking veel leren van de bestudeerde musea.

De productie van gebrandschilderde glazen en de neerslag daarvan in archiefstukken

De verschillende soorten tekeningen in glazeniersarchieven hangen samen met het productieproces van gebrandschilderd glas. Sterk vereenvoudigd kunnen de volgende stappen worden onderscheiden: eerst wordt een ontwerp gemaakt; dat wordt vervolgens overgezet op ware grootte op een vel papier, 'karton' genaamd, en op basis daarvan wordt het ontwerp overgezet op het glas. Het glas met de schildering wordt tenslotte gebakken en in lood gezet. Bij alle stappen worden archiefstukken gevormd en gebruikt. Hieronder worden die stukken behandeld in volgorde van hun ontstaan en hun gebruik door de glazenier.

Ontwerptekeningen

Afgezien van een eventuele briefwisseling met de opdrachtgever, was een ontwerptekening meestal het eerste archiefstuk bij de productie van een gebrandschilderd raam.⁴ Het ontwerp kon worden gemaakt in opdracht van een gebouwbeheerder, bijvoorbeeld een pastoor, maar ook op eigen initiatief als basis voor vrij werk of voorbeeld van het werk van een atelier. Ontwerptekeningen werden meestal gemaakt op schaal 1:10. Ze gaven een planmatig beeld van de compositie en het kleurgebruik. Het ontwerp werd in het algemeen gemaakt door een kunstenaar. Ontwerpen werden soms voorafgegaan door schetsen. Een schets is een tekening voor eigen gebruik door de ontwerper.⁵ Ontwerpen en schetsen leveren conserveringstechnisch weinig problemen op. Ze hebben doorgaans een normaal formaat en het materiaal is meestal niet uitzonderlijk.

Kartons

Kartons, grote vellen papier met de afbeelding van het raam op ware grootte, waren een belangrijke stap in het productieproces van gebrandschilderde ramen. Zij werden zeker sinds de zestiende eeuw gebruikt; daarvóór gebruikte men andere middelen. Pas na de uitvinding en verspreiding van papier aan het eind van de vijftiende eeuw werd het mogelijk en voordelig om dat te gebruiken. De oudst bewaar-

4 In de literatuur wordt een ontwerp voor een gebrandschilderd glas ook een 'vidimus' genoemd, onder meer in de publicaties van Zsuzsanna van Ruyven-Zeman. Zie ook: Art & Architecture Thesaurus online, lemma 300069413: http://www.getty.edu/vow/AATFullDisplay?find=design&logic=AND¬e=&english=N&prev_page=1&subjectid=300069413. 'Vidimus' is Latijn voor 'wij hebben gezien', naar de tekst die opdrachtgevers vroeger ter goedkeuring onder een ontwerp zetten. Strikt genomen is een ontwerp dus alleen een vidimus wanneer het goedgekeurd is door de opdrachtgever. Omdat het begrip 'vidimus' in de archivistiek een heel andere betekenis heeft, is het gebruik ervan voor ontwerptekeningen van glazeniers in een archiefcontext af te raden.

5 *Ibidem*, lemma 300015617.

Karton voorstellende de voorbereiding voor het vertrek uit Egypte (exodus 12), met zeer zware schade. Kunstenaar en locatie onbekend. Collectie SHCL.

de kartons op papier zijn vermoedelijk de kartons van de beroemde Goudse glazen (zie hierna) van vóór de stadsbrand, die op circa 1515-1525 gedateerd worden en in erg slechte staat zijn.⁶ Volgens de *Art & Architecture Thesaurus* wordt de term 'karton' gebruikt voor voorbereidende tekeningen op ware grootte, die gemaakt worden om een ontwerp over te drukken op het werkvlak van een schilderij, tapijt of een

6 Arjen R. de Koomen, 'Cartons in de kunstgeschiedenis', in: Zsuzsanna van Ruyven-Zeman (red.), *De cartons van de Sint-Janskerk in Gouda - The cartoons of the Sint-Janskerk in Gouda* (Delft 2011) 203-219; Joep Nicolas, *Wij Glazeniers ...* (Utrecht 1938).

ander groot werk.⁷ De overbrenging naar glas kon niet direct gebeuren, dus daarvoor gebruikte men vaak één of meer tussenstadia: snijtekeningen en calques.

Als onderdeel van het productieproces werden de kartons doorgaans bewaard in het archief van de glazenier of het atelier. Dat was zeker in de negentiende en twintigste eeuw de gebruikelijke gang van zaken.⁸ De zestiende-eeuwse kartons van de Goudse glazen werden daarentegen bij de glazen bewaard. De meeste kartons zijn in de loop der jaren verdwenen. Van grote Nederlands-Limburgse ateliers als Lommen, Van den Rooyen, Steyler Glaswerkstätte, of Mesterom zijn geen kartons bewaard gebleven. Van de kunstenaar Charles Eyck wordt verteld dat hij ze gewoon in de rivier de Jeker gooide, omdat ze geen praktisch nut meer hadden en teveel ruimte innamen.⁹

Als archiefstukken hebben kartons een aantal bijzondere moeilijkheden, waarvan de belangrijkste hun formaat is. Kartons kunnen tot 10 meter lang en tot 2 meter breed zijn. Omdat ze vaak van behoorlijk dik (teken)papier zijn, kunnen ze niet plat worden geborgen, maar oprollen levert ook problemen op door de dikte van het papier en de neiging tot het ontwikkelen van een eigen buigingsgraad. Daardoor zijn ze ook lastig te raadplegen: ze rollen zichzelf automatisch weer op.¹⁰

Snijtekeningen

Om het glas te kunnen snijden, werd op basis van het karton meestal een snijtekening gemaakt, eveneens van dik papier. Die werd in stukken geknipt en gebruikt om de snijdiamant te leiden bij het snijden van glas. De snijtekening werd door een ateliermedewerker gemaakt door een groot vel papier op zijn werktafel te leggen met daarop een even groot vel carbonpapier en het karton. Door de loodlijnen met een potlood door te drukken bracht de medewerker ze over op het onderste vel papier. Met een speciale sjabloonschaar werd vervolgens een strook van ca. 2 millimeter uit het papier geknipt om genoeg ruimte over te laten voor de loodkern. Door het doordrukken staan op de kartons vaak heel harde potloodlijnen. Omdat

7 Art & Architecture Thesaurus online, lemma 300034442. Er bestaat onenigheid over de spelling van het woord 'karton'/'carton'. In de literatuur wordt in het algemeen 'karton' gebruikt. De meeste kunstenaars en ateliers schrijven zelf ook 'karton'. 'Carton' wordt eigenlijk alleen gebruikt door Zsuzsanna van Ruyven-Zeman, in Nederland dé autoriteit op het gebied van glas-in-lood en gebrandschilderd glas. Zij baseert zich op de Italiaanse afkomst van het woord en gebruikt de 'c' om het onderscheid met dik papier aan te geven. Om aan te sluiten bij de thesaurus, glossaria en praktisch gebruik is er hier voor gekozen om de spelling 'karton' aan te houden.

8 Bijvoorbeeld in de ateliers van Nicolas, Röttinger, De Bethune, Capronnier, Whitefriars en Mayer.

9 Mededeling van Dick van Wijk, oud-medewerker van Eyck. Dick van Wijk woont en werkt momenteel in het oude atelier van F. Nicolas en Zonen.

10 H. van Herck, S. de Caigny, Annelies Nevejans en B. Provo, *Handleiding Architectuurarchieven: Materiële zorg* (Antwerpen 2007) 113-125; M. Staal, 'De conservering van de cartons van de Goudse Glazen (2005-2011)', in: Van Ruyven-Zeman (red.), *De cartons van de Sint-Janskerk in Gouda*, 258-271, aldaar 269-270.

snijtekeningen verknipt werden en na gebruik geen waarde meer hadden, zijn ze in het algemeen niet terug te vinden in archieven. De snijtekening werd door sommige ateliers gebruikt om met een cijfercode de kleur van het te gebruiken glas aan te geven, andere ateliers deden dat al op het karton.¹¹

Calques

De meeste ateliers gebruikten calques om de tekening over te brengen op het glas. De tekening van het karton werd overgetrokken op calqueerpapier, dat dan op een lichtbak of tegen een helder glas werd geplaatst. Door de stukken te beschilderen glas op het calqueerpapier te leggen kon de tekening eenvoudig worden overgebracht. Calqueerpapier werd in de negentiende eeuw gemaakt door een vel papier enige seconden onder te dompelen in een (zwavel)zuurbad, of papier in te smeren met een mengsel van was, paraffine, olie en hars. Door de gebruikte middelen verloor het papier snel weerstand. Door verdroging scheuren calques gemakkelijk en beschadigen ze snel bij raadpleging. Daarnaast zijn ze gevoelig voor verbruining en verzuring. De restauratie van calques is een moeilijk, kostbaar en langdurig project.¹²

‘Standaard’ archiefstukken

Los van de grafische materialen bevatten atelierarchieven doorgaans ook de administratie van het atelier of de kunstenaar. Deze stukken vragen geen bijzondere behandeling, zeker niet op het gebied van conservering. Naast financiële administratie en algemene correspondentie treft men in deze archieven ook projectdossiers per opdracht aan.¹³ Die kunnen stukken bevatten met betrekking tot een raam, een serie ramen, of alle opdrachten in een gebouw of voor een opdrachtgever. De firma Nicolas hield geen dossiers bij, maar ordende alle correspondentie, ook die over projecten, op datum van binnenkomst in banden, voorzien van een klapper.

Archief- of museumstukken?

Over de geschreven stukken uit een glazeniersarchief zal niemand twijfelen; dat zijn overduidelijk archiefstukken. De tekeningen liggen echter op de grens van

- 11 C.J. Stahl, *Glaserkunst, Glasmalerei und Kunstverglasung* (Leipzig z.j.) 132-142; interviews met Alexander Weiss en medewerkers van Vitrocentre.
- 12 Een voorbeeld daarvan is de moeizame restauratie van een calque uit het atelier Bressers-Blanchaert bij het KADOC in de periode 1996-2005: Van Herck e.a., *Handleiding Architectuurarchieven: Materiële zorg*, 62-65 en 126-129.
- 13 D. Rose, 'The Guido Nincheri Studio Inventory: cataloguing a stained glass archive', *Journal of the British Society of Master Glass Painters XXV* (2001) 96-102, aldaar 98; zie ook: Veerle De Houwer, *Handleiding architectuurarchieven. Inventarisatie* (Antwerpen 2004) 67-70.

Max Weiss, zelfportret met zijn vrouw Sophie. Karton, vermoedelijk voor een opaline-paneel voor Roermond of München, 1950. Collectie SHCL.

kunstwerk en hulpmiddel bij de productie. Veel kunstenaars beheersten de techniek van het glasschilderen niet en lieten de uitvoering en het schilderen over aan glasateliers, anderen deden alles zelf. In het geval van het atelier Nicolas onder Max Weiss werden de technische handelingen door de medewerkers van het atelier uitgevoerd. Max Weiss schilderde zelf en hielp andere kunstenaars waar nodig met het contouren, uitlichten en modelleren.¹⁴

14 Interview Alexander Weiss.

Een ontwerp-tekening of de kartons zijn voor een museum interessant omdat die het werk zijn van een kunstenaar. De grafische nalatenschap van ateliers en glaskunstenaars wordt daarom ook door musea verworven als onderdeel van een collectie, sporadisch ook als individueel object. Hieronder zal blijken dat dit belangrijke gevolgen heeft voor de omgang daarmee.¹⁵ Voor archiefinstellingen worden afzonderlijke archiefstukken altijd gezien in relatie tot het archief waartoe zij behoren.¹⁶ Voor musea is niet primair de context van het stuk van belang, of de relatie met andere stukken; de waarde zit hem vooral in (de afbeelding op) het stuk zelf. Bij musea ligt de kern van de activiteiten bij het individuele object. Toch is de scheiding niet absoluut: ook musea beheren objecten vaak in deelcollecties om hun herkomst te kunnen bepalen. Dat kartons als individueel object waarde hebben, blijkt uit het feit dat ze regelmatig te koop worden aangeboden. Een mooi gekleurd exemplaar doet makkelijk enkele honderden euro's. Dit soort verkopen, waarbij collecties worden verknipt ten behoeve van de winst, is erg schadelijk. Voor verantwoorde restauratie en historisch onderzoek zijn deze kartons verloren.¹⁷

Het beheer van glazeniersarchieven

Omdat de glaskunst sterk werd geassocieerd met de neogotiek, was er tot voor enkele decennia weinig belangstelling voor glazeniersarchieven. In de loop van de twintigste eeuw werd het neogotische erfgoed 'verketterd en bestempeld als producten van een "lelijke tijd"'.¹⁸ Neogotische kerken en toegepaste kunst, waaronder kerkraden, werden gezien als oubollig en het liefst gesloopt en vervangen. Met de herwaardering voor de neogotiek sinds de jaren 1980 ontstond er ook belangstelling voor de archieven van de ateliers die deze stijl toepasten. Voor de zeer oude kartons van de zogenoemde Goudse glazen, die van een heel ander kaliber zijn en zeker geen neostijl, was dat al eerder het geval. Ze zijn in dit verband relevant omdat deze kartons uitgebreid zijn gedocumenteerd en met veel zorg geconserveerd.

15 Over de versnippering en verspreiding van atelierarchieven: Rie Vermeiren, 'Negentiende-eeuwse architecten- en atelierarchieven. Inhoud en belang voor de studie van het negentiende-eeuwse patrimonium', in: Anna Bergmans, Jan de Maeyer, Wim Denslagen en Wies van Leeuwen, *Neostijlen in de negentiende eeuw. Zorg geboden? Handelingen van het Tweede Vlaams-Nederlands restauratiesymposium. Enschede 3-4 september 1999* (Leuven 2002) 222-237, aldaar 225.

16 G. Janssens en E. Put, *Archivistiek: Theorie en Methodologie. Syllabus [zevende, herziene uitgave]* (Brussel 2013) 23 en 31-54.

17 Bijvoorbeeld: <http://www.lassco.co.uk/william-wilson-cartoon>, geraadpleegd op 15 mei 2016; zie ook: Vermeiren, 'Negentiende-eeuwse architecten- en atelierarchieven'.

18 Anna Bergmans, Jan de Maeyer, Wim Denslagen en Wies van Leeuwen 'Inleiding. Pleidooi voor goede manieren', in: *idem* (red.), *Neostijlen in de negentiende eeuw*, 7-11, aldaar 7.

Karton voorstellende de Heilige Angela voor de Ursulinen in Echt. Frans Nicolas senior, vóór 1890. Collectie SHCL.

De Goudse kartons

De Goudse kartons zijn geen onderdeel van een atelierarchief, maar berusten in het archief van de Sint-Janskerk waarin de glazen zijn geplaatst. Ze zijn uniek vanwege hun leeftijd: het grootste deel stamt uit de periode 1515-1603. Uniek is ook dat zowel de ramen als de kartons steeds op de oorspronkelijke locatie bewaard zijn gebleven. De kerkmeesters bedongen bij de levering van een raam dat de kartons werden meegeleverd, of ze kochten of ruilden ze later. De collectie is tot op heden in beheer bij het kerkbestuur. Het kerkbestuur besteedde de zorg voor de kartons uit aan de glazeniers. Zo werd glazenier Willem Tombergen in 1695 opge-

dragen 'soveel doenlijck is, sorge te dragen, dat de patroonen van de voorss. glaesen in behoorlijke staet onderhouden en geconserveert werden'.¹⁹ De eerste inventaris van de Goudse kartons werd al in 1638 gemaakt door Gerardus Hopcooper, een tweede in 1675. Beide zijn verloren gegaan.²⁰ Pas in 1967 is een nieuwe inventaris gemaakt. Als uitgangspunt bij de inventarisatie zijn de fysieke glazen genomen. De beschrijvingen van de kartons zijn vrij summier. Zij bevatten de tekenaar, de titel van het glas, het jaartal en een korte beschrijving van de techniek. Verder worden de afmetingen van de kartonstroken gegeven en de fysieke staat van elke strook kort omschreven.²¹

Het is bekend dat de kartons al vóór 1583 in de kerkmeesterskamer werden bewaard. In 1650 is sprake van 'eene zolderinge met traliën afgesloten', met daarin de kartons 'opgerold en t'zamen gebonden'. Tot in de twintigste eeuw werden de kartons bewaard in de kerkvoogdenkamer in muurkasten met houten tralies en gordijnen, later voorzien van dichte deuren. In 1674 werden er ook kopieën vervaardigd. Omstreeks 1900 werden de kartons opgeborgen in op maat gemaakte zinken kokers. Bij de inventarisatie in 1967 werden betere en meer kokers aangeschaft en is er ook een kluis gebouwd in de kerkmeesterskamer om de kartons geklimatiseerd op te kunnen bergen. In 1989 is ervoor gezorgd dat elk karton zijn eigen koker had en is een grotere kluis gebouwd. In 2011 werden nieuw ontworpen kokers aangeschaft: elk karton werd op een zuurvrije kartonnen koker gerold en omhuld met zuurvrij omslagpapier. De koker hangt vrij in een roestvrijstalen bus, zodat bus en karton nergens met elkaar in aanraking komen.²²

Conservering en restauratie heeft gedurende de hele bewaarperiode plaatsgevonden sinds 1612, toen de 'deeckens van de loyhalle' werden betaald om 'een riem kardoenspampier om de patronen te pappen'. Het karton van glas 18 is in 1674 zelfs compleet vervangen.²³ In 1913 werd overwogen om alle kartons te fotograferen als conserverende maatregel, maar dat is niet doorgegaan. In 1984 is het karton van glas 1 op initiatief van het Rijksmuseum gerestaureerd ten behoeve van een tentoonstelling. Er is daarbij vooral aandacht besteed aan het invullen van lacunes in de tekening. Na deze restauratie nam het kerkbestuur het initiatief om alle kartons te conserveren. Doel was 'de stukken in een zodanige staat brengen

19 W. Veerman, 'De papieren Goudse glazen. Geschiedenis van het behoud en beheer van de cartons behorend bij de gebrandschilderde glazen van de Sint-Janskerk te Gouda', *Tidinge van die Goude* 11/3 (1993) 56-67, aldaar 58.

20 *Ibidem*, 56-57.

21 A.A.J. Rijkse en W. Veerman, *Inventaris van de cartons van de gebrandschilderde glazen in de Grote of St.-Janskerk te Gouda, bekend als de Goudse Glazen* (Gouda 1967).

22 H. Dolder-de Wit, 'Vijf eeuwen zorg voor en gebruik van de Goudse Cartons', in: Van Ruyven-Zeman (red.), *De cartons van de Sint-Janskerk in Gouda*, 244-257.

23 *Ibidem*.

Karton voor de H. Antonius van Paduakerk in Tilburg. Ontwerp van Stahl, ca.1919. Uitgevoerd op goedkoop papier van slechte kwaliteit. Collectie SHCL.

dat door het opslaan, bewaren en raadplegen geen verdere schade kan worden aangebracht'.²⁴ Tussen 1985 en 2004 werd een kwart van de kartons geconserveerd. In 2005 besloot het kerkbestuur tot versnelde conservering van de resterende kartons, waaronder ook de kartons uit de twintigste eeuw. Oudere reparaties werden verwijderd om de kartons hun oude flexibiliteit terug te geven en het papier van de rollen werd verstevigd om verder scheuren te voorkomen.

24 Wim de Groot, 'Restauratie van de Goudse cartons', *Tidings van die Goude* 11/3 (1993) 49-55, aldaar 50.

De conserveringsmethoden van de twintigste-eeuwse Goudse glazen waren heel anders dan die van de oudere kartons. Deze zijn niet getekend op handgeschept lompennapier (zoals de oudere), maar op dik, machinaal vervaardigd houthoudend papier met een sterke looprichting. Dat heeft tot gevolg dat het papier erg krult en bij afrollen automatisch weer terugspringt in de kokervorm. De restauratoren hebben de rollen gevlakt en daarna plat geborgen. Dat was mogelijk omdat de kartons maximaal drie-en-een-halve meter lang zijn. Daarvoor is een speciaal op maat gemaakte ladekast aangeschaft. Omdat de kartons altijd in kokers bewaard zijn geweest, waren er weinig scheuren of ontbrekende delen.²⁵

Moderne archieven

In de jaren 1980 zien we de eerste tekenen van waardering voor het moderne glazenierserfgoed en voor de papieren neerslag daarvan. De Amerikaanse bibliothecaresse Helène Weis deed al in 1982 een oproep aan ateliers en kerken om meer zorg te besteden aan archieven met betrekking tot gebrandschilderd glas. Voor bewaring op lange termijn adviseerde zij contact te zoeken met bibliotheken, heemkundeverenigingen en musea. Ze moest echter vaststellen dat veel instellingen alleen geïnteresseerd waren in het bedrijfsmatige archiefgedeelte of alleen afgeronde producten wilden overnemen. Zelfs het *Corning Glass Centre* (nu *Corning Museum of Glass*) accepteerde in 1982 nog geen archieven. Zij stelde voor één Brits-Amerikaans depot in te richten voor al het glas-in-lood erfgoed met deelname van de *British Society of Master Glass Painters* en de *Stained Glass Association of America*.²⁶ Dat depot is er nooit gekomen.

In 1989 waarschuwde Carine Hoogveld voor de gebrekkige aandacht voor glas-in-loodarchieven in Nederland: 'Behalve het glas lopen de talloze, gewoonlijk op zeer goedkoop houthoudend papier vervaardigde kartons gevaar van verzuuring. Daarnaast zullen vele kartons verloren gaan door de wijze van opberging (in rollen). Bij het ontrollen verpulveren ze'.²⁷ Dat gold toen ook voor het archief van NV F. Nicolas & Zonen bij het SHCL, waar geen geld en kennis was voor een goede verzorging. Tot op heden is dit het enige glazeniersarchief van enige omvang dat in Nederland bij een archiefinstelling wordt bewaard.

In Frankrijk wees Jean-Marie Braguy, inventarisator van het archief van het atelier Lorin in Chartres, op de gebrekkige aandacht voor het behoud van gla-

25 M. Staal, 'De conservering van de cartons van de Goudse Glazen (2005-2011)', in Van Ruyven-Zeman (red.), *De cartons van de Sint-Janskerk in Gouda*, 258-271.

26 Helène H. Weis, 'Stained glass archives', *Journal of the British Society of Master Glass Painters* XVII 2 (1981-1982) 38-45.

27 C. Hoogveld, 'De ontwikkeling van de glasschilderkunst in de negentiende eeuw', in: C. Hoogveld, E. Bergvelt en F. van Burkom (red.), *Glas in Lood in Nederland. 1817-1968* (Den Haag 1989) 51-52.

Karton van Joep Nicolas voor de H. Hartkerk in Tilburg, 1923. Collectie SHCL.

zeniersarchieven. Het archief Lorin werd nog bij het bedrijf bewaard en was in slechte staat. Gedeeltes waren vergaan; onderdelen van het archief waren verkocht, verloren of gestolen. Hij beoordeelde het atelierarchief van Lorin niettemin als het meest waardevolle in Frankrijk, zowel voor kunst-, als voor bedrijfs- en techniek-historisch onderzoek.²⁸

28 Jean-Marie Braguy, 'L'atelier Lorin. Inventaire, conservation et protection d'un lieu de mémoire', VITREA, Revue du Centre International du Vitrail. Première semestre 1989. *Le Vitrail XIXe* (1989) 36-39.

In Duitsland werd in 1993 de *Forschungsstelle Glasmalerei des 20. Jahrhundert* opgericht, die zich vooral heeft beziggehouden met het inventariseren van nog bestaande ramen in de deelstaat Noordrijn-Westfalen, de Nederlandse provincie Limburg en het land Luxemburg.²⁹ De instelling had het verzamelen van archieven in het begin niet tot doel, maar heeft dat werk toch op zich genomen. Als opname in een archiefinstelling niet mogelijk is, neemt de stichting de stukken op in haar depot, een loods in de buurt van Mönchen-Gladbach. De inventarissen van de archieven, voor zover aanwezig, worden echter niet gepubliceerd en de collecties zijn vrijwel onzichtbaar voor het publiek.³⁰

In 1996 publiceerde Rolf Hasler, tegenwoordig medewerker van het Zwitserse *Vitrocentre*, maar toen van het *Bernischen Historischen Museum*, een inventaris van de zogenoemde *Scheibenriss-sammlung Wyss*. Het betreft een collectie *Scheibenrisse*, kartons voor Zwitserse *Kabinettscheiben*, kleine gebrandschilderde venstertjes of medaillons die in een blank venster gezet werden. Naar functie zijn dit inderdaad kartons, maar ze zijn net zo klein als de venstertjes die ernaar zijn gemaakt en geven daarom archiefttechnisch weinig problemen.³¹ In 2000 publiceerde het *Vitrocentre Romont* een inventaris van het archief van het atelier Kirsch & Fleckner, als eerste in een reeks.³²

In de jaren 1990 begon KADOC in Leuven gestructureerd aandacht te besteden aan kunstenaars- en architectenarchieven. Dit resulteerde in een *Handleiding architectuurarchieven*, met daarin ook aandacht voor glazeniersarchieven.³³ Dat laatste is alleen zijdelings het geval in de handleiding over architectuurarchieven die de Internationale Archiefraad in 2000 publiceerde.³⁴ In Canada maakte archivaris David Rose een provisorische toegang op het archief en de collectie van het atelier Guido Nincheri.³⁵ In Luik wordt sinds 1998 gewerkt aan de inventarisatie van het archief van het atelier Osterrath.³⁶

29 http://www.glasmalerei-ev.de/pages/de_monographien.shtml (geraadpleegd op 12 juli 2016).

30 Interview met mevrouw Jansen-Winkeln van de Stiftung Forschungsstelle Glasmalerei des 20. Jahrhundert.

31 Rolf Hasler, *Die Scheibenriss-Sammlung Wyss. Depositum der Schweizerische Eidgenossenschaft im Bernischen Historischen Museum. Katalog* (Bern 1996).

32 Augustin Pasquier, 'Le fonds d'atelier Kirsch & Fleckner et le vitrail catholique Suisse de 1900 à 1914', in: Jacques Barlet (red.), *Art, technique et science. La création du vitrail de 1830 à 1930* (Luik 2000) 157-167.

33 De Houwer, 'Krabbel voor het glas in lood'; zie ook: Rie Vermeiren, 'Negentiende-eeuwse architecten- en atelierarchieven'.

34 M. Daniels en D. Peyceré, *A guide to the archival care of architectural records. 19th-20th centuries* (Parijs 2000).

35 D. Rose, 'The Guido Nincheri Studio Inventory: cataloguing a stained glass archive', *Journal of the British Society of Master Glass Painters XXV* (2001) 96-102.

36 Séverine Lagneaux, 'Les ateliers Osterrath et leur production de vitraux d'art religieux', in: Jacques Barlet (red.), *Art, technique et science; La création du vitrail de 1830 à 1930* (Luik 1998) 117-128.

Glazeniersarchieven in vier instellingen: een vergelijking

De vier instellingen die hier worden bestudeerd geven alle aandacht aan inventarisatie, conservering, digitalisering en presentatie van de door hen beheerde glazeniersarchieven, vooral van de grafische bestanddelen. De instellingen gaan op hun eigen manier om met de archieven. In de museum- en archiefwereld is de laatste jaren steeds meer aandacht voor digitaliseren, zowel als middel om te ontsluiten als om te conserveren. De gedachte is dat de stukken makkelijker geraadpleegd kunnen worden als ze online raadpleegbaar zijn, zonder de originelen verder te belasten. Ook is een veelgehoorde gedachte dat daarmee een groter publiek kan worden bereikt. Hoe dit wordt gerealiseerd verschilt echter per instelling.

Corning Museum of Glass: The Whitefriars Cartoons

Corning Museum of Glass (CMoG) is een groot museum in de Amerikaanse plaats Corning over alles wat met glas te maken heeft. Het museum komt voort uit de glasfabriek Corning Glass Works, het huidige Corning Incorporated. De museumcollectie, die de periode van 1500 voor Christus tot heden beslaat, betreft glaskunst, glazen gebruiksvoorwerpen en de glasproductie in het algemeen. Gebrandschilderd glas is één van de onderdelen van de collectie. De Rakow Research library is het documentatiecentrum van het museum en waarschijnlijk de grootste wetenschappelijke bibliotheek ter wereld op dit gebied.³⁷ Tot in ieder geval 1989 verzamelde het museum geen archieven op het gebied van gebrandschilderd glas. Tegenwoordig doet de bibliotheek van CMoG dat wel en beheert het zo'n 230 archieven op het brede gebied van glas.³⁸

In 2008 schonk het Museum of London een collectie van 1.800 rollen met werktekeningen aan de Rakow Research Library van CMoG. De kartons kwamen uit het archief van Powell and Sons, ook bekend als Whitefriars, een glasbedrijf dat vooral bekend werd door de gebrandschilderde ramen die het tussen 1850 en 1970 produceerde.³⁹ Het Museum of London kon de grote objecten niet bergen.⁴⁰ De collectie is door het Museum of London geïnventariseerd in 1.801 beschrijvingen van rollen per project of raam, met daarin één of meer tekeningen.⁴¹

37 Corning Museum of Glass, *About us*: <http://www.cmog.org/about> (geraadpleegd op 2 augustus 2016).

38 *Ibidem*, *Library collections*: <http://www.cmog.org/research/library/collections> (geraadpleegd op 10 augustus 2016); Weis, 'Stained glass archives', 38-45.

39 'Discovering the Whitefriars Collection Project at the Rakow Library of The Corning Museum of Glass', *Museum archivist. Newsletter of the Museum Archives section* 25/2 (2015) 10; *Whitefriars: A brief history*: <http://blog.cmog.org/2015/01/26/whitefriars-a-brief-history/> (geraadpleegd op 24 maart 2016).

40 Kim Thompson, *Grant to allow Rakow Research Library to digitize Whitefriars stained glass cartoons* (16 januari 2015): <http://blog.cmog.org/2015/01/16/grant-to-allow-rakow-research-library-to-digitize-whitefriars-stained-glass-cartoons/> (geraadpleegd op 24 juli 2016).

41 Volgens de beschrijving in de bibliotheekcatalogus van de Rakow Library: <http://www.cmog.org/>

Karton voor een opaline kruiswegstatie voor de Theresiakerk in Eindhoven. Ontwerp van Charles Eyck, uitgevoerd door Max Weiss. Collectie SHCL.

In 2014 ontving CMOG een subsidie om de kartons te conserveren en beschikbaar te stellen: het *Discovering the Whitefriars* project. Het belangrijkste doel is het ontwikkelen van een innovatieve methodologie voor het conserveren, digitaliseren en ontsluiten van de collectie van ongeveer 5.000 tot 7.000 groot-formaat tekeningen.⁴² Het project loopt in totaal vijf jaar, maar in die tijd kunnen niet alle kartons worden behandeld. Een tweede doel is het beschikbaar stellen van de stukken via een website en het ontwikkelen van een *roadmap* voor musea en bibliotheken om hun digitale collecties te verbinden met die van andere instituten, diverse doelgroepen en lokale gemeenschappen.⁴³

Het archief van Whitefriars, waaruit de kartons afkomstig zijn, bestaat uit drie onderdelen die op verschillende plekken worden bewaard. Naast de kartons bij CMOG in Corning is er bedrijfsadministratie in bezit van het *Museum of London* en berusten ontwerpen op kleinere schaal en enkele andere stukken bij het Londense *Victoria and Albert Museum*. Van geen van de collecties is online een inventaris beschikbaar.⁴⁴ Van de kartons bij CMOG is een inventarisatie gemaakt door het *Museum of*

library/whitefriars-20th-century-drawings-and-cartoons (geraadpleegd op 24 maart 2016).

42 <https://www.imls.gov/grants/awarded/lg-55-14-0110-14> (geraadpleegd 24 maart 2016); James Galbraight, *Discovering the Whitefriars project 2016* (22 juni 2016): <http://blog.cmog.org/2016/06/22/discovering-the-whitefriars-project-2016/> (geraadpleegd op 25 juli 2016).

43 Thompson, *Grant to allow Rakow Research Library*.

44 James Powell & Sons (Whitefriars) Ltd, *stained glass mfrs*. <http://discovery.nationalarchives.gov.uk/details/c/F173013> (geraadpleegd op 24 juli 2016).

London, maar die is (nog) niet publiek. CMOG wil een interactieve website maken van de gedigitaliseerde kartons en ontwerpen, waarop gebruikers ook foto's van de ramen zelf kunnen uploaden.⁴⁵ Die website zal waarschijnlijk in 2017 gereedkomen.⁴⁶

Toen CMOG de collectie in 2008 ontving bevonden de rollen zich nog in originele verpakking. Zij werden na binnenkomst in zuurvrij zijdevloeipapier verpakt en liggend geborgen op stalen rekken in een geklimatiseerd depot. Deze voorlopige conservering heeft twee jaar in beslag genomen.⁴⁷ In 2015 is in overleg met het *Museum of London* een eerste steekproef van 15 rollen geselecteerd als pilot om ervaring op te doen voor de conservering en digitalisering van het hele archief. De 150 kartons op die rollen zijn in de zomer van 2015 geconserveerd en vervolgens gedigitaliseerd door een externe partij.⁴⁸

Een belangrijk onderdeel van het *Whitefriars* project is het bereiken van een zo breed mogelijk publiek. *Outreach-librarian* Rebecca Hopman heeft persberichten uitgestuurd, media-aandacht gegenereerd, sociale media ingezet, en het team heeft rondleidingen en lezingen gehouden. Via blogs, Instagram en een Storify-site wordt het publiek op de hoogte gehouden van de vorderingen. De medewerkers van CMOG bezochten diverse kerken in de regio met *Whitefriars* ramen. Gemeenschappen en geïnteresseerden worden uitgenodigd om hun kennis over de ontwerpen en de ramen te delen.⁴⁹

KADOC

Tussen 1985 en 1988 werkte KADOC mee aan een onderzoek naar de opkomst van de neogotiek in België en in het bijzonder de rol van de Sint-Lucasscholen daarin.⁵⁰

45 Rebecca Hopman, *Illuminating the Whitefriars collection: Connecting cartoons with communities* (19 januari 2016): <http://www.libraryasincubatorproject.org/?p=17792> (geraadpleegd op 24 juli 2016).

46 James Galbraight, *Whitefriars: A year in review* (11 december 2015): <http://blog.cmog.org/2015/12/11/whitefriars-project-a-year-in-review/> (geraadpleegd op 25 juli 2016).

47 Tracy Savard, *Original drawings from London matched with local church's stained glass windows* (26 februari 2014): <http://blog.cmog.org/2014/02/26/original-drawings-from-london-matched-with-local-churchs-stained-glass-windows/> (geraadpleegd op 25 juli 2016).

48 Mary Anne Hamblen, *Conserving cartoons: interns get to work on the Whitefriars Collection* (28 juni 2015): <http://blog.cmog.org/2015/07/28/conserving-cartoons-interns-get-to-work-on-the-whitefriars-collection/>; Nataša Krsmanovic en Nicole Monjeau, *Whitefriars: Exploring a local connection* (12 augustus 2015): <http://blog.cmog.org/2015/08/12/whitefriars-conservation-interns-work-on-local-stained-glass-cartoons/>; *idem*, *Reflection on a summer of stained glass cartoon conservation*. (27 oktober 2015): <http://blog.cmog.org/2015/10/27/reflections-on-a-summer-of-stained-glass-cartoon-conservation/>; *idem*, 'Preserving Stained Glass Cartoons at the Corning Museum of Glass: A Humidification Technique to Aid in the Batch Treatment of Archival Collections' in: *ICOM-CC, Experience and Evidence. ICOM-CC Graphic Documents Working Group Interim Meeting* (2016) 37; *Discovering the Whitefriars collection 2015*: <https://storify.com/corningmuseum/whitefriars> (alle geraadpleegd op 25 juli 2016).

49 Rebecca Hopman, *Illuminating the Whitefriars collection: Connecting cartoons with communities* (19 januari 2016): <http://www.libraryasincubatorproject.org/?p=17792> (geraadpleegd op 25 juli 2016).

50 Jan De Maeyer, *De Sint-Lucasscholen en de neogotiek, 1862-1914* (Leuven 1988).

Karton voorstellende de geboorte van Christus, later aangepast voor gebruik in een ander venster. Beide locaties en dateringen voorsnog onbekend. Collectie SHCL.

In dat kader kwamen medewerkers in aanraking met archieven van kunstenaars en ateliers en groeide het besef dat de toegepaste en monumentale kunst een wezenlijk onderdeel was van het katholieke leven en als zodanig ook onderzocht en geconserveerd moest worden. Inmiddels beheert KADOC een aanzienlijk aantal archieven van glaskunstenaars en -ateliers en is het een belangrijk expertisecentrum geworden voor atelier- en architectuurarchieven. Veel van de ideeën die daarover bij KADOC zijn ontwikkeld zijn neergelegd in een driedelige *Handleiding architectuurarchieven*.⁵¹ Daarin wordt een voorkeur uitgesproken voor de ordening van de projectdossiers en rollen kartons volgens de nummering van het atelier. Is die niet meer aanwezig dan kan die het best plaatsvinden op plaatsnaam en daarbinnen op gebouw, eventueel uitgesplitst naar provincie en/of land.⁵²

KADOC maakt veel werk van het materieel verzorgen van de kunstenaarsarchieven. Bij de bouw en inrichting van het depot Kadoc II (geopend in 2006) is rekening gehouden met de voor glazeniers-, kunstenaars- en architectenarchieven benodigde voorzieningen, waaronder kastmateriaal voor de berging van grote zuurvrije dozen. Kleine kartons worden ingepakt in affichemappen. De grote kartons worden geborgen in tekeningendozen op groot formaat. Elke rol kartons wordt individueel ingepakt in zijdevloeipapier en met keperband beschermd tegen afrollen. Daarnaast is een speciale ruimte ingericht voor het verwerken, reinigen en inventariseren van groot formaat tekeningen.⁵³

KADOC besteedt relatief weinig aandacht aan digitalisering als conserverende maatregel. Bij wijze van proef zijn 100 kartons uit het archief van het atelier Capronnier geconserveerd en gedigitaliseerd, maar dit experiment heeft geen vervolg gekregen omdat deze conserveringsmethode naar verhouding veel tijd en geld kost, vooral door de grote formaten en de kosten van de digitale opslag. Nu wordt alleen op verzoek een dossier gedigitaliseerd. Een bijkomend probleem bij digitalisering is het bepalen van relevante selectiecriteria: niet alles kan immers worden gedigitaliseerd. Voor het archief Capronnier is gekeken naar zowel de staat als de esthetische waarde.⁵⁴

51 De Houwer, 'Krabbel voor het glas in lood'; idem, *Handleiding architectuurarchieven. Inventarisatie*; Van Herck, e.a., *Handleiding Architectuurarchieven: Materiële zorg*; Sofie De Caigny, *Handleiding architectuurarchieven. Verwerven, selectie en beschrijven* (Antwerpen 2009).

52 De Houwer, *Handleiding architectuurarchieven*, 39-56. Zie ook: Caroline Butaye, *Inventaris van het archief van glazenier en glaskunstenaar Michel Martens (1939-2006) bewaard op het KADOC* (Brussel 2008).

53 Eigen waarneming in Kadoc II en gesprek met Rie Vermeiren.

54 Interview met Rie Vermeiren. Voor de problemen bij selectie in architectuurarchieven, zie: Marjan de Groot, *Het archief van de tekenkamer. Een onderzoek naar de selectiecriteria voor werktekeningen en plattegronden. 1870-1990* (Groningen 1997) en Frans Hoving, 'Tout à l'égout? Selectie en vernietiging uit de archieven van het Nederlands Architectuurinstituut', *Nederlands Archiefblad* 98 (2000) 24-29.

Vitrocentre⁵⁵

In het Zwitserse Romont liggen de instituten *Vitrocentre* en *Vitromusée*. Deze nauw aan elkaar verbonden instellingen stellen zich ten doel het Zwitsers erfgoed aan gebrandschilderd glas te beschermen, te onderzoeken en te presenteren. Daarbij richten ze zich niet alleen op de overgeleverde ramen, 'het zichtbare topje van de ijsberg', maar ook op voorbereidende tekeningen en archieven. Omdat een raam het resultaat is van de samenwerking tussen een artiest, een glasschilder en een opdrachtgever, is het archief van het atelier of de kunstenaar volgens hen van groot belang voor kunst- en techniek-historisch onderzoek.⁵⁶ De instellingen bezitten samen 24 glazeniersarchieven of delen daarvan, met meer dan 10.000 schetsen en kartons.⁵⁷

Het onderzoek van *Vitrocentre* richt zich vooral op de inventarisatie van gebrandschilderd glas, biografieën van kunstenaars en het technisch onderzoek naar de conservering van glas. Voor de inventarisatie van oud gebrandschilderd glas is het *Vitrocentre* nauw gelieerd aan de Zwitserse tak van het *Corpus Vitrearum Medii Aevi* (CVMA), 'une entreprise internationale qui est chargée de l'inventaire scientifique et de la publication des vitraux historiques'. *Vitrocentre* neemt het onderzoek, de wetenschappelijke coördinatie en de publicatie van de inventarissen voor de Zwitserse tak van CVMA op zich.⁵⁸ Dit is de context waarin de methode van het beschrijven van ramen en ontwerpen is ontstaan. Omdat het *Vitrocentre* een kunsthistorische instelling is, bewaart het in principe alleen grafische onderdelen van archieven met betrekking tot glasschilderkunst. Correspondentie en het bedrijfsarchief van de ateliers worden door *Vitrocentre* niet bewaard en geïnventariseerd. Een uitzondering is het archief van het atelier Röttinger, waarvan *Vitrocentre* de inventarisatie van de tekeningen en de geschreven stukken heeft begeleid. Het is gedeponeerd bij de *Zentralbibliothek Zürich*.⁵⁹

De grootste archiefcollectie van *Vitrocentre* is het tekeningenarchief van het atelier Kirsch & Fleckner (1894-1938). Het bestaat uit meer dan 1.500 tekeningen. Volgens een publicatie uit 2000 waren daarvan 1.412 stukken geïnventariseerd,

55 Op 28 en 29 juli 2016 heb ik *Vitrocentre* bezocht en daar met diverse medewerkers gesproken. Veel informatie is op die gesprekken gebaseerd.

56 Sarah Amsler e.a., 'Fonds d'ateliers et d'artistes. Témoins précieux du patrimoine verrier suisse', *NIKE-Bulletin* 4 (2014) 26-29, aldaar 27.

57 Uta Bergmann e.a., *Stained glass. An introduction based on examples from the VITROMUSEE ROMONT and the surrounding region* (Romont 2006) 80-81; *Liste et historique des fonds d'artistes et d'ateliers conservés au Vitrocentre et Vitromusée* (Romont 2014) [intern document van *Vitrocentre*].

58 *Corpus Vitrearum*: <http://www.vitrocentre.ch/fr/histoire-de-lart/corpus-vitrearum.html>; *Corpus Vitrearum suisse*: <http://www.vitrocentre.ch/fr/histoire-de-lart/corpus-vitrearum-suisse.html> (beide geraadpleegd op 12 juli 2016).

59 Eva-Maria Scheiwiller-Lorber, '...gemäss den regeln und Gestzen de Ästhetik und der chritlichen Kunst...'. Johann Jakob Röttinger: *Ein Glasmalereipionier im Dienste des Historismus* (Bern 2014) 24-25.

Karton voor de Dyonisiuskerk in Rijssen. Gedeelte van voorstelling van de Heilige Familie. Joep Nicolas, ca. 1925. Collectie SHCL.

waaronder 1.035 kartons, 208 ontwerpen, 136 snij- en assembleercalques, en 33 overige objecten.⁶⁰ De inventarisatie gebeurde door een kunsthistoricus die de kartons inhoudelijk en materieel in een database beschreef, in samenwerking met een fotograaf. Dankzij de gemaakte foto's konden velden die in de database eerst leeg bleven, later worden ingevuld zonder de stukken opnieuw te openen. De gebruiker kan in de database zoeken op kunstenaar, locatie of datum. De inventaris is niet online gepubliceerd. Later heeft Vitrocentre zijn andere databases op dit model gebaseerd.

Sinds 2012 werkt Vitrocentre aan een nieuwe methode voor het online ontsluiten van zijn archiefcollectie, waarbij ook de conservering van de collectie ter hand wordt genomen. Daarvoor zijn twee nauw verbonden projecten gestart: één voor de digitale ontsluiting en één voor de materiële verzorging van de collectie.⁶¹ Het eerste project, *La patrimoine verrier suisse en ligne*, heeft als doel het creëren van een online vindplaats, de uniformering van de bestaande databases, en de digitalisering van afbeeldingen, niet alleen van de archivalia, maar ook van de vensters in de collecties van Vitrocentre en van in situ aanwezig glas.⁶² Voor de opzet en het gebruik van deze geïntegreerde database is een uitvoerige handleiding opgesteld. Informatiemedewerkster Sarah Amsler van Vitrocentre omschrijft de manier van inventariseren als 'kunsthistorisch'. Dat resulteert in zeer uitgebreide beschrijvingen per tekening, met veel aandacht voor de afbeelding en teksten op de tekeningen, de ontstaansgeschiedenis en de inspiratiebron van de afbeeldingen.⁶³

Het tweede project bij Vitrocentre betreft de bescherming en conservering van kartons en andere tekeningen op papier. Dit heeft hoge prioriteit, omdat veel stukken in slechte staat verkeren. De archieven komen vaak binnen in verwaarloosde toestand en hebben veel zorg nodig. De berging in de depots van Vitrocentre is bovendien niet optimaal.⁶⁴ Er zijn plannen voor een centraal museumdepot voor het kanton Fribourg, maar op welke termijn dat kan worden gerealiseerd is niet duidelijk. Het project behelst nu nog vooral de materiële verzorging van de tekeningen. Ontwerptekeningen en andere tekeningen op klein formaat worden geborgen in affichemappen. Voor de grote kartons en calques zijn vierkante tekeningendozen

60 Augustin Pasquier, 'Le fonds d'atelier Kirsch & kner et le vitrail catholique Suisse de 1900 à 1914', in: Barlet (red.), *Art, technique et science*. 157-167.

61 Sarah Amsler e.a., 'Fonds d'ateliers et d'artistes', 28; Vitrocentre, *Le patrimoine verrier suisse en ligne*. Projet soumis à la répartition intercantonale de la loterie Romande. Juillet 2012 (Romont 2012).

62 *Ibidem*; zie www.vitrosearch.ch; een testversie is te zien op <http://test.vitrosearch.ch/>.

63 Sarah Amsler, *Manuel de saisie pour les differents inventaires dresses aux Vitrocentre et Vitromusee Romont* (Romont 2016): <http://test.vitrosearch.ch/>.

64 Vitrocentre & Vitromusée, *Sauvegarde de fonds d'oeuvres d'art sur papier liées au patrimoine de vitrail suisse*. Projet soumis à l'office fédéral de la culture dans le cadre des contributions 2014 à de projets pour la sauvegarde du patrimoine culturel en Suisse. Octobre 2013.

aangeschaft. Het werk aan de objecten vindt plaats in een hal voor het depot. De kartons worden op de grond uitgerold en door de medewerkers beschreven en gefotografeerd. Daarbij ontbreken goede voorzieningen en moeten ze over de grond kruipen en boven de kartons gaan hangen. De medewerkers doen dit overigens met veel liefde en toewijding.

Sociaal Historisch Centrum voor Limburg: het atelier Nicolas & Zonen

Het verzamelen van kunstenaars-, laat staan glazeniersarchieven, is geen specifiek doel of prioriteit van het SHCL, dat zich richt op het documenteren en onderzoeken van de regionale sociale en economische geschiedenis van Limburg. Dat het SHCL toch een glazeniersarchief in beheer heeft, is eerder toeval. Het archief van de firma, later NV F. Nicolas en Zonen is slechts in bruikleen bij het SHCL; de gemeente Roermond is de eigenaar. Op het Gemeentearchief Roermond was in 1977 een inventaris van het archief gemaakt, maar voor het grafische deel was die onvolledig en de samenhang tussen de verschillende bestanddelen van het archief was niet duidelijk.⁶⁵ In 1995 verwierf Zsuzsanna van Ruyven-Zeman een subsidie van het Prins Bernhard Cultuurfonds om het tekeningenarchief van het bedrijf beter te ontsluiten. Zij benaderde het archief als een verzameling kunstwerken en heeft alleen de ontwerpen van vóór 1925 beschreven. Het resultaat was een onvolledige database naast de bestaande inventaris, die evenmin volledig is. Er bestaan sinds 1996 dus twee onvolledige databases. De database van Van Ruyven-Zeman heeft wel als voordeel dat alle tekeningen van een project bij elkaar staan.⁶⁶

Tot voor kort bevond het archief Nicolas zich in het hulpdepot Andrieskapel van het SHCL, maar die voldeed niet aan de eisen van verantwoord archiefbeheer. In 2013 heeft het SHCL daarom besloten dit depot te sluiten en de archieven over te brengen naar het aan het SHCL ter beschikking gestelde depot van het Regionaal Historisch Centrum Limburg (voorheen Rijksarchief). Voor het archief Nicolas is door de enorme omvang geen plaats in het nieuwe depot. Om teruggave aan de gemeente Roermond voor te bereiden en in het besef van de grote waarde van het archief, is het SHCL in 2015 begonnen aan een grootschalig inventarisatie-, conserverings- en digitalisatieproject. Het project wordt medegefinancierd door Metamorfoze, het programma van de Koninklijke Bibliotheek ter bescherming van het papieren erfgoed. Metamorfoze financiert de conservering en digitalisering van 10 procent van de kartons (ca. 1.000 objecten), de foto's en lichtdrukken, en het meest

65 Voerman, *Inventaris van het archief van de N.V. Glasschilderkunst F. Nicolas & Zonen*.

66 Vgl. Zsuzsanna van Ruyven-Zeman, 'De firma Nicolas te Roermond. Glasschilderkunst uit de negentiende en vroeg-twintigste eeuw', *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* 132 (1996) 199-273.

Karton voor de Lambertuskerk in Lith. Stahl, ca. 1917. Collectie SHCL.

geraadpleegde deel van het bedrijfsarchief (met name de projectdossiers). De toezegging van deze subsidie overtuigde andere financiers om bij te dragen aan de kosten van de inventarisatie.

Omdat er geen ervaring en kennis over glazeniersarchieven bij het SHCL aanwezig was, is contact gezocht met KADOC, dat, zoals hierboven bleek, wel over die ervaring beschikt. De aanpak en vrijwel alle oplossingen van KADOC zijn overgenomen. Alle rollen met kartons en calques worden tijdens de inventarisatie opnieuw verpakt en geborgen in het model dozen dat ook bij KADOC in gebruik is, zij het in een groter formaat, omdat de rollen van het atelier Nicolas beduidend groter zijn dan die in de atelierarchieven bij KADOC. Het advies van KADOC om de rollen op hun natuurlijke krul op te rollen, om zo het papier zo min mogelijk te manipuleren, is integraal overgenomen.

Om de stukken te beschrijven worden alle rollen geopend en gecontroleerd. Van die gelegenheid wordt gebruikgemaakt om alle stukken te fotograferen. De foto's worden gebruikt als hulp bij de inventarisatie en kunnen later dienen als ondersteuning voor de onderzoeker. De actieve conservering en digitalisering vindt plaats na afloop van de inventarisatie. Eerst wordt door een wetenschappelijke adviescommissie een keuze gemaakt van de te digitaliseren en te conserveren kartons. De conservering en digitalisering worden uitgevoerd volgens de richtlijnen van het programma Metamorfoze. Omdat de tekeningen in het archief Nicolas als kunstwerken kunnen worden beschouwd, wordt de digitalisering in het hoogste kwaliteitsniveau van Metamorfoze uitgevoerd. De digitalisering wordt gedaan door Art-in-Print, het enige bedrijf in Nederland dat deze formaten op Metamorfoze-niveau kan digitaliseren, en dat ook heeft meegewerkt aan het opstellen van de digitaliseringsrichtlijnen van Metamorfoze.⁶⁷

Na inventarisatie en digitalisering zal het archief worden overgebracht naar de eigenaar, het Gemeentearchief Roermond. De inventaris met daaraan gekoppelde scans zal worden gepresenteerd op de website van het Gemeentearchief Roermond. Er worden voorbereidingen getroffen om in 2019 – 50 jaar na de sluiting van het atelier en net na afronding van het project – een groot glasjaar in Roermond te organiseren met verschillende partijen die nauw betrokken zijn bij de erfenis van Nicolas en Zonen.

67 Hans van Dormalen, *Richtlijnen Preservation Imaging Metamorfoze. Beeldkwaliteit, versie 1.0 januari 2012*: https://www.metamorfoze.nl/sites/metamorfoze.nl/files/publicatie_documenten/Richtlijnen_Preservation_Imaging_Metamorfoze_1.0.pdf (geraadpleegd op 7 augustus 2016).

Karton voor de Petrus Bandenkerk in Venray, voorstellende Dr. H. Poels (rechts). Stahl, 1916. Collectie SHCL.

Conclusie

De vier instellingen hebben een eigen achtergrond en gaan daardoor ieder op een andere manier om met glazeniersarchieven. Alle betrokkenen zijn het erover eens dat de beste methode van conservering wordt toegepast door *The Corning Museum of Glass* en bij de kartons van de Goudse glazen: alle kartons worden gevlakt, individueel om een zuurvrije koker gerold, en vervolgens zwevend in een koker of doos opgeborgen. Het nadeel is dat dit erg duur is. Daarom laten KADOC en SHCL de rollen ontwerptekeningen intact en verpakken ze in dozen. Ook *Vitrocentre* gebruikt dozen als verpakkingsmateriaal, zij het van een ander type. De mate waarin de instellingen hun kartons actief conserveren verschilt eveneens per instelling. CMOG, SHCL en *Vitrocentre* voeren omvangrijke conserverings- en digitaliseringsprojecten uit. KADOC is niet bezig met een grootschalig digitaliseringsproject en geeft geen prioriteit aan actieve conservering. Er is wel veel aandacht voor de materiële verzorging.

Wat betreft de ordening en de beschrijving van dearchieven onderscheiden de twee archiefinstellingen zich duidelijk van de museale. KADOC en SHCL zorgen ervoor dat de verschillende bestanddelen van dearchieven bij elkaar blijven. CMOG accepteert het gegeven dat het Whitefriars-archief over drie instellingen is verdeeld als onontkoombaar. Voor *Vitrocentre* tellen alleen de glas-gerelateerde onderdelen van dearchieven. Dat hangt samen met de kunsthistorische achtergrond van de instelling. Eigenlijk hebben alleen dearchieven bij SHCL en KADOC een duidelijke archiefstructuur, omdat diearchieven ook niet-grafisch materiaal bevatten, zoals boekhouding en correspondentie, en dus meer zijn dan een verzameling tekeningen. Voor het SHCL zijn de oude atelierregisters een belangrijk hulpmiddel bij de datering en toeschrijving van de stukken. Het doel van de beschrijvingen varieert ook. KADOC en SHCL beschrijven de stukken op archivalistische wijze om ze te kunnen identificeren en terug te vinden. *Vitrocentre* daarentegen maakt zeer uitgebreide iconografische en technische beschrijvingen. CMOG heeft nog geen inventaris gepubliceerd.

Ook de manier waarop de instellingen hun collecties presenteren verschilt nogal. *Vitrocentre* presenteert straks de collecties,archieven en inventarisaties samen op één website. Hoe de website van CMOG eruit zal gaan zien is nog niet bekend. De intentie is om deze vooral interactief te laten zijn, waarbij *communities* worden aangespoord om hun informatie over de ramen en tekeningen te delen. KADOC werkt duidelijk als archiefinstelling. Het presenteert de tekeningen als onderdeel van een archiefinventaris en richt zich vooral op onderzoekers. Het SHCL heeft in principe dezelfde aanpak als KADOC, met het belangrijke verschil dat de gedigitaliseerde bestanden in de inventaris worden geïntegreerd.

Een archivaris kan geneigd zijn de ontsluiting en conservering van *Vitrocentre* en CMOG als onjuist of gebrekkig af te doen, maar over de schutting kijken kan soms leerzaam zijn. Ook de archiefwereld wordt steeds meer uitgedaagd om collecties te valoriseren en om meer aan publieksbereik te doen. Glazeniersarchieven, maar in principe alle archieven met visueel interessante documenten, lenen zich uitstekend voor vernieuwende presentaties. Bij CMOG en *Vitrocentre* staat de publieke presentatie centraal, naast het collectiebeheer. Ook bij archiefinstellingen hoeven beheer en presentatie elkaar niet uit te sluiten. Maar dan moet wel het besef aanwezig zijn – bij de instellingen én hun financiers – dat het de moeite waard is de archieven op een aantrekkelijke manier te presenteren.

Fotokatern m.m.v. Paul Arnold

**HAAGEN CHEMIE, 130 JAAR INDUSTRIËLE
CHEMIE IN ROERMOND**

Moeilijke beginjaren

Op vrijdag 13 augustus 1869, om tien uur in de ochtend, verscheen de jonge Duitse chemicus dr. Albert Haagen in het stadhuis van Roermond om er zijn plannen toe te lichten voor de oprichting van een chemische fabriek. Eerder dat jaar had hij zich vanuit Keulen in de stad gevestigd en een leegstaand gebouw gehuurd op een terrein aan de Roer dat 'het Steel' werd genoemd. Samen met zijn meesterknecht Heinrich Doppemeyer was hij daar begonnen met de voorbereidingen voor de productie van chemicaliën en kleurstoffen. Blijkbaar wist Haagen de burgemeester en zijn wethouders ervan te overtuigen dat zijn werkmethoden deugden en geen gevaar opleverden voor de leefomgeving, want het jaarverslag van de gemeente Roermond over 1869 meldt dat in de nieuwe fabriek 'genoegzame bedrijvigheid wordt aangetroffen'.¹

Roermond was blij met Haagens komst. Nadat de stad in de eerste helft van de negentiende eeuw was uitgegroeid tot een belangrijk centrum voor de productie van textiel en papier, verloor het die positie in rap tempo na 1850. Die neergang werd voor een belangrijk deel veroorzaakt doordat de Nederlandse staat een liberale handelspolitiek ging voeren en de importheffingen op buitenlands textiel en papier ophief, terwijl België en Duitsland hun markten juist sterk begonnen af te schermen. Ook speelden het gebrek aan goede verkeersverbindingen en kapitaalcrachtige handelsbanken Roermond parten.² Waarom Albert Haagen voor Roermond koos, is niet helemaal duidelijk. Dat had waarschijnlijk te maken met de oorlogsdreiging in zijn geboorteland. Ook het ontbreken van octrooiwetgeving in Nederland kan een rol hebben gespeeld.³ Haagens fabriekje ging van start met vier man personeel en een stoomketel. Het enige product was voorlopig geel bloedloogzout, waaruit na bewerking het pigment Parijsblauw werd gefabriceerd, een verbeterde versie van het Berlijnsblauw. De basisgrondstof was gasaarde, een restproduct uit de gasfabrieken. De beginjaren waren moeilijk, maar Haagen hield stand en slaagde erin de levensvatbaarheid van zijn fabriek een duw in de goede richting te geven door ook zinkgeel en een aantal houtextractkleuren te gaan produceren. De productievolumes bleven nog zeer bescheiden. Alle zendingen gereed product werden tot 1890 per handkar afgeleverd bij het treinstation of aan de Roerkade.⁴

1 J.W.J. Oyen, *110 Jaar Haagen Chemie B.V. 1869-1979* (Roermond 1979) 2.

2 Peter Nissen, m.m.v. Hein van der Bruggen, *Roermond. Biografie van een stad en haar bewoners* (Hilversum 2014) 399.

3 G.C.P. Linssen, 'De vreemdeling als gangmaker van de industriële ontwikkeling in Limburg gedurende de periode 1839-1939', *Economisch- en Sociaal-Historisch Jaarboek* 44 (1982) 250.

4 Gerard van der Knaap, *Roemrijk en roerig. 130 jaar industriële chemie in Roermond, 1869-1999* (Roermond 1999) 5-7.

Grenzen aan de groei

Een tweetal calamiteiten heeft de levensvatbaarheid van Haagens onderneming in die jaren danig op de proef gesteld. In 1880 trad de Roer buiten haar oevers na overvloedige regenval en zette het fabriekje blank. De voorraden en een hoeveelheid gereed product gingen verloren. Amper drie jaar later werd de complete fabriek door een brand in de as gelegd. Haagen beschikte inmiddels over voldoende reserves en maakte van de nood een deugd door een geheel nieuwe, meer doelmatige fabriek te bouwen. Na het gereedkomen daarvan werd de productie met acht medewerkers hervat.⁵

Van meet af aan besteedde het bedrijf veel aandacht aan de kwaliteit van zijn producten. Daartoe had het de beschikking over een bescheiden maar goed geoutilleerd laboratorium, waarover Albert Haagen zelf lange tijd de scepter zwaaide. Hier werden de grondstoffen en eindproducten getest en het productieproces van Parijsblauw nauwgezet begeleid. Die kwaliteitszorg betaalde zich allengs uit. Tussen 1880 en 1890 sleepte Haagen een aantal eremedailles in de wacht voor zijn Parijsblauw, onder andere op tentoonstellingen in Londen, Antwerpen en Melbourne, hetgeen de verkoop duidelijk ten goede kwam. De productie steeg in deze periode met sprongen. Maar het succes had ook een schaduwkant. In 1890 moest worden geconstateerd dat de financiële middelen van de oprichter/eigenaar niet toereikend waren om te kunnen blijven voorzien in de kapitaalbehoeften van de onderneming. Haagen vond een aantal Roermondse notabelen bereid geld te steken in zijn onderneming. Nog datzelfde jaar veranderde het bedrijf van rechtsvorm en ging verder onder de naam 'N.V. Chemische Fabriek v/h Dr. A. Haagen'.⁶

Verder zonder de oprichter

De oprichting van de N.V. Haagen vond plaats op 9 juli 1890 ten overstaan van notaris Strens. Aandeelhouders waren de Roermondse jonkheer Louis Michiels van Kessenich, de 'textielbaronnen' Emile en Arthur Claus, Haagens bankier Theodoor Schmasen en de in Rotterdam wonende Duitse koolzuurfabrikant C.G. Rommenh ller. Michiels van Kessenich werd op grond van zijn meerderheidsbelang president-commissaris, een functie die zijn nazaten tot in de jaren 1960 zouden voortzetten. Albert Haagen werd in december 1890 benoemd tot technisch directeur. Een maand later kreeg hij een administratief directeur naast zich in de persoon van

5 *Ibidem*.

6 *Ibidem*, 10.

C.H. Buschmann. Uit de verslagen van vergaderingen blijkt al snel dat hier sprake was van een verstandshuwelijk. Albert Haagen lag voortdurend overhoop met zijn mededirecteur en met de commissarissen van 'zijn' onderneming. Hij leefde op te ruime voet, spendeerde veel geld aan paarden en een fraaie tuin, terwijl de bedrijfsresultaten ver beneden de verwachtingen bleven. Na diverse aanvaringen werd Haagen in 1896 door de Raad van Commissarissen geschorst. Hij hield de eer aan zichzelf, nam ontslag en vertrok voorgoed naar Keulen.⁷

Na Albert Haagens vertrek werd H. Hilgers, de zoon van commissaris W. Hilgers, benoemd tot technisch directeur en belast met de fabricage. Enkele maanden later trad W. Krahé aan als commercieel directeur en opvolger van Buschmann. Hilgers bleef niet lang in functie, in 1901 nam hij ontslag en startte een eigen verfstoffenfabriekje. Vanaf dat moment droeg Krahé alleen de verantwoordelijkheid over het bedrijf. Onder zijn leiding werd met veel energie gewerkt aan de financiële gezondmaking van het bedrijf en werd de basis gelegd voor een aantal uitbreidingen. Zo werd de in 1897 opgestarte afdeling bonte pigmenten flink uitgebouwd, en kon in 1911 een nieuwe en aanzienlijk grotere Parijsblauwafdeling in gebruik worden genomen. In de jaren daarna werden vooral het kantoor, het laboratorium en de magazijnen aangepast aan de toegenomen productiecapaciteit. Het aantal personeelsleden groeide navenant: van 40 in 1896 tot bijna 90 in de jaren 1920.

Haagen gaat in plastics

Ook in de eerste helft van de jaren 1930 bleef Haagen groeien. De fabriek had inmiddels een wereldreputatie opgebouwd met zijn bonte pigmenten en men ging er prat op dat aan vrijwel elke vraag uit de markt kon worden voldaan. Sinds de eeuwwisseling waren in het bedrijf zo'n 35.000 pigmentrecepturen ontwikkeld. In 1936 werd een nieuwe weg ingeslagen met de bouw van een productiehal voor stearaten,⁸ chemische basisproducten voor de verf-, papier- en rubberindustrie. Maar nog datzelfde jaar schreef directeur Krahé in zijn laatste jaarverslag – hij ging op 1 oktober 1936 met pensioen – dat de verkoopprijzen een 'angstwekkend laagteniveau' hadden bereikt. De wereldwijde economische crisis werd ook in Roermond gevoeld. De vette jaren waren voorbij.⁹

7 Oyen, *Haagen Chemie*, 5-6.

8 Stearaten, ook wel metaalzepen genoemd, worden gemaakt door het mengen van een heldere zeepoplossing met een metaalzoutoplossing zoals bijvoorbeeld zinkchloride, aluminiumsulfaat of een loodzoutoplossing. Na filtering en droging ontstaat dan een witte, vaste stof.

9 Van der Knaap, *Roemrijk en roerig*, 20-26.

In 1939 kwam de positie van het bedrijf verder onder druk te staan. De aanvoer van grondstoffen stakte als gevolg van de oorlogsdreiging en de nieuwe directeur Chris R. Broekers, was met een flink aantal medewerkers onder de wapenen geroepen. Toen de oorlog in mei 1940 daadwerkelijk uitbrak, was van een geregelde productie al geen sprake meer. De situatie werd nog aanmerkelijk slechter doordat het bedrijf ook met direct oorlogsgeweld te maken kreeg. Op 27 januari 1943 en op 11 november 1944 werden delen van het fabriekscomplex in puin gelegd bij bombardementen op de stad. De productie ging door, zij het op minder dan halve kracht. In augustus 1944 werd nog op bescheiden wijze stilgestaan bij het 75-jarig bestaan van het bedrijf. Alle medewerkers kregen in dat kader een week betaald verlof, een gebaar dat naar verluidt zeer werd gewaardeerd. Enkele maanden nadien werd Roermond frontstad en moest ook de laatste fabriekshal na een groot aantal granaatinslagen worden ontruimd.

Na de bevrijding van Roermond op 1 maart 1945, diende vrijwel het voltallige personeel – op dat moment 60 personen – zich weer aan en werd begonnen met het herstel van het bedrijf. Omdat de omvang van de schade de beschikbare geldmiddelen ver te boven ging, besloten Broekers en zijn staf om gedurende 1945 en 1946 uitsluitend gips te gaan produceren. Naar dit product was vanwege de wederopbouw volop vraag, dag en nacht kon worden doorgewerkt. Het herstel van de chromaatpigmentafdelingen kreeg daarna prioriteit, gevolgd door een herstart van de stearatenproductie. De productie van organische pigmenten werd voorlopig in de spreekwoordelijke ijskast geplaatst.¹⁰

Vanaf de vroege jaren 1950 kwam aanvankelijk nog schoorvoetend, maar al snel in hoog tempo de productie van polyvinylchloride (pvc) op gang. Omdat pvc – een poedervormige stof die onder hoge temperatuur en druk vloeibaar wordt – goedkoop en eenvoudig te bewerken is, vond het zijn toepassing in een schijnbaar onbegrensde reeks van producten. Het ‘plastic tijdperk’ was begonnen en deze ontwikkeling bood voor de N.V. Chemische Fabriek v/h Dr. A. Haagen nieuwe kansen. Bij verhitting van pvc-poeder ontstaat zoutzuur, dat onschadelijk dient te worden gemaakt door toevoeging van een zogenoemde stabilisator.¹¹ Omdat sommige stearaten een zelfde functie hadden en Haagen daarmee al de nodige ervaring had opgedaan, was de keus om ook pvc-stabilisatoren te gaan produceren snel gemaakt. Hoewel het belang van die stap aanvankelijk niet volledig werd onderkend – het hart van directeur Broekers lag bij de pigmenten – zouden de bedrijfsresultaten in de toekomst aantonen dat hiermee een goede zet was gedaan. Toch keerde de N.V.

10 Oyen, *Haagen Chemie*, 8-9.

11 PVC-stabilisatoren zijn basische loodverbindingen van fosforigzuur of zwavelzuur in poedervorm. Zij nemen zoutzuur op en voorkomen dat het plasticmengsel hard en bros wordt.

haar verleden niet de rug toe. In 1954 werd alsnog besloten een nieuwe fabriekshal te gaan bouwen voor de productie van organische pigmenten.¹² Deze hal, waarin de felkleurige gele, oranje en rode azopigmenten geproduceerd zouden gaan worden, werd in 1956 in gebruik genomen.

Niet langer zelfstandig

In het midden van de jaren 1950 kon worden geconstateerd dat Haagen de gevolgen van de oorlog te boven was gekomen. Als gevolg van de hoge investeringslasten en de toenemende concurrentiedruk vielen de winsten echter tegen. Meer en meer werd duidelijk dat de N.V. op eigen kracht niet in staat was om aan de toenemende eisen van de markt te voldoen, laat staan te groeien. Besloten werd op zoek te gaan naar een kapitaalkrachtige partner. Die werd gevonden in de N.V. Billiton Maatschappij in Den Haag, groot geworden met de winning van tin en aluminium in Nederlands-Indië. In 1959 verwierf Billiton 55 procent van de aandelen in de N.V. Haagen. Vrijwel meteen werd uitvoering gegeven aan een fors investeringsprogramma in een reeks van lang uitgestelde voorzieningen. Zo kwamen er een kantine, een technische dienst, een vernieuwde elektriciteitsinstallatie, een verbeterde infrastructuur op het fabrieksterrein, nieuwe magazijnruimten en nieuwe stoomketels. Daarnaast werd ook de productiecapaciteit voor de stabilisatoren en stearaten fors uitgebreid, en werd er meer geld gestoken in research en procesontwikkeling.¹³

Nu Haagen onderdeel was geworden van een groter geheel, kon het bedrijf niet meer vrijelijk beschikken over zijn eigen toekomst. In 1962 werd door de Billiton Maatschappij besloten de verkoop- en researchafdelingen van al haar chemische bedrijven, inclusief die van Haagen, naar Den Haag te verhuizen en onder te brengen bij de nieuwe N.V. Billiton Chemie. Daar werd het besluit genomen om de pigmentproductie in Roermond te beëindigen en onder te brengen bij de van Sikkens overgenomen pigmentenfabriek Remmert-Holland in Apeldoorn. Die hele operatie begon in februari 1965 en werd op 1 januari 1967 afgerond. Hiermee was een einde gekomen aan 98 jaar pigmentenproductie in Roermond en ging Haagen onder de vlag van Billiton Chemie verder als producent van stearaten en pvc-stabilisatoren.

12 Organische pigmenten zijn opgebouwd uit koolstofverbindingen. Voordat zij synthetisch geproduceerd werden, waren zij dikwijls van dierlijke of plantaardige oorsprong.

13 Van der Knaap, *Roemrijk en roerig*, 29-31.

Billiton Chemie bleek geen succes. Vijf jaar na oprichting werd die N.V. al weer geliquideerd en kreeg Haagen zijn verkoop- en researchafdeling terug. Directeur Broekers maakte al die veranderingen niet meer mee: hij had door ziekte het veld moeten ruimen en was begin 1962 vervangen door zijn adjunct K.J. Braakman. Met de aanstelling van A. van Doorn werd in 1967 overgeschakeld naar een tweehoofdige directie. In 1969 vierden directie en medewerkers van Haagen het eeuwfeest van hun bedrijf.¹⁴

In 1972 werd de N.V. Chemische Fabriek v/h Dr. A. Haagen verkocht aan het in Londen gevestigde concern *Harrisons & Crossfield Ltd.*, en veranderde opnieuw van rechtsvorm. Voortaan heette de fabriek kort en bondig *Haagen Chemie B.V.*. J. Strijland werd de nieuwe directeur en onder zijn leiding kreeg het bedrijf een hoge mate van beleidsvrijheid. Haagen omarmde in die jaren het 'one pack'-concept en ontwikkelde een eigen menginstallatie, de *Haromix*, waarmee het op de klant afgestemde mengsels van stearaten en stabilisatoren ging maken voor de pvc-verwerkende industrie. In de tweede helft van de jaren 1980 stortte Haagen Chemie zich op de non-vinyl polymerenmarkt en startte met de ontwikkeling van zogenaamde *Akropacks*, mixen van stabilisatoren voor de productie van onder meer polyethyleen en polypropyleen. Vanaf 1989 stond J. Jacobs aan het hoofd van het bedrijf. In 1993 kwam het tot een joint-venture tussen de chemiedivisie van *Harrisons & Crossfield* en *Akzo Nobel* en ging Haagen Chemie verder onder de concernnaam *Akcros Chemicals*. In 1997 viel het besluit om de productie van additieven voor de pvc-markt in Roermond te staken en te verplaatsen naar fabrieken in Duitsland. Ongeveer tegelijkertijd bleek uit milieuonderzoeken dat het fabrieksterrein aan de Roer tot op een diepte van 6 meter ernstig vervuild was met lood, cadmium en tal van andere giftige stoffen. Drie jaar later, in 2000, viel het doek voor de rest van het bedrijf en kwam er een eind aan 130 jaar chemische productie in Roermond.¹⁵ In het kader van het Roerdeltaplan van de gemeente Roermond werd in 2006 begonnen met de sanering van het voormalige fabrieksterrein van Haagen Chemie aan de Molenweg. Thans is het terrein onderdeel geworden van een moderne woonwijk die nog volop in ontwikkeling is.

Het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg verwierf het archief van Haagen Chemie in 1997. Het beslaat ongeveer 1,5 strekkende meter. Naast veel administratieve en financiële stukken, bevat het Haagenarchief ook een flinke collecties foto's. Alle hierna volgende foto's zijn afkomstig uit die collectie.

Paul Arnold

14 *Ibidem*, 31-36.

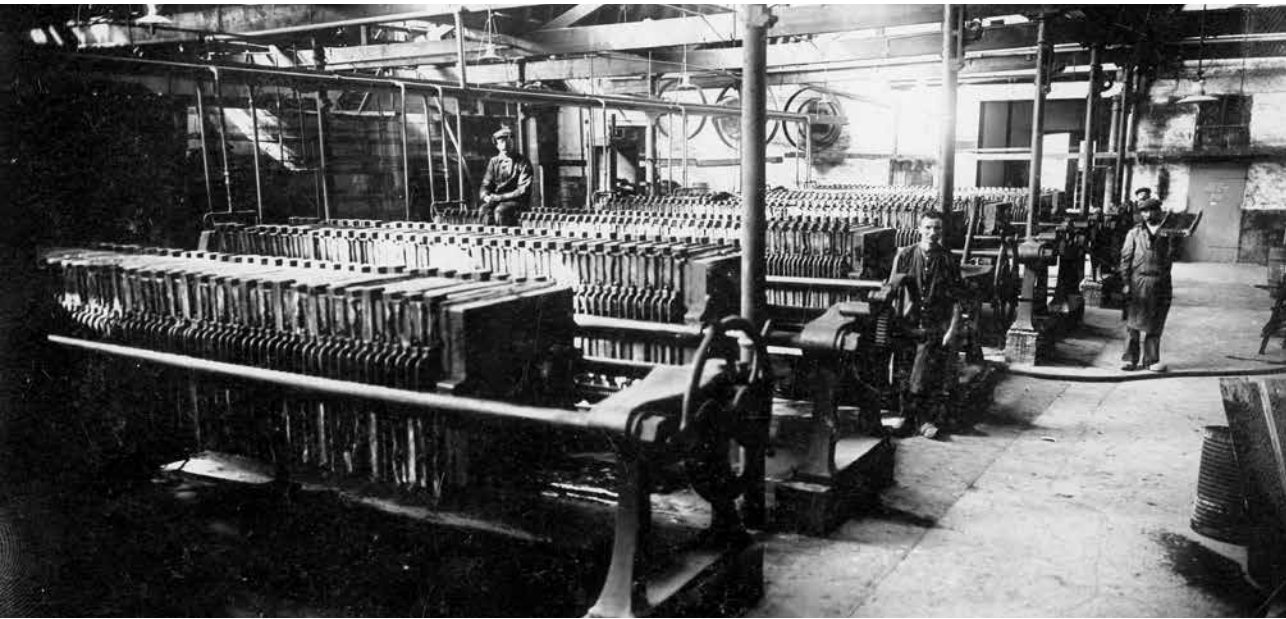
15 *Ibidem*, 36-55.

In 1916 werd bij Haagen Chemie een nieuw ketelhuis gebouwd. De aanvoer van de nieuwe stoomketels trok veel bekijks. Op deze foto passeert het transport de vlakbij de fabriek gelegen voormalige papiermolen van Burghoff, Magnée & Co., die thans deel uitmaakt van het ECI-complex.

<< Portret van dr. Albert Haagen, stichter en naamgever van Haagen Chemie in Roermond.

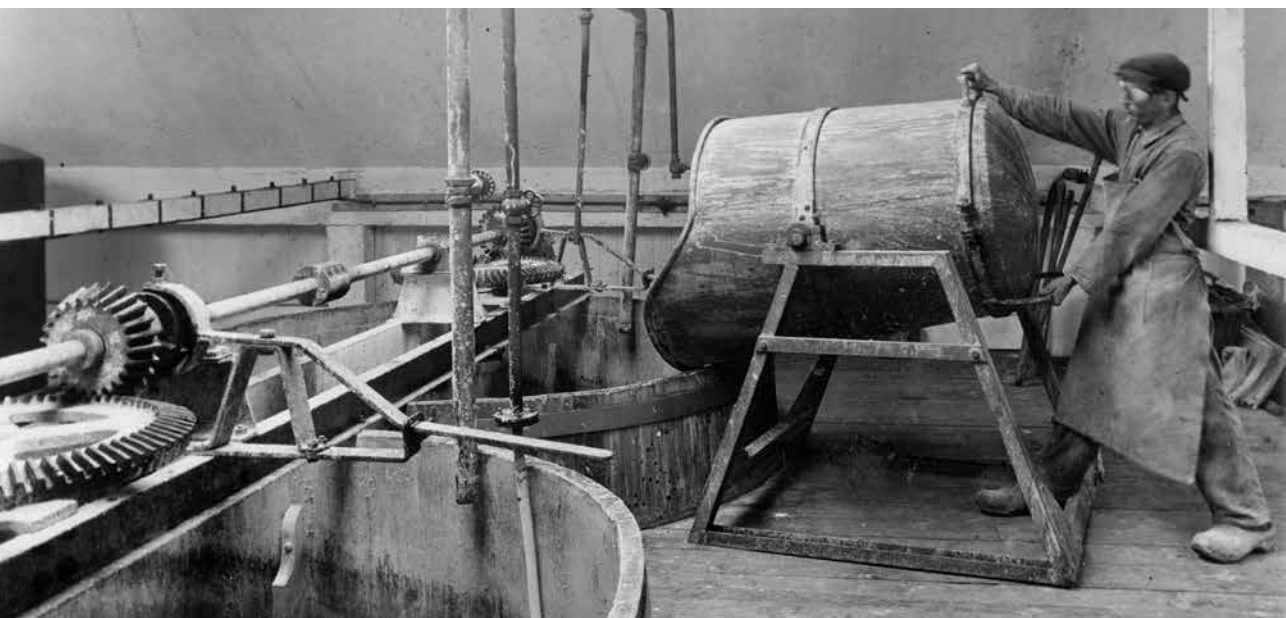
Interieur van de Parijsblauwfabriek met zijn kolossale filterpersen, omstreeks 1920.

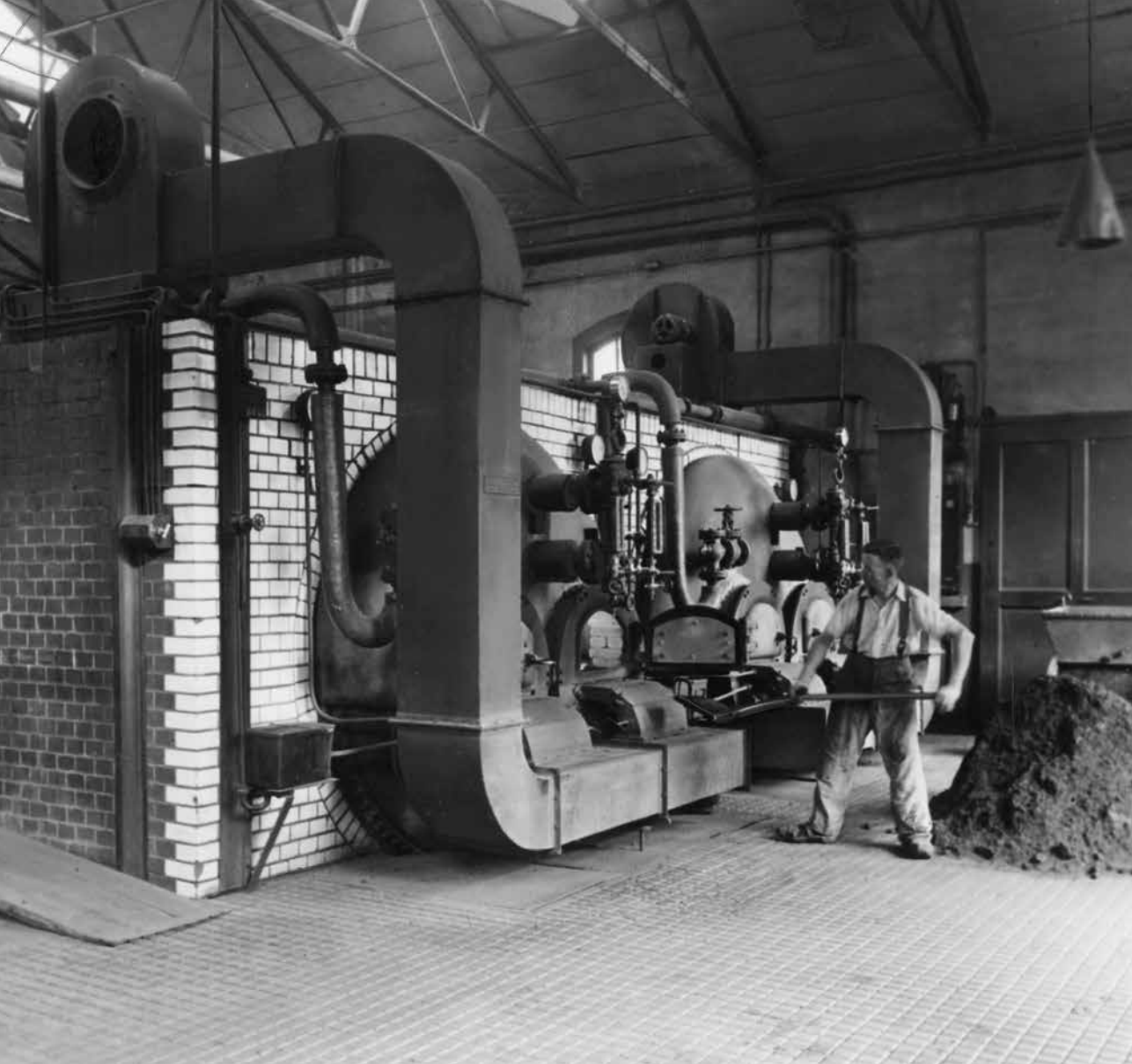
Eind jaren 1930 beschikte Haagen Chemie al over ruim 35.000 pigmentrecepturen. Hier worden verschillende stoffen gemalen en gemengd volgens receptuur 18199 (het cijfer op de grote trechter). De foto dateert van circa 1948.

>> Omstreeks 1950 moesten pigmentbrokken nog met de hand in de zogenaamde Raymondmolen geschept worden, waarin zij tot poeder werden vermalen. De uitvoerder van deze klus stond er meestal gekleurd op.

Als voorstadium bij de productie van metaalzeep werd vroeger uit stearinezuur en natronloog een natriumzeepoplossing gemaakt. Op deze foto uit het eind van de jaren 1930 wordt de natronloog toegevoegd.

De stoker aan het werk bij de stoomketels in het ketelhuis. De twee ketels waren in 1916 geïnstalleerd en deden dienst tot 1963. De foto dateert van begin jaren 1950.

Het fabriekscomplex van Haagen Chemie, omstreeks 1935.

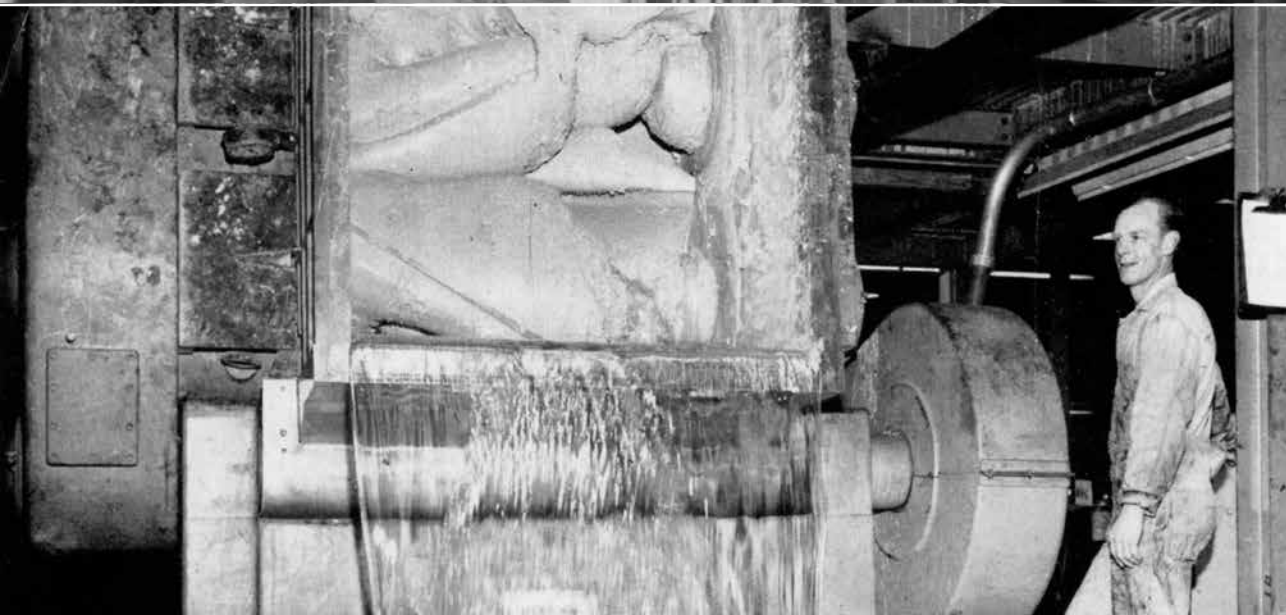

In augustus 1944 werd het 75-jarig bestaan van Haagen gevierd. Dat gebeurde op bescheiden wijze, vanwege de oorlogsomstandigheden. Het voltallige personeel ging bij die gelegenheid op de foto.

Het researchlaboratorium van Haagen Chemie, omstreeks 1947.

>> Bij Haagen werden producten gemaakt uit een suspensie van vaste stof in een vloeistof; zo is verf een suspensie van kleurstoffen in water of terpentijn. De vaste stof en vloeistof werden van elkaar gescheiden met behulp van een filterpers (foto boven). Daarna werd het resterende water uit de filterkoek geperst (foto midden). De overblijvende vaste stof werd vervolgens gedroogd en in tonnen gestort, klaar voor verdere verwerking (foto onder).

Op weg naar de klant. Een beeld van de verlading van het gereed product omstreeks 1980.

<< In de jaren 1970 omarmde Haagen het 'one pack'-concept en ontwikkelde een eigen menginstallatie, de Haromix, waarmee het op de klant afgestemde mengsels van stearaten en stabilisatoren maakte voor de pvc-industrie.

OVER DE AUTEURS

Drs. Paul Arnold (1959) is hoofd algemene dienst van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg. Hij studeerde nieuwe geschiedenis in Nijmegen en publiceerde over verschillende sociaal-historische onderwerpen. Hij verzorgt de beeldredactie voor de uitgaven van het SHCL.

p.arnold@maastrichtuniversity.nl

Prof. dr. Leonie Cornips (1960) is senior-onderzoek sociolinguïstiek aan het Meertens Instituut (KNAW) in Amsterdam en hoogleraar taalcultuur in Limburg aan de Universiteit Maastricht. Recentelijk onderzoekt ze de constructie van lokale identiteit door talige praktijken in Limburg. Meer taalkundig van aard zijn haar onderzoeken naar de eerste en tweede taalverwervingsprocessen van het Nederlands bij jonge kinderen, het ontstaan van nieuwe Nederlandse variëteiten zoals het Marokkaans- of Turks-Nederlands in de randstad. Ze was onder meer verantwoordelijk voor het methodologisch design van de Syntactische Atlas van de Nederlandse Dialecten (SAND).

leonie.cornips@maastrichtuniversity.nl

Drs. Mieke Kessel (1960) studeerde geschiedenis aan de Universiteit Utrecht naast haar werk als zelfstandig coach en (medisch) tekstschrijver.

mieke.kessel@gmail.com

Prof. dr. Ad Knotter (1952) is directeur van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg en bijzonder hoogleraar in de vergelijkende regionale geschiedenis, in het bijzonder die van Limburg en

aangrenzende regio's aan de Universiteit Maastricht.

a.knotter@maastrichtuniversity.nl

Dirk van de Leemput MA (1984) studeerde Cultuurwetenschappen aan de Universiteit Maastricht. In september 2016 voltooide hij de master-na-master archiefwetenschappen aan de Vrije Universiteit Brussel. Sindsdien is hij werkzaam als hoofd archieven van het SHCL.

d.vandeleemput@maastrichtuniversity.nl

Dr. Willibrord Rutten (1955) is hoofd onderzoek en adjunct-directeur van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg. Hij promoveerde in 1997 aan de Landbouwwuniversiteit Wageningen op *De vreselijkste aller harpijen*, een proefschrift over de sociale geschiedenis van de pokkenbestrijding in Nederland in de achttiende en negentiende eeuw. Het zwaartepunt van zijn onderzoek betreft de sociale geschiedenis van Limburg in de negentiende en twintigste eeuw. In 2009 verscheen van zijn hand: *Oranje-Nassau Mijnen. Een pionier in de Nederlandse steenkolenmijnbouw, 1893-1974* (samen met Jan Peet); in het standaardwerk *Mijnwerkers in Limburg: een sociale geschiedenis* (2012) schreef hij de hoofdstukken over het bovengrondse leven van de mijnwerkers en hun gezinnen.

w.rutten@maastrichtuniversity.nl

naar de geschiedenis van collectieve ideeën, voorstellingen en mentaliteiten. Hij schreef eerder over de geschiedenis van het fietsen in o.a. *Transfers, The Journal of Transport History, Mobility in History, Cycle History* en de *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*. Onder zijn redactie verscheen in 1994 het ideeënhistorische handboek *De middeleeuwse ideeënwereld, 1000-1300*. In 2007 promoveerde hij op de historiografische studie *Het nerveuze tijdperk en zijn historici. De opkomst van de mentaliteitsgeschiedenis in Duitsland, 1889-1915*.

m.stoffers@maastrichtuniversity.nl

Dr. Manuel Stoffers (1963) is als universitair docent verbonden aan de Faculteit der Cultuur- en Maatschappijwetenschappen van de Universiteit Maastricht. Zijn belangstelling gaat uit

COLOFON

Uitgave
WBOOKS, Zwolle
info@wbooks.com
www.wbooks.com

i.s.m. Sociaal Historisch Centrum
voor Limburg, Maastricht
info@shclimburg.nl
www.shclimburg.nl

©2016 WBooks/Sociaal
Historisch Centrum voor
Limburg

Kopijverzorging:

Sociaal Historisch Centrum voor Limburg

Fotoreproductie:

Sociaal Historisch Centrum voor Limburg

Omslag en typografie:

Lori Lenssinck, Voorheen De Toekomst

CiP-gegevens Koninklijke Bibliotheek Den Haag

Studies

Studies over de sociaal-economische geschiedenis
van Limburg. – Dl. 4 (1959) – –

Zwolle/Maastricht: WBooks/Sociaal Historisch
Centrum voor Limburg

ISSN 0923-2842

Verschijnt jaarlijks

Jaarboek LXI-2016/ onder red. van A. Knotter en
W.J.M.J. Rutten

Siso limb 939 UDC 949-294(058) NUGI 641

Trefw. Limburg; sociaal-economische geschiedenis;
jaarboeken

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, op-
geslagen in een geautomatiseerd bestand of openbaar
gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm
of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande
schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any form,
by print, photoprint, microfilm, or any other means,
without written permission from the publishers.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de rechten van de
illustraties volgens wettelijke bepalingen te regelen.
Degenen die desondanks menen rechten te kunnen
doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever richten.

ISBN 9789462581647

NUR 693,696

 W BOOKS

In het jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg worden wetenschappelijke artikelen opgenomen over de geschiedenis van Limburg in samenhang met de omliggende gebieden in België en Duitsland. De positie van Limburg als grensregio staat daarbij centraal. Er is vooral aandacht voor sociaaleconomische en sociaalculturele ontwikkelingen in de negentiende en twintigste eeuw, maar uitstapjes naar eerdere perioden komen ook voor.

In jaarboek 2016 staan bijdragen over de Maastrichtse sociëteit Momus (opgericht in 1840), over het sociale profiel van de Limburgse mijningenieurs, over het afwijkende fietsgedrag in oostelijk Zuid-Limburg, over de eigendomsverhoudingen in de verschillende mijnbouwgebieden in de Euregio Maas-Rijn, over de 'uitvinding' van Limburg als een provincie met een eigen geschiedenis, taal en identiteit, en over de omgang met glazeniersarchieven in Nederland, België, de Verenigde Staten en Zwitserland. Aanleiding voor dit onderzoek is een project rondom het archief van het Roermondse glazeniersbedrijf Nicolas dat op het SHCL wordt uitgevoerd. Het fotokatern gaat over het chemische bedrijf Haagen in Roermond (1869-2000).

